

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2021 / 2

Sayı: 74

Tarih Dergisi

Turkish Journal
of History

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

SCOPUS

EBSCO Historical Abstracts

Kapak Resmi / Cover Photo

Haçlıların 1099 Kudüs Kuşatması, 14. yüzyıl minyatürü
(Burcardus Theutonicus, *Descriptio Terrae Sanctae*, Biblioteca del Seminario, Padova)

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor in Chief

Araş. Gör. Dr. Sinem SERİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi_eraslan@yahoo.com

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahiraydin2023@gmail.com

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – topsakal@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Birsnel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ksipahi@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Araş. Gör. Aslı TUNA

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– asli.tuna@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – abdulkadirdonuk@beykent.edu.tr

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – [aозcan@fsm.edu.tr](mailto:aozcan@fsm.edu.tr)

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – fbasar@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – feridunemecen@yahoo.com

Prof. Dr. Géza DÁVID

Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan – Fodor.Pal@btk.mta.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Eski Yakındoğu'da Göz Sembolizmi ve DUALİZM: Mezopotamya, Mısır ve İsrail
Eye Symbolism and Dualism in the Ancient Near East: Mesopotamia, Egypt and Israel
Yeşim Dilek 1
- I. Haçlı Seferi Sırasında Aykırı Diploması: Haçlı-Fâtımî İlişkileri, Planlar ve Müsterek Beklentiler
Conflicting Diplomacy During the First Crusade: Crusader-Fâtimid Relations, Plans, and Common Expectations
Berkay Yekta Özer 31
- Clairvaux Başrahibi Bernard'ın İkinci Haçlı Seferi Faaliyetleri ve Dönem Hıristiyanlarının Müslüman Algısı
The Second Crusade Activities of Abbot Bernard of Clairvaux and Muslim Sense of Christians of the Era
Özlem Genç 67
16. Yüzyılda Kefe'de Bir Tüccar Yeniçeri: Abdullah Oğlu Mehmed'in Geçim Mücadelesi
A Merchant Janissary in Caffa in the 16th Century: The Struggle to Earn a Living of Abdullah's Son Mehmed
Serdal Soylier 83
- Tunus'ta Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Müdahalesine Dair Kaygılar (1830-1850)
The Struggle for Influence in Tunisia and Concerns over an Ottoman Intervention (1830-1850)
Cemal Atabaş 121
- İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında Çerkezlere Yönelik İlgileri: John Longworth Örneği
Interest of the English Toward the Circassians Within the Context of Causcasian Politics: The Sample of John Longworth
Ayşegül Kuş 163
- Birinci Dünya Savaşı'nda U-21 Denizaltısının Çanakale Boğazı ve Beyrut Limanı'ndaki Faaliyetleri
Operations of the U-21 Submarine at the Dardanelles and Beirut Ports during the First World War
Ozan Tuna 191

Eski Yakınoğu'da Göz Sembolizmi ve Düalizm: Mezopotamya, Mısır ve İsrail

Eye Symbolism and Dualism in the Ancient Near East: Mesopotamia, Egypt and Israel

Yeşim Dilek*

*Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Konya, Türkiye

ORCID: Y.D. 0000-0003-0863-5468

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yeşim Dilek,
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
Konya, Türkiye
E-posta/E-mail: yesimdilek@selcuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.01.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
31.01.2021

Kabul/Accepted: 10.02.2021

Atfı/Citation:

Dilek, Yeşim. "Eski Yakınoğu'da Göz Sembolizmi
ve Düalizm: Mezopotamya, Mısır ve İsrail." *Tarih
Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 1-30.
<https://doi.org/10.26650/iutd.756209>

ÖZ

Antik Yakınoğu'da 'göz' kavramı canlıların görmesini sağlayan bir organ olmanın ötesinde çok farklı anlamlar ifade etmektedir. İyi ve kötü, ilahi ve şeytani, koruyucu ve yıkıcı gibi düalist güçlere sahip olduğuna inanılan göz, antik çağ insanının yaşamını şekillendiren dini hayatında oldukça önemli sembolik rollere sahip olmuştur. Göze yüklenen çift yönlü bu özellikler onu, o dönem insanının inançlarını yansıtan yazılı metin, heykel, ikonografi, kutsal obje, koruyucu muska ve dua gibi dini anlam içeren tüm eserlerde bir şekilde yer almasına neden olmuştur. Bilim ve teknoloji bilgisinden büyük ölçüde uzak olan bu toplumlar, her karşılaştıkları olağanüstü duruma sembolik bir anlam yükleme eğiliminde olmuşlardır ve dolayısıyla yaşam biçimlerini inançları doğrultusunda yönetmiş ve yönlendirmişlerdir. Bu toplumların yarattıkları ve anlam yükledikleri gözün sembolik çağrışımlarına bazı günümüz toplumlarında dahi inanılmaktadır. Gözün belirli güçlere sahip olduğuna duyulan inancın kökeni, Antik Mezopotamya, Mısır ve komşu bölgelerden İsrail'e kadar uzanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Düalizm, Göz Sembolizmi, Kem Göz, İlahi Göz, Antik Yakınoğu

ABSTRACT

The concept of the 'eye' denotes much more in the ancient Near East than an organ that enabling sight in living creatures. The origin of the belief that the eye possesses certain powers originates from ancient Mesopotamia, Egypt, and regions neighboring Israel. The eye discharged key symbolic roles and was attributed dualist qualities in the spiritual existence of the ancient people: eyes could be good or evil, divine and or devilish, protective or destructive. The duality of features attached to the eye caused it to appear in nearly all significant religious works reflecting the beliefs of the people of that period including written texts, sculptures, iconography, sacred objects, amulets, and prayers. These early societies generally lacked scientific and technological knowledge and tended to accord symbolic meaning to all extraordinary phenomena they encountered. Their lives and beliefs were thus steered by their beliefs. The symbolic connotations devised for the eye, which these societies created and attached to. It persist in some present-day societies.

Keywords: Dualism, Eye Symbolism, Evil Eye, Divine Eye, Ancient Near East

Extended Abstract

Dualism is both a religious and a philosophical doctrine that is measured by these two principles of the origin of the universe and the creative power of all beings. The phenomenon of dualism forms the building block of the beliefs and religious systems of some societies. Dualism describes polar distinctions such as good and evil, chaos and order, admiration and fear, or life and death, these binary particularities are critical elements for individuals who exist solely in accordance with their beliefs. The Mesopotamian and Levant societies are among the ancient Near East civilizations that most reflected dualism in their religious lives. The ancient Egyptian bidirectional view of was based on harmony and balance and was quite different from the other two civilizations mentioned above.

Ancient Egyptians learned from their lives and reasons for living to create balanced system that blended the good and the bad to achieve integrity that would lead them to the ultimate eternal goal. The conception of the numinous in these three civilizations can help to elucidate their divergent belief systems, lifestyles, and worldview issue. In turn, these differences can clarify their apprehensions of dualism and explain the dual features of the eye symbol. The significance of the notions of the evil eye and the divine protective eye in the Ancient Near East can thus be elucidated.

Scrutiny of sources expressing the phenomenon of dualism pertaining to the symbolism of the eye in the Ancient Near East societies clarifies that such a conception, which included the idea of the evil and the divine eye originated in these three early societies.

Certain norms mandated by the religious beliefs of ancient Mesopotamian societies, and the lifestyles of the people living in thesis region led to their perceptions of the universe to also be divided and demarcated with clear boundaries. These societies could not balance the good and the bad because of their beliefs and thus created a dualist reality constituted by their conception of the universe at its center. Assessing the symbolism of the eye enables the awareness that Mesopotamian society approached its symbolic value in a double-sided manner, focusing more on negative effects. Most experts, believe that the concept of the evil eye belief emerged from ancient Mesopotamia and spread to surrounding areas. Written documents and archaeological data reveal that the people of Sumer, who are believed to be the first inhabitants of the region, initiated, continued, and extended this belief.

According to Mesopotamian societies, the demons created by the sky god An represented the principal source of the evil eye because they caused all kinds of diabolic events. Thus, the evil eye was believed to cause diseases, famines, disasters, and other damage to human lives and livelihoods. Mesopotamians used magic, prayer, ritual, and most commonly, eye-shaped amulets to ward off or avoid the evil eye. The concept of the eye can also be associated with gods, even though this connection was uncommon in Ancient Mesopotamian societies where communities that accorded predominance to the negative aspect of the symbolic eye. The

notion of the all-seeing and justice-meting eye was predominantly associated with the sky god, An; the moon god Nanna / Sin, sky gods such as the sun god Utu/ Šamaš, and Enlil, one of the most important gods of the pantheon,; and Marduk , the chief god of the Babylonian period.

The Egyptians perceived the universe differently from Mesopotamian society, Egyptians and thus focused more on the positive side of life evaluating all dualist approaches through harmony. They also emphasized the protective aspect of the symbolic eye Nonetheless, the existence of the evil eye belief in this society can be particularly understood through myths and iconographies. Horus myths and the use of the *wedjat* eye in the form of amulets most clearly evidence the existence of this belief. Like the Mesopotamians, the Egyptians believed the evil eye to threaten health, family, unity, and especially children. Like the Mesopotamians, they used prayers, spells, and amulets to ward off this evil power. The difference between the Egyptian conception of the evil eye and the Mesopotamian concerned the latter's belief that the evil eyes of human beings could also cause damage to others.

The relationship of the eye with the divine world can be observed most clearly in ancient Near Eastern civilizations in Egypt, in the idea of the protective eye. First, the eye was associated with the sun and the moon which were the most prominent celestial bodies of the sky. It attained its protective quality through this association, which was disseminated through varied versions of myths. Egyptian literature encompasses numerous eye-related narratives such as the escape and return of the eye goddess of Ra, the creation of human beings from the tears of the creator god, and the wounding of Horus' eye by Seth. The emergence of these stories and their connections with worldly life revealed the protective role and importance of the eye in ancient Egyptian society.

Distinct differences like those observed in Mesopotamia attract attention when the approach of the Israeli citizens to the religious dimension of dualism, is noted in which the period after the society converted to monotheism. The religious beliefs of the people of Israel are founded on the acceptance of Yahweh as the only God, and all religious developments are collected in the Old Testament along with the teachings. The dualism between good and evil is evident in the Old Testament, in which a single phenomenon is referenced as good, and a two-dimensional evil embodies sin. Good emanates firmly and directly from God. Conversely, evil is vested in the devil, who was created by God for certain reasons. Evil may also be sourced from the wicked ideas inherent in human beings.

The sacred values of Judaism do not allow visual representations. Hence, all inferences of eye symbolism must be based on the foundational text, the Old Testament. This holy book contains many positive and negative references to the symbolic features of the eye. First, this belief is evidenced in the assertion that the evil eye originates from as the negative emotions of people, for instance, mischief and jealousy. Moreover, the positive symbolic features attributed to the eye are used metaphorically in the Old Testament. Among these references is the divine eye that first sees, knows and represents justice as the eye of God.

Giriş

Düalizm hem dini hem de felsefi bir doktrindir. Bu doktrin, evrenin kökeninin ve tüm var oluşların yaratıcı gücü olan bu iki prensiple ölçülür¹. İnanç açısından ele alındığında ise 'düalizm' olgusu, bazı toplumların dini sistemlerinin yapı taşıdır. Düalizimde iyi ve kötü, kaos ve düzen, hayranlık ve korku, yaşam ve ölüm gibi keskin ayrımlar vardır ve bu ayrımlar, sadece inançları doğrultusunda yaşayan bireyler için oldukça önemli faktörlerdir. Düalizmin dini yaşamdaki yansımalarının en çok hissedildiği antik dönem Yakınoğu uygarlıkları arasında Mezopotamya ve Levant toplumları yer almaktadır. Mısır'daki çift yönlü hayat görüşü diğer ikisinden oldukça farklı olarak bir harmoni ve denge içerisindedir. Mısır halkının yaşamdan anladıkları ve hayattaki amaçları, iyi ve kötüyü harmanlayarak denge sistemini oluşturup nihai iyi bir hedef ve bütünlüğe ulaşmaktır.

Antik Yakınoğu'daki 'göz' sembolünün içerdiği çift yönlü özellikleri detaylandırmak için öncelikle kem göz ve koruyucu ilahi göz kavramlarının ne anlamlara geldiğinin açıklanması ve sonrasında bu üç medeniyetin birbirinden farklı düalizm anlayışına, inanç sistemine, yaşam tarzına, dünya görüşüne ve 'numinous'² kavramının toplumlarındaki yansımalarına değinilmesi konuyu aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Kem göz inancının yarattığı etkiye, kem gözden korunma yöntemlerine ve antik Yakınoğu'daki yayılım alanına bakıldığında çeşitli benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Göz sembolizminin diğer bir boyutu olan ilahla bağlantılı olan koruyucu göz algısının bu üç toplumdaki yansımaları ise birbirlerinden oldukça farklıdır. Düalizm kapsamında bu konunun detaylı analizleri için Mezopotamya'dan başlamak üzere Mısır ve İsrail halklarının göz sembolizmine olan yaklaşımlarını ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

A. Eski Yakınoğu'ya Düalist Yaklaşım

1. Mezopotamya

Eski Mezopotamya'ya ait yazılı ve ikonografik veriler, Mezopotamya toplumlarının dini inançlarının korku ve hayranlık ile iyi ve kötü arasındaki net ayrıma dayandığını göstermektedir. Bu düalizm, o dönemde Mezopotamya'da yaşayan insanların hayatlarının her alanını etkileyerek, kaygı ve güvensizlik hisleri içerisinde var olmaya çalışmalarına sebep

1 Ugo Bianchi, "Dualism", ed. M. Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, IV, Macmillan Publishing Company, New York 1987, s. 507.

2 "En açınmış haliyle Numinous duygu, sıradan 'ürperme' den çok farklı olsa da, en derin halinde bile türdeşliği ile çelişmez. Ürpertene ibadet, zamanla tanrılara ibadete dönüşse de bu tanrılar, ibadet edenin duygularına etki eden, o ürpertici "Görünmelere dair bir Numina'yı" içermeye devam eder. Yani, ululuk ve yücelik niteliğine dönüşen ya da bu suretle sembolize edilen bir 'esrarenğiz' ya da 'korkunç' niteliği hala vardır. Ne kadar yumuşatılmış olsa da, bu unsur, Tanrı'ya ibadetin en derin şeklinde bile yok olmuş değildir. Onun yok olması, çok temel bir öğenin devreden çıkması demek olurdu. O "ürperti", en ulvi şekliyle her seferinde ortaya çıkar ve ruhun her yerine nüfuz eder." Rudolf Otto, *Kutsal'a Dair*, Altıkkırbeş Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

olmuştur. Tanrıların, doğanın yegâne numinous güçleri olarak algılandığı en eski dönemlerden başlayarak onların evrenin hükümdarları olarak görüldüğü ve kişisel tanrı fikrinin ortaya çıktığı döneme kadar geçen tüm süreçlerde korku ve hayranlık, iyi ve kötü arasındaki bu çift yönlü evren algısı toplumun yaşam biçimine hâkim olmuştur. Onlara göre, doğadaki tüm güçler ya olumlu ya da olumsuzdu. İnsanın yararına olan tüm doğaüstü müdahaleler, iyi ve yapıcı olarak algılanarak geliştirilmiş ve onlara tapınılmıştır. Aynı zamanda Mezopotamya toplumları net bir şekilde kötü güçlerin varlığına da inanarak bu negatif etkilerin kaçınılması, korkulması ve yok edilmesi gereken güçler olduğunu düşünmüşlerdir³.

Günümüz insanının bilimsel verilerle değerlendirebildiği tabiata dair her oluşumu Mezopotamyalılar ayrı bir doğaüstü güce yüklemek eğiliminde olmuşlardır. Kendilerine özgü nedensellik ilkelerine başvurarak hayatlarını yönlendiren, yaşamlarını belirleyen ve kültürlerini oluşturan natüristtik bir evren algısı geliştirmişlerdir. Bu algı, aslında ilkel dinlerde ve antik çağda yaygın ve egemen olan bir yaklaşımdır⁴. Doğa olaylarını bilimsel temellere oturtma yetisi bulunmayan Mezopotamyalılar doğa olaylarını anlaşılabilir, korkulan, gizemli, kontrol dışı, büyü ve güçlü görmüşlerdir. Bu doğrultuda kendilerince bir inanç sistemi yaratmışlar ve tüm doğa olaylarını doğaüstü güçlerle tanımlamışlardır.

Durkheim, bu durumu ‘tabiatçılık’ olarak adlandırmış ve doğaya karşı duyulan hayranlık ve korku hislerinin yarattığı inanma dürtüsünü açıklamıştır. Bu dürtünün özünde insanın doğanın aşkınlığına ve görkemine karşı duyduğu hayranlığın yanı sıra hissetmekten kendisini alamadığı belli bir etkinin varlığı söz konusudur. İnsan, öncelikle tabiatın kendisinden daha yüce olduğunu ve kendisini aştığını düşünmüştür ve böylece tabiat büyüklüğü ile insanı şaşırtmıştır⁵. Bu değerlendirme temel alınır, Mezopotamya toplumlarının inanç sistemi, düalizm anlayışı ve dünya algısı açıklanabilir.

Bottéro ve Kramer, Mezopotamya dini inancını yorumlarken, “kutsal” ve “ulvi” kavramlarına değinerek, bunların insan zihninde iki duyguya yol açtığını belirtmişlerdir: “*İnsan ya ondan korkar ve onunla karşı karşıya geldiğinde endişelenir ve hoşlanmaz; ya da onu çeker, ona hayran olur ve kendisine yaklaştırmaya ihtiyaç duyar. Bütün dinlerin psikolojik kökenindeki inanç ve din duygusu, bu iki histen kaynaklanmaktadır.*”⁶ Bu açıdan temel unsuru *kutsaldan* doğarak ortaya çıkan inanç, insanın yaşadığı iki farklı hissin birbirine geçmiş halinden doğan deneyimi yansıtan güçtür.

3 Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, Paris Yayınları, çev. Sibel Erduman, İstanbul 2017, s. 25.

4 Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2013, s. 2.

5 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005, s. 111.

6 Jean Bottéro - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümetekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

Mezopotamya toplumları çoktanrılı bir inanışa sahiptirler. Tanrıları sonsuz, hayranlık uyandırıcı güçlere sahip doğaüstü varlıklar olarak görmüşlerdir. Bu insanlar, evrende mevcut olan tüm iyi durumları ve kötülüğün temsili olan demonları, doğal ya da doğaüstü tüm olayları kısaca her şeyi tanrıların yarattığına inanmışlardır. Böylece, Mezopotamya'da doğa olaylarına karşı aşkınlıktan dolayı hissedilen korku, güç, gizem, hayranlık vb. hisleri barındıran bir din yapısı ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da evrenin işleyişinde karşılaşılan her kavranamayan olayın bir yöneticisi olmuştur ve bu açıklanamaz durumlar otomatik olarak sayısız gücün hâkim olduğu bir sistemi de beraberinde getirmiştir.

Mezopotamya tanrılarının çoğu, çok yüksek bir mevkide ve insanoğlu ile mesafesi ulaşılmaz düzeyde olan, saygı duyulan, kutsal ve hayranlık uyandıran ama aynı zamanda çekinilip korkulan doğaüstü varlıklar olmuşlardır. Bölge halkı kendi nedensellik ilkeleri doğrultusunda tanrıları ve tecelli ettikleri gücü evrenin her yerinde görme eğilimi yaratmışlar ve böylece birçok ilahın varlığına inanmışlardır. Mezopotamyalılar, insanoğlunun, tanrılara hizmet etmek ve onları memnun etmek için yaratıldığı, kaosa sürüklenmeyen bir yaşam için onları sınırlendirmemeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu ikilemeden Mezopotamya'nın esas olarak düalizmin olumsuz yönü ile yaşadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tüm kurallara uyararak, sonsuz sadakat ve kabullenişe bağlı eylemler de inançlarının temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Mezopotamya toplumlarının göz simgesine yükledikleri anlam keskin çizgilerle iyi ya da kötü olmak üzere çift yönlüdür. Daha çok evrenin kötü yönüne odaklanan bu halk, kem göz kavramını hem yazılı metinlerinde hem de görsel sanatlarında vurgulamışlar ve sempati büyü kapsamında kem göze karşı koruyucu göz simgeleri geliştirmişlerdir⁷.

2. Mısır

Eski Mısır halkının dünya görüşü, evreni algılayış şekli, yaşam amacı, inanç sistemleri, numinous güçlerine bakış açısı ve elbette düalizmin çift yönlü gerçekliği Mezopotamya toplumlarınınkinden oldukça farklıdır.

Mısır toplumunun evrene ve var oluşa bakış açısı Mezopotamya toplumlarınınkinden farklı olmasına rağmen, elbette tüm inanç sistemlerinde olduğu gibi bu dinin de kaynağında korku ve hayranlık yatmaktadır. Ancak buradaki çift yönlülüğü Mezopotamya'dakinden daha farklı bakış açıları ile değerlendirmek gerekmektedir. Örneğin; Mısır halkının yaşam biçimini ve dünya görüşünü aslında ironik bir şekilde ölümden sonraki ulaşmak istedikleri sonsuz ve gerçek yaşam belirlemiştir⁸. Mezopotamya'da ise ölüm algısı tamamen farklıdır;

7 Detaylı bilgi için bkz. Yeşim Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 182-184.

8 Detaylı bilgi için bkz. Wallis Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar*, çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018; Erik Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006; Geraldine Pinch, *Mısır Mitolojisi*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.

ölüm sonrasında dünyada istenilen her görev yerine getirilse dahi gidilecek diğer âlemin yeryüzünün altında ve genellikle sıkıntı, keder, yokluk ve kasvetten oluşan yeryüzünün kötü bir yansıması olduğuna inanılmıştır⁹.

Mısır medeniyetinin en erken dönemlerinden itibaren var olan yeniden doğuş kavramı pek çok unsurda birlik fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilir. Güneş tanrısı Ra/Horus'un¹⁰ batı ufkunda her gün yok olması, ölmesi olarak algılanmaktaydı, ancak ertesi gün tekrar ortaya çıkması da yeniden doğuşuydu. Bu durum Mısırlıların ölümden sonra mutlak yaşam olduğuna inandıkları düşüncesine bir kanıt teşkil etmektedir. Osiris ve Ra/Horus, aynı ilahi düzenin iki farklı yönünü yansıtırlandı; Osiris ölümlerin tanrısı ve Ra/Horus yaşayanların baş tanrısıydı. Bu açıdan ikisinin uyumu 'birleşik ruh' olarak adlandırılmaktadır¹¹. Bu bütünleşmiş ruh algısı, Mısırlıların dünyayı değişmeyen kararlılıkta dengelenmiş düalist bakış açısıyla algılamaya eğilimini ifade etmektedir¹².

Eski Mısır'da iyi ve kötü arasındaki denge de aynı yaşam ve ölüm arasındaki uyuma benzer bir özellik göstermektedir. Bu toplumda iyi ve kötü arasındaki savaşı ve aynı zamanda uyumu yansıtan en belirgin kanıt Horus ve Seth arasında geçen ve pek çok farklı mitolojik öyküyü içeren anlatılardır. Bu iki tanrı ya kardeş ya da amca yeğen olarak betimlenmişlerdir. Aralarındaki bu uzlaşmazlığın kaynağının eski bir iç savaşa, fırtınaya ya da astronomik olaya dayandığını iddia eden pek çok farklı varsayım yer almaktadır. Birinin gökyüzü şahini diğerinin ise fırtına tanrısı olmasından dolayı onların uzlaşmasının, karşıt unsurların bir araya getirilerek ilahi düzeni oluşturdukları anlamına geldiği düşünülmektedir¹³. Özellikle Yeni Krallık döneminde Seth, fırtına tanrısı olarak güneş tanrısını ezeli düşmanından koruyan tanrı olarak ortaya çıkmıştır. Mısırlılar, Seth'in bünyesinde iyi ve kötü olmak üzere iki farklı karakter barındırdığına inanmışlardır. Watterson'ın, Mısır halkının Seth'in kötülük yapma potansiyelinden korktukları kadar gücüne ve gaddarlığına büyük hayranlık duyduklarını belirtmiştir¹⁴. Eski Mısır'ın geç dönemlerinde, Seth hem canavar yılanla hem de *Işık* ve *Karanlık* arasındaki günlük savaşın başkahramanı ile ilişkilendirilmiştir¹⁵. Horus ve Seth arasında olan ya da her gece Ra'ya saldıran yılanla Seth arasında olan böyle bir savaştan galip çıkan olmadığı için hiçbir zaman nihai zafere ulaşamaz. Döneme göre ilahların ismi ya da savaşları değişmekle birlikte, Mısır inancında iyiliği temsil eden ilahi güçler ile kötülüğü temsil eden ilahi güçlerin denge oluşturdukları ve düalizmin bütünleyici unsurları oldukları açıktır.

9 Dilek, *a.g.e.*, s. 35.

10 Tüm kadim tanrılar gibi gökyüzü şahini Horus da yaratıcı güneş tanrısı ile ilişkilendirilmiştir. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 216.

11 Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1978, s. 211.

12 Frankfort, *a.g.e.*, s. 19.

13 Pinch, *a.g.e.*, s. 217.

14 Barbara Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*, Batsford Ltd, London 1984, s. 116.

15 Wallis Budge, *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Oxford University Press, London 1934, s. 141.

Dini açıdan düalizm, Mısırlılar tarafından iki zıt unsurdan ziyade iki tamamlayıcı unsur olarak birliğin gelişimi şeklinde algılanmıştır¹⁶. Örneğin güneş ve ay, sağ ve sol göz, Yukarı ve Aşağı Mısır, tanrı ve kral, yaşam ve ölüm, ılık ve karanlık, Horus ve Seth, Ma'at (düzen) ve İsfet (kaos) gibi zıt görünen kavramlar aslında Mısır'da bir bütünlük, denge ve birlik oluşturmuşlardır. Dahası bu toplum, evreni temelde statik olarak algılamış, oradaki değişimin, döngüsel bir değişim olduğuna inanmışlardır. Bu bağlamda bu topluma göre gece ve gündüzün oluşumu, sel ve kuraklık, mevsimlerin değişmesi ve yeniden aynı mevsimin döngüsel olarak gelmesi gibi yaradılış düzenini kuran değişken ve bütünlüğü sistemler aslında 'evrenin ritimidir'¹⁷. Böyle bir inanç sisteminde ve evren algısında 'kötü' kavramı denge içerisinde mevcudiyetini gösterir ve sınırlandırılır. Bu açıdan evren, daimi denge içinde zıt güçleri barındıran ve kötülüğün Maat olarak adlandırılan düzenin içerisinde yaratıcı tarafından belirlenmiş bir yerinin olduğuna inanılan döngüsel bir sistem olarak algılanmıştır¹⁸. Bu açıdan Mısır toplumu için düalizm birliği, dengeyi ve iki zıt gücün uyumunu temsil eder. Yukarıda da bahsedildiği gibi Mezopotamya'da ise düalizm tanrıların doğasına, onlara tapınıma ve onlardan korkulma nedenlerine bağlı net ayrımları içerir. Mezopotamya toplumlarının inandıkları tanrılar, insanlara hem yardımcı olurlar ve iyidirler aynı zamanda da kışkanç, kaprisli ve çoğu zaman da yıkıcıdır.

Mısır'daki düalizm algısı bağlamında göz kavramı incelendiğinde, bu sembolün Mezopotamya'dan farklı bir biçimde olsa da toplumun her alanına nüfuz etmiş olduğu görülmektedir. Mısırlılar, hayat tarzları ve dünya görüşleri açısından düalizmin daha çok olumlu yönüne odaklanmışlardır. Bundan dolayı da 'gözün' çoğunlukla koruyucu ve ilahi olan iyi tarafını ele almışlardır. Mısır'a ait yazılı metinlerde ve ikonografilerde ilahi göz simgesi olarak şahin tanrı Horus'un iyileşen gözünü temsil eden 'wedjat (wd3-t)/udjat'¹⁹ ya da Ra'nın kızı Göz Tanrıçasının simgeleri kullanılmıştır.

3. Levant/Kenan

Tek tanrılı bir dinin düalizm doktrinini açıklamak ve algılamak çok tanrılı dinlerinki ile kıyaslandığında günümüzün kutsal değerlerinin derinliği açısından çok daha zordur. Levant toplumunda göz sembolizmindeki çift yönlülüğü değerlendirmek için temel alınan kaynak, bu halkın tek tanrılı inancının kutsal kitabı olan Eski Ahit'tir.

16 Manfred Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, Thames and Hudson, London 1980, s. 109.

17 Henri Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, Columbia University Press, New York 1948, s. 50.

18 Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, s. 54.

19 Rivka Ulmer, "The Divine Eye in Ancient Egypt and in the Midrashic Interpretation of Formative Judaism", *Journal of Religion & Society*, vol. 5, 2003, s. 3; J. H. Elliott, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015, s. 124; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 200.

Eski Ahit'te iyi ve kötü arasındaki düalizmden bahsederken iyilik açısından tek, kötülük açısından ise iki boyutlu bir kötülüğe değinmek gerekir. Bunlar, tek bir Tanrı'nın iyiliği, yüceliği ve sunduğu yaşam ile kendi yaratmış olduğu kötülük yani 'şeytan'a ve insanoğlunun yaratılışında var olan içsel kötülüğe dayanmaktadır²⁰. Aslında bu iki olgu neden-sonuç ilişkisi içerisinde birbirleri ile bağlantılıdır. Eski Ahit'te kötülüğün temsili olan şeytan hakkındaki bilgi sınırlı olmasına rağmen, onun Tanrı'nın kontrolü altında olan ve onun isteğini yerine getiren bir araç konumunda olduğu açıktır. Genel anlamda bakıldığında Eski Ahit'te şeytan, yani kötülük Tanrı'nın insanları sınamak için yarattığı suçlayıcı, iftiracı ve düşman bir aracı varlığıdır²¹.

İsrailoğullarının kendi toplumlarını yaratmaya başlama tarihi, İbrahim'e dayanırken dinselleşme süreçleri Yahve ile yapılan ahit temeline dayanmaktadır. İbrahim'in Kenan diyarına göç edip vaat edilmiş topraklara yerleşmesiyle de, İbrahim'in tanrısı Yahve'ye/ Yehova'ya olan inanca geçilmiştir. Yahveizmin tarihsel doğası tek ilahtan oluşmaktadır ve çok tanrıcılığı reddetmektedir²². Eski Ahit'te bu inancı destekleyen çok fazla referans yer almaktadır²³. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar, erken dönem İsrail halkının Kenan baş tanrısı Baal'a da taptıklarını, yaşam biçiminin bu tanrıdan oldukça etkilendiğini ve tek tanrı inancına geçiş sürecinin oldukça uzun bir süre aldığını ortaya çıkarmıştır²⁴.

Levant toplumu Yahve'yi, panteonun bir üyesi ya da lideri olarak değil, gökyüzünde ikamet eden ve belirli aralıklarla yeryüzüne inen tek başına var olan bir güç olarak düşünmüşlerdir²⁵. Yahveizmin/Yahudiliğin en önemli ve göze çarpan özelliği, Yahve'nin/RAB'bin²⁶ olumlu ve olumsuz özelliklerinin bir birleşimi olmasıdır. O, İsrail'in lideri ve koruyucusudur, İsrail'in düşmanlarının tanrılarında üstün ve halkının yaşamlarında aktif olarak yer almıştır. Öte yandan, tutkulu bir yapısı vardır ve kışkırtıldığında şiddete yatkın şeytani bir karaktere de

20 'Şeytan' kavramının detaylı anlatımı ve Eski Ahit'teki referansları için bkz. Harun Işık, "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'a Göre Şeytan", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [BOZİFDER], sayı 13 (2018), s. 35-74.

21 Işık, a.g.m., s. 35.

22 Haldun K. Akalın, "Yahve ve Kenan Tanrıları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 100.

23 Çıkış 20: 2, Tesniye 5: 6, Hoşea 11: 1-2, 7, Yeşaya 45:5, Tesniye 32:39 vb.

24 Liezl Durie, *Dualism in Jewish Apocalyptic and Persian Religion*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Stellenbosch University, 2012, s. 13.

25 George Fohrer, *History of Israelite Religion*, S.P.C.K, London 1973, s. 77.

26 Yahudilik, semitik ve ilahi kökenli olarak kabul edilen dinlerin en eski olanıdır. Bu dinlerin ortak noktası tek tanrı inancını kapsamalarıdır. Bu tanrıya hitap ederken kullanılan isimlerin her biri farklı bir kelime ile ifade edilmiştir. Bu isimler, Yahudiler için YHVH, Hristiyanlar için Baba-Tanrı ve Müslümanlar için ise Allah'tır. Bunlardan Hristiyanların Yehova olarak seslendirdikleri ancak Yahudiler'in seslendirmeksizin YHVH/YHWH şeklinde muhafaza ettikleri isim ise pek çok tartışmaya sebep olmuştur. Yahudiler bu ismi yüzyıllardır telaffuz etmemektedirler. Fuat Aydın, "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi (YHVH'nin Telaffuz Edilmeme Olgusu Üzerine Bir Araştırma)", *Usul*, sayı 2 (2004), s. 104. Bu inanca göre Tanrı'nın özel ismini dillendirmek yasaktı ve bu nedenle Tanrı'nın isminin geçtiği bir cümle okunurken bu isim yerine "RAB" ya da "Tanrı" ifadeleri kullanılmıştır.

sahiptir²⁷. Eski Ahit, Yahve'yi hem ışığı hem de karanlığın kaynağı olarak tasvir eder²⁸. Yukarıda bahsedilen diğeri iki antik dindeki kötü varlıklara atfedilen her türlü gizemli ya da korkunç bir olay RAB'BIN kendisine atfedilir. Dolayısıyla, İsrail toplumunun gözünde 'kötülük' kavramının tutarlı bir resmini oluşturmak zordur ve bağımsız bir kötülük temsilcisi bilinmemektedir²⁹. Yahve'nin doğrudan bizzat kendisinin ya da melekler aracılığıyla yeryüzünde olan kötülüklerden sorumlu olduğu ve kötülüklere izin verdiği Eski Ahit'in bazı bölümlerinde ima edilmiştir³⁰.

Kötülüğün, tek ilah RAB'da dolaylı ya da doğrudan var olma düşüncesinde, hem her şeyi bilme yetisine, saf iyiliğe hem de kutsallığa tezat düşen noktalar vardır. Bu inançta iyi ve kötü Tanrı ile başlatılmıştır; ancak aynı zamanda insanoğlunun kendi özgür iradesi ile de üretilir ve yaşatılır. İyi ve kötü düalizmi bağlamında İsrail halkının inancında varlığına inandıkları kötülüğü tercih etmeme seçenekleri vardır. Bu durum Eski Ahit'te oldukça açık bir şekilde dile getirilmiştir: *"Senin önüne hayatla ölümü, bereketle laneti koyduğuma, gökleri ve yeri size karşı bugün şahit tutuyorum; bunun için hayatı seç"*.³¹ Bu bağlamda kötülük daha çok insanlığın ahlaki seçimleriyle ve kararlarıyla özdeşleştirilmiştir. Bireye bahsedilen özgür irade kötülüğün simgeleri haline gelen hırs, fesatlık, nefret, kıskançlık ve sinir gibi düşünsel ve duygusal özellikleri kalbinde toplayıp gözünden yansıtabilir ve böylece kötülük dünyada var olmuş ve yayılmış olur³².

İnsanın ahlaki ve etik değerleri ilahi taleple çakıştığında kişi gerçekliğin farkındalığına ulaşmaya zorlanır. Eski Ahit'te olan bu yeni farkındalık, İsrail dini ile Eski Mezopotamya ve Mısır inançlarında yer alan göz kavramındaki ve iyi/kötü düalizmindeki farklılıkları gösterir. Mezopotamya ve Mısır'da ilahi hayata dair pek çok ikonografi bulunmaktadır. Ancak İsrail dini ile ilgili neredeyse hiç görsel betimleme yoktur ve dini açıklamalar tamamen yazılı ve sözlü gelenekle devam etmiştir. Bu bağlamda, Mezopotamya ve Mısır'da yer alan göz sembolizmi hem yazılı hem de görsel olarak İsrail'dekinden çok daha geniş kapsamlıdır. İsrail dininde göz, daha çok metaforik olarak yazılı dilde kendini göstermiştir. Antik

27 Fohrer, a.g.e., s. 78.

28 *"Işığa şekil veren ve karanlığı yaratan; barışıklık eden ve bela yaratan; bütün bunları yapan RAB benim"*. İşaya 45:7.

29 Durie, a.g.e., s. 16.

30 *"Ve RABBİN Ruhu Sauldan ayrıldı, ve RAB tarafından kötü bir ruh onu üzüyordu. Ve Saulun kulları kendisine dediler: İşte şimdi, Tanrı tarafından kötü bir ruh seni üzüyor."* 1. Samuel 16: 14-15. *"Ve Mikaya dedi: Öyle ise RABBİN sözünü dinle: RABBİ tahtı üzerinde oturmakta, ve bütün gökler ordusunu onun yanında, sağında ve solunda durmakta gördüm. Ve RAB dedi: Ramot-gileada çıkıns da düşün diye Ahabı kim kandracak? Kimi şöyle kimi böyle dedi. Ve bir ruh çıkıp RABBİN önünde durdu, ve dedi: Ben onu kandırırım. Ve RAB ONA DEDI: Ne ile? Ve dedi: Ben çıkarım, ve bütün peygamberlerinin ağzında yalancı bir ruh olurum. Ve dedi: kandırırısın, hem de onunla başa çıkarsın; çık ve öyle yap. Ve şimdi, işte RAB senin bütün bu peygamberlerinin ağzına yalancı bir ruh koymuştur; ve RAB senin hakkında şer söylemiştir."* 1. Krallar 22: 19-23.

31 Tesniye 30:19.

32 Helen L. Seawright, *The Symbolism of the Eye in Mesopotamia and Israel*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Laurier University, Ontario 1988, s. 114.

Mezopotamya’da bu sembolün kötü yönü ön plana çıkarken Mısır ve İsrail’de gözün ilahi, koruyucu ve her şeyi gören anlamları dikkat çekmiştir.

Bir canlının yaşadığı hüznün, acı, öfke ve yoğun duygu anlarında gözden akan yaşlar, sağlıklı ve mutlu ya da hasta olma durumlarının gözden anlaşılması ve ölüm anında kapanması gibi refleksler, antikçağlardan bu yana insanları gözü sadece organ olarak düşünmekten çok daha farklı boyutlara taşımış ve doğaüstü anlamlar yükleme eğilimine itmiştir. Göz, dünyevi ya da doğaüstü bir varlığın tüm iyi ve kötü duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını yansıttığı bir araç olmuştur. Yüzün en canlı ve çarpıcı bölgesi olarak göz, bir yaşam indeksi ve yaşam kuvvetinin varlığı gibi ruhun dışarıya açılan penceresidir.

B. Eski Yakındoğu’da Göz Sembolizmine Düalist Yaklaşım

1. Kem Göz İnancı

Kem göz inancının mantıksal çözümlemesinde, kötü düşüncenin ve saldırganlık hissini yoğun dik bakış ya da kıskançlık içeren fesat bakış ile çevreye yansıtılması yer alır. Göz, negatif yoğun duyguları içeren bu enerjiyi, insanlara, tüm canlı varlıklara ve cansız nesnelere yönelterek yaralanmalara, hastalıklara, kayıplara, çürümelere, doğal afetlere ve bazı inanışlarda ölüme bile sebep olabilir³³.

Bu inancın yaygın coğrafi dağılımı ve binlerce yıldan beri devam eden uzun tarihi, bu kavramı basit ifadelerle tanımlamayı imkânsız kılmaktadır. Kem göz kavramının ilk ortaya çıkışı, yayılım alanı, toplumlarda yarattığı algı ve hayatı etkileme biçimi, pek çok araştırmacının ilgisini çeken bir konu olmuştur³⁴. Elliott, coğrafi olarak kem göz inancının kökeninin Mezopotamya medeniyetinin en eski toplumu olduğu düşünülen Sümerlere dayandığı ve bu bölgeden Mısır’a ve Akdeniz medeniyetlerine dağıldığını belirtmiştir³⁵.

Bazı araştırmacılar bu olgunun kaynağını ekonomik nedenlere dayandırmışlardır. Gershman, kem göz inancının yıkıcı kıskançlığın gerçek bir tehdit olduğu, yani servet eşitsizliğinin üst seviyelerde ve mülkiyet haklarını uygulayan resmi kurumların eksik olduğu dönemlerde başladığını ileri sürmüştür. Dahası Gershman, mekânsal ve kültürler arası yayılma, sosyo-ekonomik karmaşıklık ve büyük dünya dinlerine maruz kalma gibi değişkenler hesaba alındığında, kötü göz inancının, sosyo-ekonomik eşitsizlik yaşayan toplumlarda daha yüksek oranda olduğunu açıklamıştır³⁶.

33 John H. Elliott, *The Evil Eye* with modifications in *The Ancient Mediterranean Social World: A Sourcebook*, ed. Zeba Crook, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2016, s. 2.

34 Son zamanlarda, ‘kem göz’ inancını en kapsamlı ve detaylı inceleyen bilim insanı John H. Elliott’tur. Bu içeriğin Eski Mezopotamya dininden başlayarak Hristiyanlığa dayanan serüvenini *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World* başlığı altında dört ciltlik eserinde açıklamıştır.

35 John H. Elliott, *Beware the Evil: Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015, s. 77.

36 Boris Gershman, “The economic origins of the evil eye belief”, *Journal of Economic Behaviour and Organization*, sayı 110 (2015), s. 137, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.12.002>.

Bu tür ekonomik sebeplere dayalı bir yaklaşımın yanı sıra kem gözün, özellikle ortaya çıktığı düşünölen bölge ve dönemin inanç sisteminin getirdiğı koşullar ve sebep sonuç ilişkisinin noksanlığı ile yani genel anlamda sosyo-kültürel durum ve evren algısı ile de doğrudan bağlantılı olduğı düşünölmektedir. Kültürel olarak Eski Mezopotamya ve Eski Mısır toplumları evrenin, yüce tanrılar ve ilahi varlıklar, şeytanlar, ruhlar, iyi ve kötü niyetli doğaüstü güçler, hayaletler, insanlar, cadılar, büyücüler, din adamları, rahibeler, kâhinler, fahişeler ve rüya yorumcuları tarafından ikamet edildiğine ve yönetildiğine inanmışlardır.

Özellikle kem gözün ortaya çıktığı Mezopotamya toplumları yaşadıkları dünya ile ilgili kararları, uyguladıkları ritüellerin getirdiğı sonuçlar doğrultusunda alırlar ve başlarına gelen hastalık, talihsizlik, kıtlık ve afet gibi her türlü felaketin sebebinin öfkeli veya kaptisli tanrılar, demonlar, kötü ruhlar ve kem gözlü düşman insanlar olduğuna inanırlardı. Zararlara karşı ritüeller, dualar, büyü sözler, tılsımlar, muskalar ve çok çeşitli kötölük kovucu önlemler alınırdı. İyileştirme umudu kötölük kovucu ritüellere, güçlü kelimelere, isimlere, mimiklere ve tesirli sözcüklere bağlanırdı. Bu tür toplumlarda kutsama ve lanetleme ikileminin etkinliğine, doğaüstü varlıklar ile iletişimin gücüne, doğa olaylarından yararlanılarak elde edilen kehanetlere, göksel âlemlere, genel olarak doğanın kuvvetlerini etkileme ve kullanma gücüne güven duyulurdu³⁷. Doğüstü normların bu derece güçlü olduğı toplumlarda kem gözün oldukça etkin bir şekilde felaket getirebileceğı olasılığı akla yatkındır. Özellikle çocukların, hayvan sürülerinin ve geçinmek için kullanılan tarım araçları gibi yaşamda değerli olan her şeyin kem göze ve kıskanç bakışa karşı savunmasız ve bu nedenle de gizlenme ve korunmaya muhtaç olduğı düşünölmekteydi.

a. Mezopotamya

Mezopotamya'da III. binyılın sonundan Yeni Babil Dönemi'ne kadar pek çok kayıтта “kem göz” olgusunun izine rastlanmıştır. Kem göz ile ilgili yazılı kanıtlar, Sumerce ve Akadca dillerinde mevcuttur. Kötölük kovma metinleri, çoğunlukla Akadca olarak bulunmuşken kem göze karşı ritüel ve dua metinlerinin dikkat çekici kısmının Sumerce olduğı anlaşılmaktadır³⁸. Yakınoğu'da kem göz algısını araştıran Thomsen, Wasserman ve Ford, ilk olarak Mezopotamya'da kem gözün, kıskanç ya da fesat bir kişinin gözü olarak düşünölmendiğini kem göz etkisinin kötölüklerin yegâne sebebi olan demonlardan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir³⁹. Bu demonlardan bebek hırsız ve anne katili olarak bilinen Lamaştu kem göz ile en çok bağdaştırılan kötü güçtür⁴⁰.

37 John H. Elliott, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 3: The Bible and Related Sources*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2016, s. 3.

38 Louise Thomsen, “The Evil Eye in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, s. 28.

39 Nathan Wasserman, “Seeing Eye to Eye: Concerning Two Incantations Against Lamashtu's Evil Eye”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 1995, s. 6; James N. Ford, “Ninety-Nine by the Evil eye and One from Natural Causes”, KTU2 1.96 in its Near Eastern Context, *Ugarit- Forschungen*, sayı 30, 1998, s. 209.

40 Lamaştu demonunun yarattığı kötü etkiler için bkz. Dilek, *a.g.e.*, s. 88.

Bazı metinlerde demonların gezinen kem gözlerinden bahsedilmektedir. Bu gözlerin hipnotize etkisi yarattığına ve demonun kişiyi gözleriyle bilinçsiz hale getirerek içerisine girebildiğine inanılmıştır. Bir kişi, gezici demon gözü tarafından hipnotize edilirse demonun kendisi gibi davranırdı. Bu durum, demona daha çok güç kazandırır ve kişi, bilinçsizce ortalıkta dolanır, içerisindeki kötü güç nedeniyle bitip tükenir ve hatta içindeki demon tarafından katledilebilirdi⁴¹. Ancak bu, çok nadir görülen bir durumdur ve kem göz Mezopotamya’da ölümden daha küçük çaplı felaketselere sebep olduğu düşünülen bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu toplumda demon bağlantılı kem gözün kişiyi tüm diğer uğursuzluk ve kötülük getiren güçler kadar çok etkilediğine inanılmıştır.

Mezopotamya’da kem göz, daha çok demonlarla ve kötü ruhlarla ilişkilendirilse de bu inanç, aynı zamanda kara büyüyle ve insanların sebep oldukları kötülüklerle de bağlantılıdır. Ancak kara büyüün yarattığı etki ile kem gözün yarattığı etki de tamamen aynı olarak algılanmamıştır⁴². Bir kişinin sadece gözlerinin gücüyle başka bir kişiye, hayvana ya da nesneye zarar verebilmesi, bazı günümüz toplumlarında da inanılan bir durumdur. Mezopotamyalılar kem gözü, yukarıda da bahsedildiği gibi insandan çok demonlara bağlamışlar ve ölüme sebep olacak kadar etkili olmayan ancak sıkıntı ve dert gibi kötü etki yaratan bir güç olarak düşünmüşlerdir. Onların düşüncelerine göre kem göz, herkesin her zaman başına gelebilecek kazalara, az yağmur yağmasına, peynir yapımının yanlış gitmesine, bir eşyanın kırılmasına, kıyafetlerin yırtılmasına vb. olaylara sebep olmaktadır.

Kem gözün etkili olduğu durumlar, Sumerce ve Akadca ritüel metinlerinde oldukça net bir şekilde açıklanmıştır. Sumerce kem göze karşı hazırlanan bir ritüel metninde sebep olduğu etkiler şu şekilde açıklanmıştır: “*Kem göz gökyüzüne yaklaştı- yağmur yağmadı, toprağa yaklaştı- otlar büyümedi, öküze yaklaştı-bağı açıldı, sığıra yaklaştı- peynir bozuldu, koyun ahırına yaklaştı ve koç çalındı. Genç bir adama yaklaştı-adamın kemeri yırtıldı-(gücü bağlandı), genç bir kadına yaklaştı- kıyafeti düştü.*”⁴³

Akadca bir metinde de kem gözün benzer etkileri anlatılmıştır: “*Sen kem göz! Çömlek fırını bozdun, denizcilerin teknesini batırdın, güçlü öküzün boyunduruğunu bozdun, koşan eşeğin bacıklarını kırdın, becerikli dokumacı kadının dokuma tezgâhını bozdun, koşan atın tayını düşürttün ve boğanın yoldaşını düşürttün, yanan tütsüyü dağıttın, Adad’ın liderliğinde, vahşi hayvanları aşağı attırttın, kardeşler arasına tartışma soktun.*”⁴⁴

41 Susan Limmer, *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron age II Southern Levant*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Arizona, Arizona 2007, s. 38.

42 Thomsen, a.g.m., s. 22.

43 Thomsen, a.g.m., s. 23.

44 VAT 10018: 8-15. Bu iki metne ek olarak iki dilli bir diğer metinde de kem gözün sebep olduğu sıkıntılar şu şekilde açıklanmıştır: “*Kötülüğün gözü, huzursuz adam, köşeye bakarsa, köşeyi boşaltır, evin bir kenarına bakarsa, o kenarı boşaltır. Ülkenin yaşanan topraklarına bakarsa, orayı boşaltır. Huzursuz bir adama bakarsa, adamın boynunu bağlar ve ağaç kırılmış ağaç gibi keser.*” CT 16: 5-9. Thomsen, a.g.m., s. 24.

Mezopotamya'da kem göz kavramına dair yaptığı araştırmalarda Thomsen, bundan korunma yöntemleri geliştiren Mezopotamyalıların uygulamalarında en çok, çeşitli taşları ve göz şekli verilmiş objeleri kullandıklarından bahsetmiştir. Bu uygulamaya dair bir yönlendirme şu şekildedir: “*Bira libasyonu uygula ve şunları söyle: “Ben tanrıma ya da tanrıçama ne yaptım? Dualarımı dikkate al ve ben kudretini beyan edebileyim.” Bunu üç kere söyle ve yanan tütsüyü nehre at. Kem göz adama yaklaşmasın.*”⁴⁵ Mezopotamya'da kem göz kavramı demonlarla direkt ilişkili olduğu için uğursuzluk ve kötülük getirirlerdi ve bundan korunmak için ritüel uygulamalarından çok tılsımlar, muskalar, taşlar ve çeşitli göz tasvirlerini barındıran objeler gibi koruyucu nesnelerin kullanımı yaygındı.

Göz imgesinin Mezopotamya'da her zaman güçlü bir tılsım olduğuna inanılırdı. Göz imgelerinin kullanıldığı objelerin yapılış sebebi, bu din algısının içerisinde ‘kem göz’ kavramının hâkim olmasıdır. Kem gözden korunmak için göz imgeli nesnelerin üretilmiş olması, sempati büyüleri⁴⁶ bağlamında Frazer’ın öne sürdüğü ‘benzerlik yasasıyla’ bağlantılı bir durumdur⁴⁷.

Kem gözden korunmak için uygulanan en yaygın yöntem, genellikle candan ya da başka bir materyalden yapılmış göz imitasyonlarının muska olarak boyna asılmasıdır. Mezopotamya'da göze ya da bir çift göze benzeyen boncukların muska olarak kullanılmasına dair kanıtlar, ritüel metinlerde, tapınaklarda bulunan boncukların arasında ve ikonografilerde yer almaktadır⁴⁸. Ancak, Mezopotamya'da kem gözden kurtulmak için sadece göz imgeleri kullanılmamıştır. Thomsen’in belirttiğine göre, kem göze maruz kalmış kişinin başına, bükülmüş ve düğüm atılmış yünlerin bağlanması gibi yöntemler de bazı durumlarda kem gözün etkilerini yok edebilirdi⁴⁹. Yünün kem gözden kurtarıcı olduğu bir ritüel metni şu şekildedir: “*Tek öküzgözü, tek koyungözü, birçok adamın gözü, birçok adamın ağzı, göz kötü, en kötüsü. Asarluhi bunu gördü, tapınakta babası Enki’yi görmeye gitti ve şunları söyledi: “Baba, göz, tek öküzgözü, göz tek koyungözü! Ne yapabilirim bilmiyorum, onu ne tedavi edebilir? Enki Asarluhi’ye cevap verir: “Evladım, senin bilmediğin ne? Ne ekleyebilirim? Ben ne biliyorsam, sen de biliyorsun. Git oğlum, siyah ve beyaz yünü başına bağla.” Adamı kötü yapan kem göz öküzün boğazının kesildiği gibi kesilir!*”⁵⁰

45 Thomsen, a.g.m., s. 27.

46 Elworthy, sempati büyülerinin temel yasasının kişinin deneyimleri sonucunda ortaya çıkan düşüncelerini gerçeklerle ilişkilendirmek için benzer bağlantılar kurması sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Sempatik büyüünün temel prensiplerinden biri, herhangi kötü bir etkiyi yok etmek için onun imitasyonunun kullanılmasıdır. Frederick Thomas Elworthy, *The Evil Eye an Account of This Ancient Widespread Superstition*, Murray, London 1895, s. 48.

47 Frazer, ‘benzerlik yasasını’ ileri sürerek ‘benzer benzeri çeker’ olgusuyla nesnelerin sempati büyülerindeki diğer varlıklarla olan ilişkisini açıklamıştır. ‘Benzer’ benzerin üzerinde hâkimiyet kurabilmiş ve ‘benzer’ bir durumu tedavi etmek, düzeltmek ve iyileştirmek için kullanılabilmiştir. Örneğin; ödem tedavisi için suyun bol içilmesi gerektiği gibi. Bunun tam tersi olan ‘zıtlıklar kanunu’ da aynı doğrultuda ancak farklı işleyişle ortaya konulmuştur. James G. Frazer, *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, vol. 1, Second Edition, Macmillan and Co., Ltd, London 1900, s. 9.

48 Thomsen, a.g.m., s. 22; Limmer, a.g.t., s. 39.

49 Thomsen, a.g.m., s. 26.

50 YOS 11: 1-18. Thomsen, a.g.m., s. 29-30.

Thomsen'in belirttiğine göre, kem gözü yok etmek için talimatların net bir şekilde verildiği diğer bir ritüel metin şu şekildedir: “*Bira serp ve şunları söyle: “Ben tanrıma ya da tanrıçama ne yaptım? Dualarımı dikkate al ve senin yüceliğini beyan edeyim” bunu üç kere tekrar et ve sonra tütsü kabını nehre at. Kem göz adama yaklaşamaz.*”⁵¹

Evans'a göre, göz simgeli her nesne koruyucu bir güçle bağlantılıydı ve kem göze karşı alınan bir önlemdi. Orta Asur Dönemi'ne ait bir kolyenin de bu amaçla yapıldığı düşünülmektedir. Bu kolyenin ortasında granülden yapılmış üç adet altın tabanlı, kedigözü oniks taşı bulunmaktadır. Kenarları da farklı şekillerde ve farklı boyutlarda, lapis lazuli, kantaşı, akik, kuartz ve oniksten yapılmış boncuklarla süslenmiştir⁵².

Bazıları kırık, bazıları ise sağlam olarak, çoğunluğu beyaz ve siyah su mermerinden yapılmış, yirmi bine yakın göz sembolü, muska ve boncuklarla birlikte Tell Brak'da keşfedilen Göz Tapınağı'nda bulunmuştur. Bu semboller yaygın olarak iki daireyi içeren, çoğunlukla delinmemiş ve eğik bir çerçeveyeleştirilmiş şekildedirler⁵³.

Mezopotamya'da heykellerin gözleri de oldukça dikkat çekicidir. Gözler genellikle lapis lazuli taşından yapılmıştır ve bu taşın sahip olduğu ilahi sembol⁵⁴, bunların koruyucu amaçlı koyulduğunu düşündürmektedir. Özellikle tapınaklarda bulunan bu heykellerin gözleri oldukça ön plana çıkarılmış ve sistemli bir şekilde düzenlenmiştir. Tapınaklarda bulunan gözlerin amacına dair tartışmalar devam etmektedir. Kimi uzmanlar, bu simgelerin bir tanrıya adandığını iddia etmekteyken bazıları diğer muska ve boncuklarla aynı işlevde yani koruyucu amaçlı olduklarını savunmaktadırlar⁵⁵. Tapınaktaki amaçları tartışmalı olmasına rağmen ritüel metinlerinden de anlaşılacağı gibi kişisel olarak kem göze maruz kalma durumunda ya da kem gözden korunmak için çeşitli materyallerden yapılmış göz simgeli nesnelere, Erken Hanedanlık Dönemi'nden Yeni-Asur Dönemi'ne kadar, Mezopotamya sanatında yaygın olarak kullanılan bir motif olmuştur⁵⁶.

51 BAM 374: 3-8. Thomsen, a.g.m., s. 27.

52 M. Jean Evans, “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, ed. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York Yale University Press, New Haven and London 2008, s. 213.

53 Laura Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven and London 1963, s. 149-150.

54 Lapis lazuli taşının tanrısal simgesi ve ilahi atıfları onu, Mezopotamya dininde ve ritüellerinde çok özel bir yere koymaktadır. Bu taş, kutsallığını öncelikle kozmolojik anlamına borçluydu ve yıldızlı geceyi dolayısıyla da göğe ışık getiren parlaklığıyla, ay tanrısı NANNA/Sin'i temsil ederdi. Kabartmalarda ay tanrısı, yıldızlı gecenin tanrısı Sin'in sakalı, bu taştan yapılmıştır. Bu mavi taş, bütün yıldızlı göğün büyüsunü ve aya bağlı olan tüm erdemleri nitelemiştir. Samuel Noah Kramer, *Sumer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 86; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2014, s. 419; ayn.yzr., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 43.

55 Goff, a.g.e., s. 152; Jeremy Black- Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İritler Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017, s. 123.

56 Black- Green, a.g.e., s. 123.

b. Mısır

Mısır medeniyetinin evren algısı ve inanç sistemi yukarıda da bahsedildiği gibi Mezopotamya toplumlarınınkinden farklıdır ve daha çok olumlu açılara yönelmiştir. Mısır'da sonunda hedeflenen iyi bir amaca ulaşmak uğruna ve dengeli bir yaşamı sürdürmek için iyinin ve kötünün bütünlük, denge ve uyum sergilediğine inanılmıştır. Bu bağlamda, Mısır toplumu göz kavramında var olduğuna inanılan yıkıcı ve koruyucu özelliklerden koruyucu olanına daha çok odaklanmıştır. Ancak bu algı, Mısır'da kem göz inancının tamamen yok olduğunu göstermez ve Mezopotamya'dakinden farklı da olsa antik Mısır medeniyetinin de kendi hayat algısı doğrultusunda bir 'kem göz' inancı olduğu söylenebilir. Bu inancın varlığı, yazılı metinlerde ve ikonografilerde yer alan tanımlar ve ona karşı alınan koruma yöntemleriyle de kanıtlanmıştır.

Mısır'ın göz imgesine olan ilgisi sanatta, edebi eserlerde ve hatta kişisel takılarda çok belirgin bir şekilde görülmektedir. Göz sembolüne duyulan ilginin içerisinde iyi ve kötü düalizmi doğrultusunda kem gözle de bağlantılı bir boyutunun olduğu var sayılmaktadır. Mısır'a ait sanat eserlerinde göz ve gözler özellikle vurgulanmış ve çarpıcı renklerle ön plana çıkarılmıştır. Çeşitli boyutlarda göz imgeleri lahitlerde, kapı süslerinde, dikili taşlarda, mezar duvarlarında, teknelerde, papirüs ve muskalarda yaygın bir şekilde yer almaktadır.

Elworthy'nin belirttiğine göre Mısır'ın binlerce yıl önceye dayanan uzun tarihi boyunca pek çok siyasi ve kültürel dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu dalgalanmalar yaşamlarında belirli açılardan etkili olsa da bazı kültürel ve dini unsurlar, değişmeden kalmıştır. Bunlardan biri de kem gözün hem sağlara hem de öldükten sonraki ruha dehşet yaşatma potansiyelinin varlığıdır⁵⁷. Yukarıda da bahsedildiği gibi, kem göz inancının kökeninin Mezopotamya olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya kökenli bu inancın, Mezopotamya ile Mısır arasında gelişen uzun soluklu ekonomik, sosyal ve kültürel bağlantılar sayesinde Mısır'da nispeten erken bir tarihte, belki de Orta Krallık'a kadar (MÖ. 2133-1786) ortaya çıkmasını mümkün kılmaktadır⁵⁸.

Mısır kaynaklarında kem gözden açıkça bahseden metinlerin azlığı ve önceki kaynakların genellikle sonradan yazılı hale geçirilmiş olmasından dolayı, bu bölgede bu kavrama tam olarak ilk ne zaman inanıldığını söylemek oldukça güçtür. Kem gözden aleni bir şekilde bahseden kaynaklar yaklaşık MÖ. 663 tarihlerine dayanmaktadır. Ancak Elliott'un belirttiği gibi, Horus mitleri ve *wedjat* gözün muska olarak kullanılmasının kanıtları, bu inancın temelini çok daha öncelere dayandığını göstermektedir⁵⁹. Ölüler Kitabı ve Piramit Metinlerinde Horus mitinin yer alması ve 4. Hanedanlık döneminde (yaklaşık MÖ. 2600)

57 Elworthy, *a.g.e.*, s. 6.

58 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 119.

59 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 119.

Horus'un gözünün koruyucu olarak ölü bedenler ile birlikte gömülmesi bölgede bu inancın başlangıcının oldukça eskilere dayandığının kanıtıdır.

Mısırlılar da Mezopotamyalılar gibi kem gözün sağlığa, aile birliğine ve özellikle çocuklara zarar verebilen bir tehdit olduğunu düşünüp aynı şekilde bu kötü güçten kurtulmak için dualar, büyüler ve muskalar kullanmışlardır. Ancak bu toplum farklı olarak kem gözün yıkıcı gücünün demonlardaki kadar insanlarda da olduğuna inanmışlardır. Pinch, Mısır'da cadılarla ilgili verilerin oldukça eksik olduğunu ve bu tür kötü niyetlere en yakın kem göz kavramına sahip insanların varlığını belirtmiş ve kem gözlü insanların kıskanç ve hain mizaçlı olarak düşünüldüklerini ileri sürmüştür⁶⁰. Bu nedenle kem göz ile insanlar arasında kurulan bağlantı 'kıskançlık ve fesatlık' gibi kötü insani duygularla özdeşleştirilmiştir.

Eski Mısır'a ait yazılı eserlerde kem göz kavramı MÖ. birinci binyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Buna rağmen yaygın bir sembolizm olarak Horus'un gözünün her yerde bulunması ve muska olarak kötülüğe karşı kullanılması, kem göz inancının çok daha öncelere dayandığının kanıtıdır. Budge, 'iri-t ban-t...' ifadesinin kem göz anlamına geldiğini savunarak Edfü tapınağının bir odasındaki duvar yazısının bu varlığı yok etmek için yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. Dahası 'sihu' kelimesinin kem gözün büyüleyiciliği ve etkisi anlamına geldiğini iddia etmiştir⁶¹. 6. Hanedanlık dönemine (MÖ. 2350-2180) tekabül eden antik Mısır bilgelik koleksiyonuna ait bir metinde bir erkeğe, karısının tahribat yaratma potansiyeli olan 'asi bakan gözlerine' dair verilen tavsiyeden bahsetmektedir: "hayatın yolunda gidip evini bulduğun ve karını şevkle sevdiğin zaman... onunla mahkemede uğraşma, onu güçten uzak tut, onu dizginle... Onun bakışları gözünü diktiğinde asi bir fırtınadır.... Ancak bu sayede sen onu evinde kalmasını sağlayabilirsin."⁶²

Mezopotamya'da kem gözle ilişkilendirilmiş demon yeni doğmuş bebeklere ve hamile kadınlara zarar veren Lamaštu olduğundan bahsedilmişti. Mısır'da ise bu, bireysel zarar vermek için uğraşmayan, evrenin düzenini bozmaya çalışan, insanlara bulaşan bir demon değil kaos yaratmayı amaçlayan korkunç bir yaratıktır. Bu konuda da Mısır'daki denge ve döngü düalizminden bahsedilebilir. Mısır'da kem gözle bağlantı kurulan yaratık, her gece güneş tanrısına saldıran daha çok yılan sembolüyle betimlenen Apophis/Apopis/Apep'tir (*rrk-yılanı*) ve bu yaratığın özellikle gözleri çok ürkütücü olarak tasvir edilmiştir⁶³.

60 Gewaldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, University of Texas Press, Austin 1994, s. 58.

61 Wallis Budge, *Amulets and Superstitions, with 22 plates and 300 Text Illustrations*, New York 1978, s. 361.

62 Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 223.

63 "Apophis sürekli olarak ilahî düzeni tehdit eden kaos canavarlarının en etkilisidir. Kimi zaman kocaman bir timsah olarak resmedilir ama genellikle devasa bir yılan kılığındadır. Apophis her gece güneş tanrısının teknesi yeraltı dünyasından geçerken ona saldırır. Yenilgiye uğrattılıp öldürülür ama kaç kez ölürse ölsün yeniden canlanır. O, yaratıcı tanrının yılan şeklindeki görünümünün olumsuz karşıtıdır." Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 172. Detaylı bilgi için bkz. J. F. Borghouts, "The Evil Eye of Apopis", *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 59, 1973, s. 114-150.

Apophis'in kötülük dolu gözünden belirgin olarak bahsedildiği en erken metin "Ölümler Kitabı, 108" de yer almaktadır. Bu metin güneşin teknesinin *Bakhu Dağı*'na yaklaştığında mürettebatın yılanın ölümcül bakışlarına maruz kaldıklarında nasıl etkilendiklerini ve tanrı Seth'in yılanı nasıl hizaya getirdiğini anlatmaktadır⁶⁴. Aynı temayı içeren bir diğer mitolojik hikâye, Sanduka/Tabut Metinlerinde de görülmektedir. "*Cennetin dinlendiği Bakhu dağı biliyorum. O bir plato. 300 sıruk uzunluğunda ve 120 sıruk genişliğinde. Bakhu'nun efendisi Sebek, bu dağı doğusundadır. Onun evi akiktendir ve o dağı tepesinde 30 sıruk uzunluğunda ve bir yılan vardır. Onun üç sıruk ötesinde de bir bıçak. Ben, bu yılanın adını biliyorum: 'O, dağında olan, içinde alev olan'. Akşam vakti olduğunda, gözlerini Ra'ya çevirir. Mürettebat kıpırdamadan kalır ve rotadan şaşılır. Seth ulaşabileceği bir yere doğru eğilir. Büyülü sözlerle ona "hey! Senin ulaşabileceğin bir yerde duruyorum! Teknenin rotasının düzeni sona erdi! uzaktan gören sen, sadece kapat gözlerini! Seni tuzağa düşürdüm...."*"⁶⁵ Bu hikâyeden ve Apophis ile bağlantılı diğer tüm mitlerden anlaşıldığı üzere, Apophis'in bakışlarının gücü karanlık ile ilişkilendirilmiştir ve hipnotize etme gücü vardır⁶⁶.

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da kem gözden korunmak için büyüler, dualar ve muskaldan oluşan birtakım tedbirler alınmıştır. Bunların içerisinde en yaygın olanı, farklı materyallerden yapılmış ya da belirli yerlere resmedilmiş koruyucu simge haline gelen Horus'un gözü *wedjat*'tır. Tanrılar arasında en başta Horus'un böyle bir işlevi olduğu görülmekle birlikte onun dışında Thoth'un da kem göze karşı koruyucu özelliklerinin olduğu düşünülmektedir. "*Ey Thoth sen benden desteğini esirgemezsen ben kem gözden korkmam*"⁶⁷ Ayrıca Said sülalesinin Mısır'ı yönettiği dönemde (MÖ. 663-525) tanrıçaların kem gözden koruyucu niteliklerinin olduğuna inanıldığına dair kanıtlar vardır. "*Nut kem gözü yok eder*", "*Neith kem gözü yok eder*", "*Chons kem gözü yok eder*", "*Sekhmet kem gözü yok eder*."⁶⁸

c. Levant/Kenan

İsrail halkının dini inancının sistematik bir çerçevede bütünlük sağlaması, yukarıda da bahsedildiği gibi tek tanrı olarak Yahve'nin kabul görmesiyle başlar ve tüm dini gelişmeler öğretilerle birlikte Eski Ahit'te toplanır. Eski Ahit'te *gözün* simgesel özelliklerini kapsayan olumlu ve olumsuz pek çok referans yer almaktadır. Bu kutsal kitapta göze yüklenen olumlu sembolik özellikler arasında ilk olarak Tanrı'nın gözü olarak her şeyi gören ilahi göz sembolizmi yer almaktadır. Bunun yanı sıra, belirli bölümlerde gözün kavrama yetisi⁶⁹,

64 Borghouts, a.g.m., s. 114.

65 Borghouts, a.g.m., s. 114.

66 Yılanların en yücesi Apophis canavarının kem gözle bağlantılı detaylı betimlemeleri için ve Apophis dışında yılanların bakışlarının yarattığı tehlikeye karşı yazılmış büyülü sözler için bkz. Borghouts, a.g.m.

67 Elliott, a.g.e., vol. I, s. 152.

68 Elliott, a.g.e., vol. I, s. 119.

69 Tekvin 3:4-7., Eyub 42:5., İşaya 6:10.

alçakgönüllülüğü⁷⁰, yargılama ve fikir sahibi oluşu⁷¹, sağlık ve hastalığı yansıtması⁷², acıma özelliği⁷³ ve iyiliği⁷⁴ ön plana çıkartılmıştır. İsrail halkının inanişinin temeli olan bu kutsal kitapta, göz ile ilişkilendirilen olumsuz sembolik özellikler arasında ise en çok kıskançlık, fesatlık, öfke⁷⁵ ve aşağılama⁷⁶ gibi kötü insani hisler vurgulanmıştır. İsrail halkının göz kavramına yüklemiş olduğu bu kadar sembolik unsur içerisinden, düalizm boyutunda bu çalışma kapsamına uygun olanlar, zarar verme gücü olan fesatlığı yansıtan *kem göz* ile koruyucu ve her şeyi gören *ilahi göz*dür.

Başarı, zenginlik ya da güzellik gibi başkasının sahip olduğu iyi bir şeye karşı hissedilen kıskançlık ve fesatlık içeren insani duyguların gözde yoğunlaşmış bir canlıya ya da bir nesneye zarar verebilme gücünün olduğuna inanılması, yukarıda da bahsedildiği gibi antik dönemde oldukça yaygın bir durumdur. Elworthy'nin belirttiği gibi herhangi biri etrafında bulunan güzel bir şeye kıskanç gözlerle baktığında bulunduğu çevre, tehlikeli ve kötü özelliklerle dolar ve kendi zehirli ruhunu etrafında ne varsa aktarır⁷⁷. Her ne kadar İsrail halkı gözün sembolik olarak pozitif yönlerine odaklanmış olsa da fesatlık duygusunun gözden yansıyarak zarar verme gücünü yok saymamışlardır. Kıskançlığın göze yansımalarının kanıtlarından biri Saul'un Davud'a kem gözle baktığını anlatan bölümdür: *"Ve kadınlar oynarken karşılıklı terennüm edip diyorlardı: "Saul vurdu binlerini, Davud da on binlerini. Ve Saul çok öfkeleni, ve bu söz gözünde kötü göründü; ve dedi: Davud'a on binleri verdiler, bana ancak binleri verdiler; ve ona ancak krallık kaldı. Ve o günden sonra Saul Davud'a iğri gözle baktı."*⁷⁸

İnsanın düşündükleri ve duyguları ile göze yüklenen sembolik bağlantının görüldüğü bir diğer referans ise Süleyman'ın Mesellerinde yer almaktadır: *"Zengin olmak için kendini yorma; bu akıldan vazgeç. Olmayan şeye göz diker misin? Çünkü zenginlik mutlaka kanatlanır; kartal gibi göklere uçar. Kötü gözlü adamın ekmeğini yeme, onun çerezlerini de canın çekmesin; çünkü içinden nasıl düşünürse kendisi öyledir; Sana: ye, iç, der; Fakat yüreği seninle beraber değildir. Yemiş olduğun lokmayı kusarsın, ve güzel sözlerin boş gider."*⁷⁹ Aynı bölümden bir diğer referans ise şu şekildedir: *"Kötü gözlü adam zenginlik ardından koşar; ve üzerine yoksulluk geleceğini bilmez."*⁸⁰

Eski Ahit'te RABBİN emirlerine uymayan ve verdiği bolluklara şükretmeyen kişilerin başlarına bazı felaketler geleceğinden bahsedilmektedir ve bunlardan biri de göz

70 2. Kırallar 10:5., Mezmunlar 123:2.

71 1. Samuel 15:17., Eyub 32:1., Yeremya 7:11.

72 1. Samuel 14:27.

73 Hezekiel 20:17., Tesniye 7:16.

74 Tekvin 6: 8., İşaya 43:4.

75 Süleymanın Meselleri 6: 16-17., Süleymanın Meselleri 21:4., Süleymanın Meselleri 30:13., İşaya 37:23.

76 Süleymanın Meselleri 30:17., Tesniye 21: 15-21., Mika 7:10.

77 Elworthy, *a.g.e.*, s. 8.

78 1. Samuel 18: 6-9.

79 Süleymanın Meselleri 23: 4-8.

80 Süleymanın Meselleri 28: 22.

sembolizminin kötü boyutunu ele almaktadır: “Aranızda olan nazik ve çok zarif adamın gözü, kardeşine karşı ve koynundaki karısına karşı ve çocuklarının artakalanlarına karşı kötü olacak. Nazikliğinden ve zarifliğinden dolayı ayağının tabanını yere koymağa alışmamış olan zarif ve nazik kadının gözü koynundaki kocasına karşı ve oğluna karşı ve kızına karşı ve rahminden yeni doğan çocuğa karşı ve doğuracağı çocuklarına karşı kötü olacak.”⁸¹

Birçok araştırmacı, Tekvin 16'da yer alan Abram, karısı Saray ve cariye Hacar arasında geçen olayın dolaylı olarak kıskançlığın ve fesatlığın kem gözle bağlantısını yansıttığını düşünmektedir.⁸² Öykü, Eski Yakındoğu geleneğine uyan çocuk doğuramayan Saray'ın, Abram'ın soyunun devam edebilmesi için cariyesi Hacar'ı kocasına sunmasıyla başlar. Saray'ın iddiasına göre Hacar, hamile olduğunu öğrendikten sonra kendisine kötü bakar ve küstah davranmaya başlar. Bunun üzerine Saray buna katlanamaz ve Hacar'ı hor görür ve ona aşağılayıcı bakışlar atar. Bu davranışların üzerine çöle kaçan Hacar, kendisini teselli eden, kendisinin ve oğlunun kaderini belirleyen Yahve'nin meleklerinden biriyle karşılaşır ve Saray'ın yanına geri döner.⁸³

Bu öykünün alt temasında Saray'ın Hacar'ın hamile kalmasına duyduğu öfke ve kıskançlığın yattığı düşünülmektedir. Saray hem kendisi çocuk doğurmadığından hem de verasetini bir köylü ve köylünün oğluya paylaşma düşüncesi nedeniyle büyük bir kıskançlık hissine kapılmıştır. Bu fesatlık ve kıskançlık içinde Hacar'ın kendisine kötü gözle baktığını ileri sürerek aslında kendi kötü bakışı ve fesatlığıyla ondan kurtulmak istemiştir.

İsrail halkının, gözün sembolik yönlerinden fesatlığa ve diğer negatif düşüncelere bağlı olarak ortaya çıktığı kötü yönüne inandıkları (bazıları dolaylı olarak anlatılmasına rağmen) Eski Ahit'te açıktır. Bu kötü gözden korunma yöntemlerinin arasında Mezopotamya ve Mısır'dakine benzerlik gösteren muskaların kullanıldığı görülmektedir. İsrail'de koruyucu muska olarak kullanılan objeler genellikle küpe, yüzük ve kolye gibi farklı şekiller verilmiş altın ya da gümüş takılardan oluşmaktadır.⁸⁴ Bunların bazılarının hilal şeklinde tasarlandığı yine dolaylı olarak Eski Ahit'ten öğrenilmektedir: “Zebahla Tsalmunna dediler: Sen kalk da bizi vur; çünkü adam gücü nasıl olsa öyledir. Ve Gideon kalktı ve Zebahı ve Tsalmunnayı öldürdü, ve develerinin boyunlarında asılı olan hilallerini aldı...”⁸⁵

Elliott'un belirttiği gibi, Eski Ahit'in pek çok bölümünde bahsedilen *mavi* rengin sembolik olarak bu halk için önemli olduğu ve koruyucu özellik taşıdığına inandıklarını düşünmek,

81 Tesniye 28: 54/56-57.

82 Louis Ginzburg, *The legends of the Jews*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1913, s. 239; Rivka Ulmer, *The Evil Eye in the Bible and in Rabbinic Literature*, Ktav Publishing, Hoboken, NJ 1994, s. 112-113; Robert Alter, *Genesis: Translation and Commentary*, W. W. Norton, New York 1996, s. 68; Zacharias Kotze, “A Case of the Evil Eye in Genesis 16:4-5: A Social-Scientific Serspective”, *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 73 (3), 2017, s. 5.

83 Tekvin 16: 1-15.

84 İşaya 3: 19-24.

85 Hâkimler 8: 21.

referansları değerlendirince oldukça akla yatkın bir yaklaşımdır⁸⁶. Baskın renk olarak maviden bahseden bölümler incelendiğinde okuyucu, bu rengin sembolik olarak koruyucu olduğu yorumuna dolaylı olarak ulaşabilir⁸⁷. Mavinin gökyüzü ile olan bağlantısından dolayı, İsrail’de de tıpkı Mezopotamya’da olduğu gibi koruyucu bir nitelik taşıdığı inancının varlığı söz konusu olabilir.

2. İlahi ve Koruyucu Göz İnancı

Genel olarak Eski Yakındoğu dünyasında düalizm bağlamında sembolik olarak göze yüklenen olumlu yön her şeyi gören, her yerde bulunan, kutsallığı ve adaleti temsil eden ilahi bir güç ile özdeşleştirilmiştir. Gözün, ilahi bir varlıkla ilişkilendirilerek pek çok farklı türde mitolojik hikâyede ve görsel sanatta betimlendiği görülmektedir. Çoğu dini inançta numinous güç ve güçler gökyüzünde ikamet ederler. Özellikle Mezopotamya ve Mısır dinlerinde gökyüzünün görkemi, kutsiyeti, gök cisimlerinin ilahlaştırılması ve tüm dünyaya hâkim oldukları düşüncesi sayesinde gökyüzünden her şeyi gören ilahi göz sembolizminin varlığı oldukça akla yatkındır. Tek tanrılı bir inanç sistemine sahip olan İsrail halkı için ise göz, tek tanrı RABBİN her şeyi bilmesi, adaleti ve tek olmasıyla ilişkilidir. Gözün tanrılarla ilişkilendirilmesi, göze tapınım anlamına gelmemelidir. Ulmer’in belirttiği gibi, dini bir kontekst içerisinde yer alan göz, nadiren fiziksel anlamlar barındırırken çoğu yerde bambaşka simgesel anlamlarla donatılmıştır ve göz, tapınılan bir nesne değil ilahın temsil edildiği şeylerden biridir⁸⁸.

a. Mezopotamya

Mezopotamya dininde çok fazla olmamasına rağmen her şeyi gören tanrı imgesinin izlerine yazılı metinlerde ve göz şekli ile tasarlanmış görsellerde rastlanmaktadır. Mezopotamya’da göz sembolizminin düalist yaklaşımındaki pozitif yanı Mısır’da olduğu kadar yaygın bir inanç değildir. Buna rağmen, belirli Mezopotamya tanrılarına atfedilmiş her şeyi gören göz simgeselliğinin varlığı yok sayılmamalıdır. Her şeyi gören ve her şeye hâkim olan göz ve tanrı eşleştirmesi elbette diğer tanrılara kıyasla astral tanrılarla ve her yerde var olabilen hava tanrısıyla daha çok ilişkilendirilmiştir. Bunların arasında gök tanrısı An, ay tanrısı Nanna/Sin güneş tanrısı Utu/Şamaş ve hava tanrısı ENLİL yer almaktadır. Bunların dışında, tüm Mezopotamya’da panteonun en üst sırasına geçen Babil’in baş tanrısı Marduk’un da *her şeyi gören gözle* ilişkilendirilmesine Enuma Eliş’de⁸⁹ rastlanmaktadır.

86 Elliott, *a.g.e.*, vol. III, s. 117.

87 Çıkış 24: 10., Çıkış 26:31., Çıkış 28:33-35., Çıkış 28:5., Sayılar 4:11-12. Sayılar 15:38-39.

88 Ulmer, *a.g.m.*, s. 2.

89 Babil Yaradılış Destanı, Enuma Eliş Akadça’da ‘gökyüzünde iken, vaktiyle yukarıda’ anlamına gelir ve adını da destanın başlangıç sözcüklerinden alır. Ninova’daki kazılar esnasında, Asurbanipal’in Kütüphanesi’nde keşfedilmiş ve bin yüz satırdan oluşan yedi adet kil tablet üzerine çivi yazısıyla kaydedildiği bilinmektedir. Enuma Eliş, yapı açısından tanrıların, yeryüzünün, gökyüzünün, mevsimlerin, takımyıldızlarının ve tüm insan yaşamının oluşmasını açıklayan bir teoloji, bir kozmogoni ve bir kozmolojidir. Destanın özeti, detayları ve tamamı için bkz. Alexander Heidel, *Enüma Eliş Babil Yaradılış Destanı*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.

Her şeyi gören kavramının en belirgin örneklerinden birine kral Lipit-İştar'a yazılmış bir ilahide rastlanmaktadır: “AN, kimsenin kaçamadığı yıldızlı göklerin tanrısı”⁹⁰ Göküzünün tanrısı yeryüzünde olan her şeyi görebilen ve böylece her şeyi bilen bir pozisyonda yer almaktadır. Aynı metinde hava tanrısı Enlil'in de gözlerinin gücünden bahsedilmiştir: “*Senin gözlerin yorulmaz.*”⁹¹ Mezopotamya'nın hava ve rüzgâr tanrısı olarak Enlil'in, yeryüzünde dolaşarak her şeye hâkim olabildiğine inanılmaktadır. Ay tanrısı Nanna/Sin ve güneş tanrısı UTU/Şamaş da biri gece diğeri gündüz olmak üzere gökyüzünden her şeyi gören tanrılar arasındadırlar⁹². Şamaş, gökyüzünde aydınlık yaratarak her şeyi görebiliyor olmasından dolayı doğruluğun, adaletin ve haklılığın tanrısı olma niteliklerini kazanmıştır. Nanna/Sin'in ise gece karanlığı aydınlatarak ve bir göz gibi ortaya çıkararak sınırların koruyucusu olduğuna inanılmıştır⁹³.

Yazılı metinlerin dışında Mezopotamya'da göz sembolizminin yer aldığı diğerkaynaklar silindir mühürler ve yukarıda da bahsedilmiş olduğu gibi koruyucu olarak düşünölen göz şekilli muskalar ya da adak objeleridir. Mezopotamya sanatının en etkileyici eserlerinden biri, bölgede yaygın olarak keşfedilen silindir mühürlerdir. Bu mühürler arasında grafiksel olarak Mezopotamya inanç sistemini çeşitli göz sembolüyle betimleyen örnekler yer almaktadır. Mühürlerin tasarımları, onu yapanların fikirlerini yansıtır ve böylece yüzyıllar boyunca kültür ve inanç sisteminde ilah kavramını açığa çıkartırlar. Örneğin; bir silindir mühürde altı göz, ok ve yayla kabartılmış iki avcı resmedilmiştir. Seawright'ın belirttiğine göre, resmedilen bu altı göz, tanrıları temsil etmektedir ve bu sahnenin alt temasında her şeyi gören bu gözler avcılarını korumaktadır⁹⁴.

b. Mısır

Mısır medeniyetinin inancında göz sembolizminin yeri, diğertoplumlardakinden çok daha farklı ve önemlidir. Bu toplumun teolojisinde gözün ilahi gücü ve yeri sadece her şeyi gören göz tanımlamasıyla açıklanamayacak kadar karmaşık ve özeldir. Günümüz insanı için yalnızca hikâyelerden ibaret olan, ancak eski toplumların tamamen gerçekliğini ve inancını yansıtan mitoloji, Mısır'daki göz sembolizminin bu denli önemli olmasının temel nedenidir. Horus ve Seth arasındaki çekişme, Ra'nın gözünün ortadan kaybolması, gözyaşıyla insanların yaradılışı ve bunun gibi bu toplumun inancını yansıtan bazı öyküler, gözün simgesel yapısını şekillendirerek neredeyse tüm ikonografilerde yer almasını sağlamıştır.

Mısır'da *ilahî göz* kavramı ya da gözün ilahî âlemdeki yeri oldukça kapsamlıdır ve öncelikle gökyüzünün en dikkat çeken iki gökismi olan güneş ve ayla ilişkilendirilmiştir.

90 Raffaele Petazzoni, *The All-Knowing God*, Methuen&Co. Ltd., London 1956, s. 77.

91 Petazzoni, *a.g.e.*, s. 77.

92 Seawright, *a.g.e.*, s. 28.

93 Seawright, *a.g.e.*, s. 29.

94 Seawright, *a.g.e.*, s. 45. Göz sembolünün Mezopotamya silindir mühürlerindeki diğertasvirleri için bkz. Seawright, *a.g.e.*

Mısır'da güneş tanrısı ve ay tanrısı kavramları, Mezopotamya'daki tanrı algısından oldukça farklıdır⁹⁵. Mısır'da güneş, günün zamanına göre bile farklı isimlerle anılabilen⁹⁶ ve genel anlamda Ra olarak tanımlanan tanrının gözle görülür sembolü olmuştur⁹⁷. Mısır mitolojisinde çeşitli yaradılış hikâyeleri mevcuttur ve bunlardan birinde zaman kavramının, Ra'nın güneş biçiminde ufukta belirdiğinde başladığı anlatılmaktadır⁹⁸. Ay ise Mısır inancında hallerine göre belirli isimlerle anılmış ve belirli ilahlarla bağdaştırılmıştır⁹⁹. Mısır'ın karmaşık ilahi yapısı içerisinde güneş ve ay, ya Ra'nın sağ ve sol gözü ya Horus'un sağ ve sol gözü ya da Ra'nın sağ gözü güneş, Horus'un sol gözü ay olarak temsil edilmektedir¹⁰⁰. Bunların dışında, Ra'nın kendisinden kaçan ve dişi bir tanrı olarak algılanan gözü ile ilgili hikâyeler de gözün Mısır inancındaki ilahi yerini desteklemektedir.

ba. Göz tanrıçası/Ra'nın Gözü

Mısır'ın önemli ilahi figürlerinden biri olan Göz tanrıçasının, MÖ. birinci binyılda önem kazanmaya başladığı mitolojik metinlerin tarihlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Öteki tanrıları yarattığına inanılan Atum'un, Sanduka metinlerinde çocukları Shu ve Tefnut'u kaybettiğinden ve gözünü onları bulmaya gönderdiğinden bahsedilir¹⁰¹. Ancak Göz tanrıçası, ilk yaratıcı tanrı olarak bilinen ve güneşin batıdan kayboluşundaki temsili olan Atum'dan çok Ra'nın kızı olarak düşünülür ve "Tek Göz" tanrıça olarak tasarlanan güneş kursu ile ilişkilendirilir. Tek Göz tanrıçası ve güneş tanrısının kayıp çocuklarına dair pek çok farklı hikâye yer almaktadır. Bu hikâyelerden birinin devamında Shu ve Tefnut'un, Göz ile birlikte geri döndükleri zaman Göz'ün yerinde bir başka göz/güneş kursunun olduğu ve bu durumu kabullenmeyen Göz'ün dehşet saçtığı anlatılmaktadır¹⁰².

- 95 Mezopotamya tanrılarından güneş ve ay tanrılarının Numinous güçleri, tecelli etmeleri ve evrendeki rollerinin detayları için bkz. Dilek, *a.g.e.*, s.73-75. Mısır'da ay ve güneş gök cisimlerinin ve ilahi düzendeki yerlerinin detayı için bkz. Richard H. Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Mitoloji Yayınları, İstanbul 2016.
- 96 Ra: Güneş tanrısı, ışık, enerji ve yaşamın ana kaynağıdır. Atum/Atum-Ra: Atum ve Ra çoğu kez yaratıcının ezeli ve güneşli yanının temsilcisi olarak kabul edilir ve her akşam yaşlanarak batan güneştir. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 178, Wilkinson, *a.g.e.*, s. 100. Ra- Horakhty doğudan yükselen muzaffer güneş çifte ufkun Ra-Horus'udur. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 237. Khepri: Güneş tanrısının genellikle pislik böceği şeklinde resmedilen gündoğumu hali ve Ra'nın dört ana şeklinden biridir. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 234; Budge, W., *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar*, çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018, s. 91.
- 97 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 275. Uzmanlar, Ra'nın gözü için Tanrıçanın Gözü veya güneş gözü (güneş kursu) tanımını yaparak onu ay gözünden (ay kursu) ayırtmışlardır. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 154.
- 98 Budge, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam*, s. 101.
- 99 Mısır'da güneşten farklı olarak tarihsel zamanda ay tapınan bir güç olmamıştır. Ay, daha çok bağlantılı tanrı ve tanrıçaların simgesi ya da tezahürü olarak gösterilmiştir. Khonsu ve Thoth, yeni ay ve dolunay olarak ay ile bağdaştırılan önemli tanrılardır. Ancak, bu tanrıların dışında ayın ilişkilendirildiği en önemli tanrı Horus'tur ve ay, tanrısal şahin Horus'un sol gözü olarak kabul edilir.
- 100 Ulmer, a.g.m., s. 2-3; Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 121.
- 101 "Atum bir keresinde beni ve kız kardeşim Tefnut'u aramak için Tek Gözünü gönderdi. Ben karanlıkta ışık tuttum ve göz beni buldu." Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 109.
- 102 Bu versiyon Bremmer-Rhid Papirüsünde yer almaktadır. Hikâyenin sonunda öfkeli kızını yatıştırmak isteyen tanrı onu bir *uraeus* kobra yılanına dönüştürür ve onu altına yerleştirir. Ulmer, a.g.m., s. 3; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 109.

Uzaktaki tanrıça olarak bilinen Ra'nın gözü kimi zaman güneş tanrısının dişı hali olarak tasvir edilirken aynı zamanda Ra'nın kızı olarak da bilinir. Ra'nın kızı olarak bu göz özellikle Bastet, Mut, Hathor, Tefnut ve Sekhmet gibi pek çok önemli tanrıça ile ilişkilendirilmiştir¹⁰³.

Mısır'da göz sembolizminin diğer bir olumlu bağlantısı ise, gözyaşı ile insanın yaradılışı arasındaki ilişkidir. Mısır dilinde *insanlar* ve *gözyaşı* kelimelerinin sesteş olması oldukça dikkat çekicidir. Pinch'in belirttiği gibi 1130 numaralı Sanduka Metinlerinde her şeyin efendisinin tanrıları kendi terinden ve insanları da gözyaşından yarattığı açıklanmıştır¹⁰⁴. Mısır edebiyatında teması tanrının gözyaşı ve insanın yaradılışı olan pek çok farklı hikâyeye rastlanmaktadır. Bu hikâyelerin bazıları Göz tanrıçasının öfkesinden dolayı üzülen yaratıcı tanrının gözyaşı döktüğünden ve insanların böyle oluştuğundan bahsederken diğerleri, Shu ve Tefnut'un dönüşünden dolayı tanrının akıttığı mutluluk gözyaşının insanlığı yarattığını söyler¹⁰⁵. Bunların dışında yaratan için yazılan bir ilahide insanın iki kutsal gözden; güneşten ve aydan oluştuğundan bahsedilmektedir.

bb. Horus'un Gözü/Wedjat/Ay

Mısır'da göz sembolizminin pek çok ilahi yönünün bulunduğundan bahsedilmişti. Bunların en önemlilerinden biri, çoğu görsel sanatta yer alan, koruyucu özelliği olduğuna inanılan ve ay ile de bağdaştırılan¹⁰⁶ Horus'un sol gözüdür (*wedjat*). Mısır edebiyatında Horus'un sol gözünün Seth tarafından sakatlanması ve Thoth tarafından onarılmasına dair pek çok farklı anlatım yer almaktadır. Bu efsanelerde iyileştirilmiş ve bütün hale getirilmiş göz *wedjat* olarak tanımlanmaktadır. Bu göz tanrılara, kraliyet mensuplarına ve ölülere sunulan adaklar dâhil ilahi düzenin her yönünü temsil etmektedir. Bu da Mısır'da kötülüklerden korunmak için kullanılan nesnelere arasında en önemlileri arasında yer almasını sağlamıştır¹⁰⁷. Sonuç olarak Horus'un gözüne yüklenen kutsallığın genel çerçevesi Seth ile arasındaki bitmeyen savaşı anlatan, iyi ve kötü dengesini açıklayan bu mitolojik hikâyeler sonucunda oluşmuştur.

103 Mısır tanrı geleneğinde önemli tanrı ve tanrıçaların çoklu kimlikleri olduğu görülmektedir. Bu ilahlar tekil bir kimlik sergilemenin yanı sıra birden fazla role sahiplerdi. Bu durum en çok güneş tanrısı Ra'da karşımıza çıkmaktadır. Ra bir nevi sıfat haline gelerek diğer tanrıların ululuğunu artırarak işlev yelpazelerini genişletmekteydi. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 30. Bu konuyla bağlantılı olarak Pinch, bir tanrının rolünün çoğu kez çift ya da grup halinde saptanabileceğini belirterek Göz'ün Tefnut bağlantısını açıklamıştır ve Tefnut, Maat ile eşleştiginde yaratının hırçın ve uysal kızlarını temsil ettiğini öne sürmüştür. Pinch, *a.g.e.*, vol. III, s. 155. Bu noktada Mısır'da var olan düalizmdeki denge unsuru yine dikkat çekmektedir; Mısır'da güneş gözünün öfkesinin adalet ve gerçeği temsil eden Maat ile dengelenmediğinde dünyaya kaosun egemen olacağına inanılmıştır. Ra'nın gözünün eşleştigi tüm diğer tanrılar için bkz. Pinch, *a.g.e.*, vol. III; Wilkinson, *a.g.e.*

104 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 112.

105 Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 113.

106 Pinch'e göre Dolunay Osiris'in bütün bedenini ve oğlu Horus'un gözünü temsil etmektedir. Ay küçülürken Osiris'in bedeni ve Horus'un gözü de bölünür. Bu durumda kötülük üstün gelmiş gibi görünse de ay yeniden büyür ve iyi gücün iki simgesi yeniden bütünleşir. Bunun yanı sıra ay tutulması da Seth'in Horus'un gözünü yutması ve onu kusmak zorunda kalması olarak algılanır. Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 149. Burada yine Mısır'daki iyilik ve kötülük düalizminin dengesini gösteren işaretler yer almaktadır.

107 Ulmer, *a.g.m.*, s. 3; Elliott, *a.g.e.*, vol. I, s. 124; Pinch, *Mısır Mitolojisi*, s. 200.

Horus'un gözü bir insan gözü ve kaşı ile bir şahinin bazı yüz özelliklerinin birleşimidir. Gözün altı bölümünden oluşan aritmetik olarak betimlenmiş bu sembolik şekil üzerine pek çok araştırma yapılmış ve resim yazısındaki standart şeklin tıp, ölçü birimleri ve diğer pek çok bilimsel alanda değeri olduğu ortaya koyulmuştur¹⁰⁸. Wedjat aynı zamanda pek çok Mısır ritüelinde hem şekilsel olarak hem de mitolojik gerçeklikle ilişkilendirilerek rahiplerin kullandığı ritüel sözlerde de yer almıştır. Bunların arasında Mısır'ın Ağız Açma törenleri de bulunmaktadır¹⁰⁹. “İçindeki çürüme sana dokunmayacak. Sana Horus'un Gözü'nü ve yüzün onunla doldu.”... Ağzını ve dişlerini yerlerine yerleştirdim. Selam sana Osiris. Horus'un Gözü ile ağzını açtım.”¹¹⁰ Cemaatle yapılan cenaze sunuları duasında da Horus'un Gözü'nün önemi göze çarpmaktadır. Burada yüz elliye yakın adak ve sunu görülmektedir. Rahip sözleriyle her bir nesneyi firavunun ruhu tarafından emilebilen ya da kullanılabilen ve ona ölümden sonraki yaşamda varlığını sürdürmesi için yardımcı olan, yaşam veren Horus'un gözüne dönüştürdü¹¹¹. Cenaze Töreni duasının 37. ve 62. günlerinde de Horus'un gözlerinden bahsedilmektedir¹¹².

c. İsrail

Eski Ahit'te göz kelimesi için kullanılan İbranice *ayin* terimi pek çok olumlu değere hitap etmektedir¹¹³. İsrail halkının dini inancında Tanrı'nın fiziksel tasviri, çok tanrılı dinlerde tapınılan putları anımsattığı ve tek Tanrı'nın gizemini ya da kutsiyetini bozabileceği için yasaklanmıştır. “Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sulara olanın hiç suretini yapmayacaksın.”¹¹⁴ Bundan dolayı Eski Ahit'te ilahi göz sembolizminin yalnızca mecazi yansımaları görülmektedir. Eski Ahit'te yer alan göz sembolizminin olumlu yansımaları, genel çerçevede her şeyi gören, adaleti simgeleyen, bilginin, gerçekliğin, doğruluğun, ahlaki değerlendirmenin, iletişimin, kavrama yetisinin ve anlamının ilahi gücüdür. Bahsedilen bu anlamlar, ilahi göz ile bağlantılı olan metaforik yaklaşımları gösterir.

108 Detaylı bilgi için bkz. Christian Irigaray, “The Eye of Horus: An Initiation into Pharaonic Wisdom” https://www.academia.edu/33249747/The_Eye_of_Horus_An_Initiation_into_Pharaonic_Wisdom_Parts_I-III, 2017, s. 1-20.

109 Hanedanlıklar döneminde bu tören firavunun heykeline uygulanırdı. Heykelin dudaklarının üzerine *peskef* denilen bir aletin konmasıyla gerçekleştirilirdi. Bundaki amaç, ölü firavunun ağzını saran sargıların kesileceğine ve ağzının açılarak serbest kalacağına inanılmasıydı. Daha sonraki dönemlerde ise Ağız Açma Ritüelleri çok daha geniş kapsamlı yapılmaya başlanmıştır. Wallis Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, çev. Selin Albayrak, Atlantis Yayınevi, İzmir 2016.

110 Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 30-31.

111 Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 33.

112 37. Gün: “Beyaz ve Siyah, Horus'un iki Gözü'nün sahibi oldun ve onlar senin yüzünde olduklarında yüzünü aydınlatırlar.” 62. Gün: Onu sahip olduğun bir ruh (Khu) yap ve kendi bedeninin efendisi olmasını sağla, gözlerini aç, bütün ruhların onu görmesini ve onun adını duymasını sağla. Bak işte, Horus'un gözü sana getirildi, çünkü o senin huzurunda olabilsin diye senin için ele geçirildi.” Budge, *Antik Mısır Edebiyatı*, s. 34.

113 *Ayin* kelimesi, hem göz hem iyi hem de kaynak anlamlarına tekabül etmektedir. Ulmer, a.g.m., s. 6., Elliott, Eski Ahit'te yaklaşık 886 kez göz kelimesinin geçtiğini belirtmiştir. Elliott, a.g.e., vol. III, s. 14.

114 Çıkış 20:4.

“Şerirleri ve iyileri gözeterek, RABBİN gözleri her yeredir.”¹¹⁵ “Çünkü RABBİN gözleri, yürekleri kendisi ile bütün olanlar uğrunda kuvvetli olduğunu göstermek için bütün yeryüzünde fırlanır.”¹¹⁶ “Fakat RAB Samuele dedi: Onun görünüşüne ve boyunun uzunluğuna bakma; çünkü onu reddettim; çünkü RAB insanın gördüğü gibi görmez; çünkü insan yüze bakar, fakat RAB yüreğe bakar.”¹¹⁷ “Eğiteceğim seni, gideceğin yolu göstereceğim, öğüt vereceğim sana, gözüm sendedir.”¹¹⁸ “Çünkü küçük işler gününü kim hor görür? Çünkü şakulü Zerubbabelin elinde görerek bu yediler sevinecekler; onlar RABBİN gözleridir; o gözler ki, bütün yeryüzünde gezinmektedirler.”¹¹⁹ RABBİN gözleri doğru kişilerin üzerindedir; kulakları onların yakarışına açıktır.”¹²⁰ “Ama RABBİN gözü kendisinden korkanların, Sevgisine umut bağlayanların üzerindedir.”¹²¹ “Çünkü insanın yolları RABBİN gözü önündedir; ve onun bütün yollarını tartar.”¹²² RABBİN gözleri bilgiyi korur; fakat hain adamın sözlerini alt üst eder¹²³.

Eski Ahit'te yer alan bu alıntılardan da net bir şekilde anlaşıldığı üzere, İsrail halkının inandığı bu dinde İlah ile bağlantılı simgesel göz her şeyi bilen, gören, anlayan, yargılayan anlamlarını içermektedir. Tanrı'ya ait ayrı bir göz kavramından ya da tanrıyı simgeleyen herhangi bir tecelliden bahsedilmez. Bu bağlamda göz kelimesinin sadece metaforik kullanımları ön plana çıkmıştır.

Sonuç

Düalizm olgusunun Eski Yakınoğu toplumlarında göz sembolizmine yansımaları incelendiği zaman bu üç toplumda da kem göz ve ilahi göz olmak üzere ikili sembolik göz inancının varlığı ortaya çıkmıştır. Her toplumun kendisine ait inancı, kültürü, evren algısı ve dünya görüşü olmasından ötürü, düalist göz sembolizmine yaklaşımları da bazı noktalarda benzerlik gösterirken bazılarında farklılaşmıştır. Antik Mezopotamya ve İsrail toplumlarında düalizmin dini etkisinin net bir şekilde hissedildiği tespit edilirken bu durum Antik Mısır toplumunda oldukça farklıdır. Bu toplumdaki inanç sistemi ve yaşam tarzı bir bütünlük ve denge içerisinde kendisini göstermektedir. Düalist yaklaşımda ele alındığında bu antik uygarlıkta iyi ve kötünün harmonisi dikkat çekmektedir.

Antik Mezopotamya toplumlarının dini inançlarının gerektirdiği belirli normlar, bölgede yaşayan insanların hayat tarzlarını ve evren algılarını da net çizgilerle ayırmıştır. İnançları

115 Süleymanın Meselleri 16: 4.

116 2. Tarihler 16:9.

117 1. Samuel 16:7.

118 Mezmurlar 32:8.

119 Zekerya 4: 10.

120 Mezmurlar 34: 15.

121 Mezmurlar 33: 18.

122 Süleymanın Meselleri 5:21.

123 Süleymanın Meselleri 21:12.

gereği iyi ve kötünün dengesini kuramayan bu toplum, evreni oluşturan düalizm gerçekliğini yaşamlarının merkezi haline getirmiştir. Göz sembolizmi açısından değerlendirildiğinde, Mezopotamya toplumunun bu sembolik değere yaklaşımının daha çok olumsuz etkilere odaklanarak yine çift yönlü olduğu anlaşılmaktadır.

Antik Mezopotamya toprakları, çoğu uzmana göre kem göz inancının başladığı ve çevre bölgelere yayıldığı yerdur. Bölgenin ilk yerleşen halkı olduğuna inanılan Sumerlerin bu inancı başlattığı, yaşattığı ve genişlettiği yazılı belgelerden ve arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Mezopotamya toplumlarına göre, kem gözün en bilinen kaynağı her türlü kötülüğe sebep olan, gök tanrısı AN'ın yarattığı demonlardır. İnançları doğrultusunda kem göz, her türlü hastalık, kıtlık, felaket ve bunun gibi insan yaşamını ve geçimini etkileyen hasarlara sebep olmuştur. Mezopotamyalılar kem gözden kurtulmak için büyü, dua, ritüel ve en yaygın olarak göz şeklinde tasarlanmış muskalar kullanmışlardır.

Göz sembolizminin olumsuz yönünün baskın olduğu Antik Mezopotamya toplumlarında yaygın olmamakla birlikte tanrılarla ilişkilendirilen bir göz kavramından da bahsetmek mümkündür. Her şeyi gören ve adalet sağlayan göz kavramının daha çok gök tanrısı AN, ay tanrısı NANNA/Sin güneş tanrısı UTU/Şamaş gibi gökyüzü tanrıları ve panteonun en önemli tanrılarında ENLİL ve Babil döneminin baş tanrısı Marduk ile de ilişkilendirildiği görülmüştür.

Mezopotamya toplumundan farklı bir evren algısına sahip olan Mısırlılar yaşamın daha çok olumlu yönüne odaklanmışlar ve tüm düalist yaklaşımları bir harmoni içerisinde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda göz sembolizminin de daha çok koruyucu tarafını vurgulamışlardır. Buna rağmen bu toplumda kem göz inancının varlığı, özellikle mitolojik hikâyelerinden ve ikonografilerinden anlaşılmaktadır. Horus mitleri ve *wedjat* gözün muska olarak kullanılması, bu inancın varlığının en net kanıtlarındandır. Mısırlılar da Mezopotamyalılar gibi kem gözün sağlığa, aile birliğine ve özellikle çocuklara zarar verebilen bir tehdit olduğunu düşünmüşler ve aynı şekilde bu kötü güçten kurtulmak için dualar, büyüler ve muskalar kullanmışlardır. Bu toplumda kem göz algısının Mezopotamya'dakinden farklı, insanların da kem gözlerinden dolayı hasar yaratabildiklerine inanmalarıdır.

Koruyucu göz kavramının ve gözün ilahi dünya ile olan ilişkisinin en net olarak görüldüğü Antik Yakınoğu uygarlığı Mısır'dır. Öncelikle gökyüzünün en belirgin gök cisimleri olan güneş ve ay ile ilişkilendirilen göz, koruyucu niteliğini pek çok farklı versiyonu bulunan çeşitli mitolojik hikâyelerden kazanmıştır. Mısır edebiyatında Ra'nın gözü ve kızı olan Göz tanrıçasının kaçıışı ve geri dönüşü, yaratıcı tanrının gözyaşları ile insanoğlunu yaratması, Horus'un gözünün Seth tarafından yaralanması gibi pek çok göz ile ilgili anlatı yer almaktadır. Bu hikâyelerin ortaya çıkış nedenleri ve dünyevi yaşamla bağlantıları, gözün Mısır toplumundaki koruyucu rolünü ve önemini ortaya koymuştur.

Tek tanrılı inanca geçtikten sonraki döneminin ele alındığı İsrail halkının düalizmin dini boyutuna yaklaşımında Mezopotamya'dakine benzer net ayrımlar dikkat çekmektedir. İsrail halkının dini inancı, Yahve'nin tek tanrı olarak kabul edilmesiyle başlar ve tüm dini gelişmeler öğretilerle birlikte Eski Ahit'te toplanır. Eski Ahit'te iyi ve kötü arasındaki düalizmden bahsederken iyilik açısından tek, kötülük açısından ise iki boyutlu bir kötülüğe değinmek mümkündür. İyilik kesin ve kati bir şekilde Tanrı'dan gelir. Kötülük ise RABBİN belirli sebeplerle yarattığı şeytan ve insanın doğuştan içinde yer alan kötü düşüncelerdir.

Bu dinin kutsal değerlerinden dolayı herhangi bir görsel betimlemeye izin verilmediği için göz sembolizmine dair tüm çıkarımlar en temel yazılı kaynak olan Eski Ahit'ten yapılmıştır. Bu kutsal kitapta gözün simgesel özelliklerini kapsayan olumlu ve olumsuz pek çok referans yer almaktadır. Öncelikle bu inançta kem göz kavramının insanların fesatlık ve kıskançlık gibi kötü duygularından kaynaklandığına dair kanıtlar yer almaktadır. Bu kutsal kitapta göze yüklenen olumlu sembolik özellikler metaforik şekilde kullanılmıştır. Bunların arasında ilk sırada Tanrı'nın gözü olarak her şeyi gören, bilen ve adaleti temsil eden ilahi göz sembolizmi yer almaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Akalın, K.H., "Yahve ve Kenan Tanrıları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 85-103.

Alter, R., *Genesis: Translation and Commentary*, W. W. Norton, New York 1996.

Aydın, F., "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi (YHVH'nin Telaffuz Edilmeme Olgusu Uzerine Bir Araştırma)", *Usul*, sayı 2 (2004), s. 103-128.

Bianchi, U., "Dualism", ed. M. Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, IV, Macmillan Publishing Company, New York 1987, 506-512.

Black J.- A. Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü. Tanrılar İritler Semboller*, Köprü Kitapları, İstanbul 2017.

Borghouts, J. F., "The Evil Eye of Apopis", *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 59 (1973), s. 114-150.

Bottéro, J. - S. N. Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Budge, W., *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Oxford University Press, London 1934.

- _____, *Amulets and Superstitions, with 22 plates and 300 Text Illustrations*, New York 1978.
- _____, *Antik Mısır Edebiyatı*, çev. Selin Albayrak, Atlantis Yayınevi, İzmir 2016.
- _____, *Antik Mısır'da Ölüm Sonrası Yaşam ve Tanrılar* çev. Şebnem Duran, Lilith Yayıncılık, İzmir 2018.
- Demirci, K., *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışıği* Kitapları, İstanbul 2013.
- Dilek, Y., *Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Durie, L. *Dualism in Jewish Apocalyptic and Persian Religion*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Stellenbosch University, 2012.
- Durkheim, E., *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Ataç Yayınları, İstanbul 2005.
- Eliade, M., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- _____, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2014.
- Elliott, J. H., *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 1: Introduction, Mesopotamia and Egypt*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2015.
- _____, *Beware the Evil Eye the Evil Eye in the Bible and the Ancient World, Vol 3: The Bible and Related Sources*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2016.
- _____, *The Evil Eye with modifications in The Ancient Mediterranean Social World: A Sourcebook*, ed. Zeba Crook, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2016.
- Elworthy, F. T., *The Evil Eye an Account of This Ancient Widespread Superstition*, Murray, London 1895.
- Evans M. J., “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*, ed. Joan Aruz, Kim Benzel, Jean M. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York Yale University Press, New Haven and London 2008.
- Fohrer, G., *History of Israelite Religion*. S.P.C.K, London 1973.
- Ford, J. N., “Ninety-Nine by the Evil eye and One from Natural Causes”, *KTU2 1.96 in its Near Eastern Context*, *Ugarit-Forschungen*, sayı 30 (1998), s. 201-278.
- Frankfort, H., *Ancient Egyptian Religion*, Columbia University Press, New York 1948.
- _____, *Kingship and the Gods*, The University of Chicago Press, Chicago 1978.
- Frazer, J. G., *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, vol. I, Second Edition, Macmillan and Co. Ltd, London 1900.
- Gershman, B., “The economic origins of the evil eye belief”, *Journal of Economic Behaviour and Organization*, sayı 110 (2015), s. 119-144, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.12.002>.
- Ginzburg, L., *The Legends of the Jews*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1913.
- Goff, B. L., *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, New Haven and London 1963.
- Heidel, A., *Enüma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.
- Hornung, E., *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Irigaray, C., “The Eye of Horus: An Initiation into Pharaonic Wisdom”, https://www.academia.edu/33249747/The_Eye_of_Horus_An_Initiation_into_Pharaonic_Wisdom_Parts_I-III, 2017, s. 1-20.
- Işık, H., “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'a Göre Şeytan”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, sayı 13 (2018), s. 35-74.
- Jacobsen, T., *Karanlığın Hazinelei*, çev. Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.

- Kotze, Z., "A Case of the Evil Eye in Genesis 16:4-5: A Social-Scientific Serspective", *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies*, 73 (3), s. 1-6.
- Kramer, S. N., *Sumer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Limmer A. S., *The Social Functions and Ritual Significance of Jewelry in the Iron age II Southern Levant*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Arizona, Arizona 2007.
- Lurker, M., *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, Thames and Hudson, London 1980.
- Otto, R., *Kutsal'a Dair*, Altıkırkbeş Yayınları, İstanbul 2014.
- Petazzoni, R., *The All-Knowing God*, Methuen&Co. Ltd., London 1956.
- Pinch, G., *Magic in Ancient Egypt*, University of Texas Press, Austin 1994.
- _____, *Mısır Mitolojisi*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Seawright, H. L., *The symbolism of the eye in Mesopotamia and Israel*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Laurier University, Ontario 1988.
- Tevrat*, Dorlion Yayınları, Ankara 2018.
- Thomsen, M. Louise. "The Evil Eye in Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, s. 19-32.
- Ulmer, R., *The Evil Eye in the Bible and in Rabbinic Literature*, Ktav Publishing, Hoboken, NJ 1994.
- _____, "The Divine Eye in Ancient Egypt and in the Midrashic Interpretation of Formative Judaism", *Journal of Religion & Society*, vol. 5, 2003, s. 1-17.
- Wasserman, N., "Seeing Eye to Eye: Concerning Two Incantations Against Lamashtu's Evil Eye", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 1995, s. 61-70.
- Watterson, B., *The Gods of Ancient Egypt*, Batsford Ltd, London 1984.
- Wilkinson, R. H., *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Mitoloji Yayınları, İstanbul 2016.

I. Haçlı Seferi Sırasında Aykırı Diploması: Haçlı-Fâtımî İlişkileri, Planlar ve Müşterek Beklentiler

Conflicting Diplomacy During the First Crusade: Crusader-Fātimid Relations, Plans, and Common Expectations

Berkay Yekta Özer*

*Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye

ORCID: B.Y.Ö. 0000-0003-1203-3531

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Berkay Yekta Özer,
Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler
Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye
E-posta/E-mail: byozzer@firat.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.03.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.04.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.05.2021

Kabul/Accepted: 06.05.2021

Atıf/Citation:

Özer, Berkay Yekta. "I. Haçlı Seferi Sırasında Aykırı Diploması: Haçlı-Fâtımî İlişkileri, Planlar ve Müşterek Beklentiler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 31-66.
<https://doi.org/10.26650/iutd.889300>

ÖZ

Kuruldukları andan itibaren İslâm âlemine hâkim olmak adına yayılmacı bir politika benimseyen Fâtımîler, zamanla siyasî ve ekonomik anlamda Ortadoğu'nun en önemli gücü hâline gelmişlerdi. Fakat sahip oldukları bu potansiyele rağmen I. Haçlı Seferi ordusu karşısında aciz kalmaları şaşırtıcı bir gelişmeydi. Ayrıca gerek Haçlıların bölgeye gelişleri sırasında gerekse de Kudüs'ü kaybetmelerinin ardından başlattıkları mücadelelerde yeterli derecede gayret sarf etmedikleri ve bu konuda samimi olmadıkları yönünde çıkan tartışmalar günümüzde hâlâ sürmektedir.

Haçlıların bölgede uzun bir süre varlıklarını sürdürmelerini sağlayan en büyük faktörlerden biri de İslâm dünyasında yaşanan ayrılıklardı. Nitekim siyasî ve mezhebî anlamda farklılaşmanın bir sonucu olarak bölgedeki İslâm gücü münferit bir kimliğe bürünmüştü. Devletler kendi çıkarları doğrultusunda bir politika benimsemişlerdi. Bu doğrultuda attıkları adımlar ise zamanla Müslüman âlemine zarar vermeye başlamıştı. Zira Fâtımîler, Güney Suriye ve Filistin'deki egemenliklerini tehlikeye sokan Selçukluların güç kaybetmesi adına Haçlıların ilerleyişine göz yummuştu. Ayrıca Haçlılarla ittifak kurma yolunda başlattıkları politika, onların bölgede rahatça ilerlemelerini sağlamıştı. Bu durum ise I. Haçlı Seferi'nin başarılı olmasında pay sahibi olmuştu. Bu çalışmada, I. Haçlı Seferi (1096-1099) sırasında Haçlılar ve Fâtımîler arasında şekillenen diplomatik ilişkiler ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Haçlılar, Fâtımîler, I. Haçlı Seferi, Kudüs, el-Efdâl

ABSTRACT

The Fātimids, who adopted an expansionist policy to dominate the Islamic world from the moment they were established, gradually became the most significant political and economic power. However, despite their potential, their failure against the First Crusade army was a surprising development. Besides, it is still a matter of debate whether they made enough effort, both on the arrival of the Crusaders to the region and after their loss of Jerusalem. One of the biggest factors that helped the Crusaders survive in the region for a long time was the conflicts in the Islamic world. Indeed, Islamic power in the region developed an individual identity as a result of political and sectarian differentiation. The states in the region began to act in line with their own interests and the steps they took in this direction began to damage the

Muslim world over time. Because the Fâtîmids deliberately neglected the advance of the Crusaders to weaken the Saldjûks who endangered their sovereignty in Southern Syria and Palestine. The policy they instituted to de facto ally with the Crusaders enabled them to move freely in the region, which allowed the First Crusade to succeed in the end. In this study, the diplomatic relations that took shape between the Crusaders and Fâtîmids during the First Crusade (1096-1099) are discussed.

Keywords: Crusaders, Fâtîmids, First Crusade, Jerusalem, al-Afdal Shâhâhshâh

Extended Abstract

The Fâtîmid State had reached its broadest borders by the eleventh century. With Egypt at the center, Southern Syria, North Africa, Sicily, Hîjâz, Yemen, and finally the western coasts of the Red Sea were included within the borders of the state. However, as the Saldjûks dominated the Middle East lands, the Fâtîmid State felt itself in great danger. Accordingly, the Egyptian administration, which adopted a foreign policy against the Saldjûks, sought an alliance with the Crusader armies to weaken the Saldjûks during the First Crusade.

Undoubtedly, the most interesting subject of our study is the debates over whether the Fâtîmids and Crusaders made a concrete treaty. The fact that the Fâtîmids were a Shia state further aggravated the aforementioned discussion and caused different interpretations in this regard.

According to *Historia Belli Sacri*, the Crusaders, following the advice of the Byzantine Emperor Alexios I, sent an embassy to Cairo, consisting of Hugh of Bellafayre, Bertram of Scabrica, and Peter of Picca, while they were in front of Nicaea (May-June 1097). This delegation reached Cairo and made recommendations to Vizir al-Afdal Shâhâhshâh to ally with them. When the process is examined in detail, it is seen that the information mentioned in *Historia Belli Sacri* is logically quite consistent. Therefore, Emperor Alexios I had a great role both in the beginning and the formation of the Crusader-Fâtîmid relations. In the continuation of this development, the political plans of the Fâtîmids came into play and the embassy departing from Egypt reached the Crusaders' camp located in front of Antioch.

During the siege of Antioch, which was critical for the progress of the Crusaders, the Fâtîmid embassy went to the Crusader for discussions. This event actually took place is recorded in the sources of the period and has been accepted subsequently by all historians. The point of deliberation here is related to the scope of the aforementioned discussions. Did the parties come to agreement? Or did the Fâtîmids have to return before they could achieve the result they wanted?

What the ambassadors sent to Antioch talked about in their meetings with the Crusader leaders, and which issues they agreed on, are not clearly stated in the sources. However, sources focus on common factors as to why this delegation was sent. It is stated in all sources that the long-term struggles of the Fâtîmids and Saldjûks in the Syrian region, in

a sectarian and political sense, caused antagonism between the parties and the idea of an alliance with the Crusaders was mostly shaped around material fact. Thus, the sources of the period, notably William of Tyre, Albert of Aachen, Raymond of Aguilers, Robert the Monk, Anselm of Ribemont, Stephen of Blois, and Ibn al-Athīr, expressed an opinion in this direction of interpretation. Whether they reached an agreement or not is a controversial issue because a set of events that took place under highly variable conditions could not reveal this alliance. However, both the clues in the sources and the events that occurred during the process clearly reveal that a preliminary agreement was made between the parties. However, there are problems in the practical execution of this agreement. The fact that the Crusaders, who were almost wiped out, nevertheless, recovered after the Antioch victory and did not want to make any concessions from their main mission, caused the agreement to not be fully implemented. It is an important clue that the Fāṭimid envoys condemned the Crusaders who captured Jerusalem for not obeying the treaty. It is stated in the sources that al-Afḍal was disappointed in the face of the Crusaders descending to the south and capturing Jerusalem and he reproached them on this issue.

The fact that al-Afḍal refrained from taking precautions to defend the city and the lack of sufficient Fāṭimid military units in the region suggests that they did not previously see the Crusader operation as a danger for them for al-Afḍal was quite sure that the Crusader armies would not harm them. Therefore, he did not see the need to send his strong military troops to the region. When we bring all these together, it becomes clear that a concrete agreement was reached in front of Antioch, but from the moment the Crusaders improved their situation, it was revealed that they did not comply with this agreement. We have supported this claim with clues from Muslim historians, such as Ibn Zāfir, Ibn Muyassar, and Ibn Taghrībīrdī along with the Crusader sources.

Initially, everything was going well for al-Afḍal. While the Saldjūk amīrs were fighting the Crusaders in the North, he was able to easily seize his former lands in Southern Syria. Just after he sent the ambassadors to Antioch, he sent his soldiers to Tyre and seized it, after which he besieged Jerusalem, which was held by the Arṭuqids. He captured the city in July 1098 after a siege that lasted for 40 days.

It was an unexpected situation for the Fāṭimids that the Crusaders had progressed so rapidly toward the south and captured some castles and cities in the region. Also, the fact that the Arab amīrates, located in the north, were afraid of the Crusaders, and reached an agreement to help them move forward, made things even more difficult for the Fāṭimids. First, al-Afḍal sent an embassy to the Crusaders who were continuing the rear siege at that time. This embassy was bringing along the Crusader ambassadors who had been held in Cairo for a year. The discussions held after they arrived at Arqa showed us that the one point of disagreement between the parties was Jerusalem. This is because the Crusaders proposed to hand over Jerusalem the Arab amīrates and establish an alliance to seize other cities in the

region together. In this case, the places that the Turks had once taken from the Arabs would be returned and the cities taken together would be split.

The Crusaders reached Jerusalem easily without facing any opposition and started to besiege the city. al-Afđal would pay for the diplomatic mistake he had made. On July 15, 1099, Jerusalem was captured by the Crusaders. To make up for his mistake, al-Afđal conducted campaigns against the Crusaders about five times at various intervals. However, it did not achieve a positive outcome due to strategic mistakes and negligence. These attacks were replaced by small-scale raids over time. However, these were far from gaining advantages in tangible terms.

Consequently, the Crusaders seized the port cities under Fâtîmid rule one by one. Although the Fâtîmids tried to provide food for the port cities along with their fleet, they could not prevent this situation. Subsequently, after the murder of al-Afđal, the conflicts within the state increased and the Fâtîmids became completely safe for the Crusaders. The continuation of the turmoil in Egypt, on the other hand, would enable other states in the region to be involved in these issues, thereby gradually engendering the end of the Fâtîmid State.

Giriş

İsmâilî¹ mezhebine mensup Fâtımîler², İfrîkiye’de ortaya çıkmış ve 909-1171 (h. 297-567) yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Kuruldukları tarihten itibaren İslâm dünyasına egemen olmak adına yayılcı bir politika takip eden Fâtımîler, 910 yılından sonra Mısır’a seferler düzenlemeye başlamış ve 969 tarihinde burayı ele geçirmeyi başarmışlardır. Mısır’a hâkim olmalarıyla birlikte İslâm âleminde önemli bir konuma gelen Fâtımîler, bir süre sonra Suriye topraklarıyla ilgilenmişlerdir. Zira Suriye’nin gerek Mısır’ın korunması adına kilit bir noktada yer alması gerekse de Bağdat’a açılan bir kapı olma özelliğine sahip olması Fâtımîler açısından oldukça önemli idi. Böylesine stratejik bir coğrafyaya hükmetmek adına Karmatîler, Hamdânîler ve Bizans’a karşı uzun mücadeleler verilmişti. Bunun sonucunda Suriye’nin güneyi Fâtımîlerin kontrolü altına girmişti. Böylece Suriye’deki güçlerini artıran Fâtımîler, Abbâsilere karşı üstünlük sağlamışlardı. Ancak Selçukluların tarih sahnesine çıkması ve kuruluşlarından kısa bir süre sonra Sünnî İslâm dünyasının lideri hâline gelmeleri, işleri Fâtımîler adına zora sokmaya başlamıştı. Bu durum ise Fâtımîler ve Selçuklular arasında uzun sürecek bir husumetin başlamasına neden olmuş ve bu husumet Haçlı-Fâtımî ilişkilerinin ilk evresine yön vermiştir. Dolayısıyla I. Haçlı Seferi öncesinde, taraflar arasında yaşanan gelişmeler çalışma açısından oldukça önemli bir konudur.

XI. yüzyıla gelindiğinde Fâtımî Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış bulunuyordu. Mısır merkez olmak üzere, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya, Hicaz, Yemen ve son olarak Kızıldeniz’in batı sahilleri devletin sınırları içerisinde yer alıyordu. Bu yüzyıl Fâtımîler için oldukça kritiktir. Zira devletin altın çağını yaşadığı bu süreçte çökme belirtileri de baş göstermiştir. 1021 yılından itibaren çocuk yaşta halifelerin başa geçmesi, iktidar üzerinde vezirler, nâibler vb. kişilerin kurduğu baskı ve bu doğrultuda yaşanan nüfuz mücadelelerinin devlet üzerindeki etkisi son derece yıkıcı olmuştur. Özellikle el-Müstansır Billâh’ın (427-487/1036-1094) uzun süren hilâfeti sürecinde meydana gelen olaylar, devletin hem ekonomik hem de sosyal anlamda oldukça zarar görmesine sebebiyet vermiştir³.

- 1 Altıncı imâm Câfer es-Sâdık’ın ölümünden sonra oğlu İsmâil’in bu göreve gelmesi gerektiğini, imâmetin kardeşten kardeşe geçmeyerek sadece İsmail’in evlatlarına intikal edeceğini ve imâmette bilinmezlik olmayacağını iddia eden fırkaya İsmâiliyye adı verilmiştir. İsmâiliyye, İmâmiyenin bir koludur. Tafsilat için bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Trk. trc. Abdülkadir Şener vd., Hisar Yayınevi, İstanbul 2011, s. 59-61; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Trk. trc. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Kitap, İstanbul 2016, s. 136-161; a. mlf., *İsmâililer Tarih ve Öğretileri*, Trk. trc. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Kitap, İstanbul 2017, s. 141-191; Mustafa Öz, “İsmâiliyye”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 128-133.
- 2 Fâtımî Devleti Tarihi üzerine geniş bilgi için bkz. Michael Brett, *The Fatimid Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2018; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2010; Hasan İbrahim Hasan, “Fâtımîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Çağrı Yayınları, V, İstanbul 1998, s. 79-308; Eymen Fuad Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.
- 3 Mustafa Alican, “Fatımî Halifesi El-Müstansır Billâh Döneminde Mısır’da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Dergisi*, sayı 59, İstanbul 2014, s. 4-22; Abdülkerim Özyayın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 119-121.

Uzun süren bu hâkimiyet dönemine rağmen el-Müstansır Billâh'ın devlet yönetimi üzerinde etkisi yoktu⁴. Bu durum devlet adamları arasında politik çekişmelerin yaşanmasına neden olmuştu. Bütün bunların yanı sıra sarayın yapmış olduğu düzensiz harcamalar ve israflar, asker maaşlarının ödenmemesi, buna bağlı olarak çıkan isyanlar devleti oldukça sarsmıştı. Ayrıca el-Müstansır Billâh'ın annesi es-Seyyide Rasad'ın sebep olduğu Zencî-Türk mücadelesi, birçok şehrin harap hâle gelmesine neden olmuş; Mısır ekonomik ve sosyal anlamda çok büyük zâyiata mâruz kalmıştı⁵. Bütün bunların yaşandığı sırada el-Müstansır Billâh, kurtuluşu Akkâ vâlisi Bedr el-Cemâlî (ö. 487/1094) de aramış ve onu Mısır'a davet etmişti. Askerî birlikleriyle Mısır'a gelen Bedr el-Cemâlî kısa süre içinde nüfuzundan çekindiği bütün devlet adamlarını ortadan kaldırıp mallarını müsâdere ederek yönetimde rakipsiz bir konuma yükselmişti. Askerî, malî ve hukukî bütün yetkilerini kendi elinde topladıktan sonra yapmış olduğu düzenlemelerle Mısır'ı iktisadî anlamda yeniden ayağa kaldıran Bedr el-Cemâlî, siyasî işleri de yoluna koyarak devletin ömrünü uzatmıştır⁶. Dolayısıyla vefat ettiğinde (487/1094) arkasında sağlam ve güçlü bir devlet bırakmıştır. Babasından vezirlik görevini devralan oğlu el-Efdâl b. Şâhinşâh (ö. 515/1121), hâlihazırda uygulanan politikaları devam ettirmiş ve Fâtımîleri dönemin önemli güçleri arasına sokmuştur. el-Müstansır Billâh 1094 yılı sonlarında vefat etmiş, yerine oğlu el-Müsta'li Billâh (487-495/1094-1101) geçmiştir. el-Efdâl'in bu dönemde giderek güçlendiği ve yönetim üzerinde tamamen söz sahibi olduğu görülmektedir⁷. Daha sonraki süreç ise Haçlı-Fâtımî ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Genel anlamda, I. Haçlı Seferi öncesinde Fâtımî Devleti'nin durumu bu şekilde idi.

1. Akdeniz'de Kesişen Yollar: Fâtımîler ve Batı Dünyası

Çalışmanın şüphesiz en ilgi çeken konusu Fâtımîler ve Haçlıların somut bir antlaşma yapıp yapmadığı üzerine çıkan tartışmalardır. Fâtımîlerin Şiî bir devlet olması mevzubahis tartışmayı daha da alevlendirmiş ve bu doğrultuda yapılan yorumlar olayı farklı yönler çekmiştir. Bu nedenle ele alınması gereken ilk konu Fâtımîlerin, Hristiyan Batı dünyasına karşı bakış açısıdır. Sünnî İslâm gücüne karşı Batı'yı sürekli bir dost olarak mı görüyorlardı? Yoksa dönemin koşulları mı böyle bir duruma neden olmuştu? Bu sorular doğrultusunda Fâtımîlerin, Haçlı Seferleri dönemine kadar geçen süreç içerisinde Batı dünyası ile kurdukları ilişkiler genel hatlarıyla ele alınacaktır.

4 Brett, *The Fatimid Empire*, s. 180-192; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 311, 348; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s. 163; a. mlf., *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK, Ankara 2009, s. 143.

5 Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 310-315; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s. 176; a. mlf., *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 156-157; Seyyid, "Fâtımîler", s. 231; Cengiz Tomar, "Mısır; Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 560.

6 Brett, *The Fatimid Empire*, s. 207-228; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 317-348; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s. 180; a. mlf., *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 167; Kasım Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/17, Şırnak 2017, s. 68-71; Seyyid, "Fâtımîler", s. 231; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, V, İstanbul 1994, s. 330; Hasan, "Fâtımîler", s. 184.

7 "el-Müsta'li el-Efdâl'in elinde bir kukla olarak kaldı." Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, s. 379.

Fâtımîlerden önce İfrîkiye’de hüküm süren Ağlebîler⁸ oluşturdukları donanma gücüyle Sicilya ve Güney İtalya’yı egemenlikleri altına almışlar; Akdeniz’deki İslâm gücünü zirveye taşımışlardı. Fakat zamanla bölgedeki etkinliğini kaybeden Ağlebîler Devleti, 909 yılında Fâtımîler tarafından tarih sahnesinden silinmiş, bu durum ise sahip oldukları tersane ve donanma gücünün Fâtımîlere geçmesini sağlamıştı. Ele geçirdikleri bu mirası daha da geliştiren Fâtımîler bölgenin kontrolünü ele almak adına harekete geçmişlerdi. Zira Akdeniz’e hâkim olmaları gerek tesis ettikleri devletin topraklarını korumak gerekse de ekonomik ve siyasî anlamda güçlü olabilmeleri adına hayatî bir meseleydi. Ayrıca Doğu’da Mısır gibi doğal bir set varken İslâm dünyasında söz sahibi olabilmeleri için denizlere egemen olmaları şarttı. Bu doğrultuda Kalabriya, Sicilya, Sardunya, Korsika, Balear, Cenova gibi Akdeniz’in önemli şehir ve adalarına akınlar düzenlediler.

Benzer şekilde bölgedeki bir başka güç olan Bizans İmparatorluğu da Makedon Hanedanı’nın (867-1056) iktidarı dönemine rastlayan bu periyotta Akdeniz’deki üstünlük çekişmesine dâhil olmuştu. Bu durum kaçınılmaz bir mücadeleyi de beraberinde getirdi⁹. Özellikle Sicilya ve Güney İtalya’nın Adriyatik ve Akdeniz bölgeleri açısından stratejik bir nokta olması çarpışmaların bu topraklar üzerinde yoğunlaşmasına neden oldu. Fâtımîler, Sicilya’ya hâkim olmak adına Bizans ile uzun süreli mücadelelere giriştiler. Nihayetinde bu süreçte galip olan Fâtımîler, Sicilya’yı ele geçirirken buna engel olamayan Bizans ise İtalya’da kalan diğer toprakları için muhatabına vergi ödemek durumunda kaldı. Savaşla geçilen söz konusu periyodun sonrasında iki taraf arasında diplomasi faaliyetleri daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştı. Bu yakınlaşma sürecinde bazıları bilhassa önem arz eden bir dizi anlaşma yapılmıştı. Örneğin Fâtımîler Mısır’a intikal ettiklerinde Halife Azîz-Billâh (365-386 / 975-996) döneminde h. 377 (987-988) yılı antlaşmasıyla İstanbul’da Emevîler zamanında inşa edilen camide hutbenin Fâtımî halifesi adına okutulması kararlaştırılmıştı¹⁰. Bu durum İslâm âlemine egemen olmak isteyen Fâtımîler açısından oldukça mühim bir gelişmeydi¹¹.

8 Ağlebîler hânedanı, Hârûnürreşîd tarafından İfrîkiye vâililiğine tayin edilen İbrahim b. Ağleb tarafından 800 yılında kurulmuş ve 909 yılına değin İfrîkiye, Cezayir ve Sicilya topraklarını yönetmişlerdir. Muhittin Kapanşahin, “Ağlebîler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. İsmail Hakkı Atçeken ve Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 21-73; Abdülkerim Özeydin, “Ağlebîler”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 475-478.

9 Yaacov Lev, “The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H.”, *Byzantion*, LIV/1, 1984, s. 220-252. Makedonya Hanedanı devrindeki denizcilik faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Murat Öztürk, “Makedonya Hânedanı Döneminde (867-1056) Akdeniz’deki Bizans Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme”, *Üsküp-İstanbul Kentsel Kültürel Kimlikler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Skopje 2019, s. 145-167.

10 Aydın Çelik, “Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara 2002, s. 746.

11 Hutbe, Abbâsî-Fâtımî rekabetinin en önemli unsurlarından biriydi. İslâm âlemine egemen olmak isteyen Fâtımîler adına İstanbul’da hutbe okutulması şüphesiz Müslüman dünyasındaki prestijlerini artırmaktaydı. Ancak bu durum Selçukluların önemli bir güç olarak tarih sahnesine çıkmalarıyla ortadan kalkacak, Bizans, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in isteği üzerine hutbeyi Abbâsî Halifesi adına okutacaktır.

Sonuçta Akdeniz dünyasında önemli bir güç haline gelen Fâtımîler bölgenin kontrolünü büyük ölçüde ellerine geçirdiler. Fakat Sicilya'daki Fâtımî hâkimiyeti de uzun sürmeyecek, XI. yüzyılın sonlarında Norman Kralı I. Roger (1071-1101) tarafından ortadan kaldırılacaktı.

Mısır ele geçirildikten (358/969) sonra Fâtımîlerin yönünü Suriye bölgesine çevirmesi Bizans ile olan mücadeleleri bu topraklara taşıdı. Suriye'nin zaptı sürecinde taraflar arasında birçok savaş meydana gelmiş ve süreç Fâtımîlerin üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Buna karşılık Bizans çeşitli dönemlerde gerçekleştirdiği seferlerle Suriye'yi tehdit etmiş¹², Fâtımîler ise Bizans'ın bu girişimlerine cihad ilkesi kapsamında karşılık vermişti.

Tüm bu süreçten yola çıkarak; Fâtımîlerin, Sünnî İslâm gücüne karşı Bizans'ı sürekli bir dost olarak gördüğü ve bu doğrultuda her zaman ittifaka hazır olduğu iddiasının yanlış olduğu kanaatindeyiz. Zira gerek Akdeniz'de gerekse de Suriye ve Filistin topraklarında Bizans ile verilen uzun soluklu mücadeleler, taraflar arasındaki ilişkilerin oldukça hararetle geçtiğini göstermektedir. Bu süreçte gerçekleştirilen antlaşmalar ise yukarıda değinildiği üzere yapılan savaşlara ateşkes sağlama üzerine şekillenmekteydi. Ayrıca Mısır tarımsal üretim açısından zor duruma düştüğünde Bizans'tan gelecek buğday, arpa vb. hububatlara ihtiyacı oluyordu¹³. Bu ihtiyaç zaman zaman Bizans ile yakınlaşmasına da sebebiyet veriyordu. Aynı şekilde dönemin siyasî konjonktürüne bağlı olarak Abbâsîlere karşı aynı safta yer almaları da mümkündür. Ancak tamamen Sünnî güçlere karşı Bizans'la ittifak içerisinde olduğu yanlış bir kanıdır. Ayrıca Abbâsî Halifesi ve Endülüs Emevîlerinin Fâtımîlere karşı Bizans ile ittifak peşinde koştuğu da bilinmektedir¹⁴. Haçlı Seferleri öncesi dönemde¹⁵ ise ilişkilerin iyi bir durumda seyretmesini Selçukluların her iki taraf için de büyük bir tehlike olduğu gerçeğine bağlamak mümkün görünmektedir. Zira ortak düşmana karşı birlikte hareket etmek devletlerarası politikanın temelini oluşturmaktadır.

Öte yandan Fâtımîlerin siyasî faaliyetlerinin yanında ticarî anlamda da Batı ile ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Bunun coğrafya ile yakından ilgisi vardır. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere Akdeniz'e hâkim olma süreci hâliyle bir ticarî yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Fâtımîler ile birlikte Akdeniz ticaretinin geliştiği aşîkârdır. Zira İtalyan şehir devletleri ile iyi ilişkiler içerisinde oldukları bilinmektedir¹⁶. Fâtımîlerin İtalyan devletleri

12 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 2008, s. 23-25.

13 Amina A. Elbendary, "The Worst of Times: Crisis Management and Al-Shidda Al-'Uzman", *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, I. B. Tauris, London-New York 2002, s. 73.

14 Hasan, "Fâtımîler", s. 229.

15 Süreç hakkında bkz. K. E. F. Thomson, "Relations between the Fatimid and Byzantine empires during the reign of the caliph al-Mustansir bi'llah, 1036-1094/427-487", *Byzantine and Modern Greek Studies*, XXXII/1, 2008, s. 50-62.

16 Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 162-187; Yunus Emre Doğu, *Fâtımîler Devleti'nde Ticarî Hayat (909-1171)*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 49-58.

ile ticarî ilişkilerine önem vermesinin en büyük nedeni donanması için demir ve keresteye ihtiyacı duymasıydı. Bu ihtiyacı Sicilya toprakları sebebiyle mücadele içinde olduğu Bizans'tan karşılayamayacağı kesindi. Gerçi söz konusu emtianın bir bölümünü Sicilya'dan temin edebiliyorlardı. Ancak daha fazlasının gerektiği hâllerde İtalyan devletleri ile ticarî anlamda yakınlaşmalar sorunun çözümü için kaçınılmaz hâle geliyordu.

Batıda genel anlamda durum bu şekilde idi. Fâtımîler, Ağlebîlerden aldıkları mirası geliştirerek zirveye taşdılar ve Akdeniz'in en önemli gücü hâline geldiler. Bu konularını muhafaza etmek adına da Bizans, İtalyan kentleri ve birçok ada devletçisi ile mücadele edip başarılar kazandılar¹⁷. Daha sonrasında Mısır'ın ele geçirilmesi ile deniz yoluyla gerçekleştirilen akınlara Suriye ve Irak istikametinde yapılacak kara harekâtları da eklenecekti.

2. Haçlıların Bölgeye Gelişleri ve Genel Durumları

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklerin Anadolu'ya yaptıkları akınlar etkisini giderek artırmıştı. Genel olarak yağma karakteri taşıyan bu akınlar, Bizans merkezî ordusunun Malazgirt'te (26 Ağustos 1071) aldığı büyük yaranın ardından, yerini yerleşme planlı düzenli seferlere bırakmıştı. Bu durumda oldukça büyük bir baskı altında kalan Bizans çareyi Batı'dan yardım istemekte aradı. İlk olarak İmparator VII. Mikhail (1071-1078), Papa aracılığı ile Avrupa'dan paralı asker talebinde bulundu fakat bu yardım çağrısı Papa VII. Gregorius'un (1073-1085) ilgisini çekmesine rağmen, Alman İmparatoruyla mücadelesi sebebiyle uygulamaya konulamadı. Bundan 15 yıl sonra ise Türkiye Selçuklularının, Bizans üzerinde baskısını giderek artırması İmparator Aleksios Komnenos'un (1081-1118) askerî yardım teklifini yinelemesine neden oldu¹⁸. Bizans'ın bu süreç içerisinde Papa'dan genel talebi; Türklerin gerek kendisi gerekse de Avrupa için büyük bir tehlike olduğu ve bu doğrultuda paralı askerler gönderilmesini desteklemek suretiyle yardım beklendiği şeklindeydi. Bunu ancak Papa gibi dinî gücünü siyasî arenada da kullanabilen etkili bir kişinin yapabileceği kanısındaydılar. Söz konusu teklifin büyük bir fırsat olduğunu gören II. Urbanus (1088-1099), yüzyıllardır devam eden mezhepsel rekabete son vererek Hristiyan âleminde Katolik gücü egemen kılabileceğini düşündü¹⁹. Bunu gerçekleştirmek amacıyla hemen harekete geçti. Clermont Konsili (Kasım 1095) ile başlattığı çağrı ve ardından din adamlarıyla yürüttüğü propaganda hızlı bir şekilde yayıldı ve kısa sürede büyük bir taraftar

17 Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü*, s. 60-132.

18 İmparator önce Melfi ardından Piacenza Konsiline (1-7 Mart 1095) elçiler göndermiş, Batı ile yakınlaşmaya hazır olduğunu belirtmiş ve Papadan Türklere karşı yardım talebinde bulunmuştur. Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 3-4; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 40.

19 Peter Frankopan, *The First Crusade, The Call from the East*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 2012, s. 96-100; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Tarih Dergisi*, sayı 35, İstanbul 1994, s. 70-76.

kitlesi topladı. Tabii ki bu tablonun oluşmasında Avrupa'nın içinde bulunduğu vahim durum önemli rol oynamaktaydı. Karolenjiyen merkezî gücünün dağılmasının ardından Avrupa'nın iktisadî ve sosyal anlamda oldukça zor bir dönem geçirmesi halkın böyle bir çağrıya fırsat olarak görmesine neden oldu. Sonuçta sosyal, siyasal ve ekonomik sebepler etrafında bir Haçlı seferi fikri oluştu ve birtakım dinî unsurlara büründürülerek uygulanmaya konuldu. Yapılan çağrıya büyük kontlar²⁰ başta olmak üzere halkın her kesiminden insan katıldı ve ordular birbiri ardına harekete geçti.

Keşiş Pierre L'ermite (ö. 1115) idâresindeki *Halkın Seferi* denilen ve yaklaşık 20.000 kişiden müteşekkil birlikler sefer için belirlenen tarihten önce yola koyuldu. Disiplinden oldukça uzak olan bu topluluk Anadolu'ya geçtikten sonra İznik ve civarındaki köylere yağma akınlarında bulundu. Fakat Türkiye Selçuklu topraklarında yaptıkları bu faaliyetler hayatlarına mâl oldu. Drokon Vadisi'nde Selçuklular tarafından pusuya düşürüldüler ve çoğu öldürüldü (21 Ekim 1096). Bu büyük kalabalıktan ancak çok az kişi kurtulabildi.

Ardından kontlarının idâresindeki profesyonel ve disiplinli ordular birer birer İstanbul'a vardılar. Kontların, ellerinde böylesine önemli güçler buldurması İmparator Aleksios Komnenos'u oldukça tedirgin etti. Bu nedenle İstanbul'a ulaşan kontlara karşı gösterdiği ilgi ve sunduğu hediyelerle onları yanına çekmeye çalıştı. Her birinden zor da olsa vasallık yemini²¹ alan imparator, Haçlıları vakit kaybetmeden Anadolu'ya geçirdi. Haçlılar ilk olarak Türkiye Selçuklu başkenti İznik'i kuşattılar. Öte yandan Sultan I. Kılıç Arslan'ın (1092-1107) *Halkın Seferi* ordusuna karşı kazandığı zafer onu büyük bir yanılgıya itmiş ve gelen bu orduları küçümsemesine sebep olmuştu²². Zira onlar geldiği sırada kendisi Malatya kuşatmasında bulunuyordu. Bunun neticesi olarak gerekli müdâhaleyi zamanında yapamadığından İznik kaybedildi (19 Haziran 1097). Ardından vuku bulan Dorylaeum / Seyitgazi Savaşı'nda da bir başarı sağlanamayınca Haçlılar nispeten daha rahat şekilde

20 Toulouse Kontu Raymond de St.-Gilles, Fransa Kralının kardeşi Hugue de Vermandois, Aşağı Lorraine Dükü Godofroi de Bouillon ve kardeşleri Boulogne Kontu Eustache ve Baudouin, Normandia Dükü Robert, Champagne Kontu Etienne de Blois, Flandre Kontu II. Robert, Güney-İtalya Normanları Bohemund ve yeğeni Tankred. Tafsilat için bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 9; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, Trk. trc. L. Ece Sakar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 14-16.

21 İmparator Aleksios, Papalıktan paralı asker talebinde bulunmuştu. Fakat ortaya çıkan tablo, Batı'daki önemli kontların emri altında büyük orduların İstanbul'da toplanması oldu. Yardım talebinin böyle sonuçlanmasını şüphesiz o da beklemiyordu. Ayrıca toplanan bu güçlerin kendi devleti içinde tehdit oluşturacağını düşünüyordu. Bu nedenle ellerinde güçlü birlikler bulduran önemli kişilerden vasallık yemini almaya karar verdi. Bu yemin eskiden Bizans'a ait toprakların ele geçirildiği takdirde İmparatora teslimini ve ileride oluşturacakları siyasî teşekküllerin Bizans'ın hâkimiyeti ve emri altında olacağını içeren bir nevi sadakat sözü idi. Haçlı reisleri ve İmparator arasındaki ilişkiler için bkz. Anna Komnene, *Annae Comnenae Alexiadis*, II, nşr. Ludovicus Schopenus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1878, s. 36-68; *The Alexiad*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, 2000, s. 179-190; *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Trk. trc. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996, s. 308-324.

22 Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 1996, s. 23.

Anadolu'dan geçmek imkânına sahip oldular (1 Temmuz 1097). Sefer halindeki birlikler Konya üzerinden güneye doğru ilerlediler²³. Uzun bir yolculuğun ardından Antakya önlerine gelip şehri kuşatma altına aldılar.

3. Fâtımî Elçilik Heyeti Antakya Önlerinde

Michael Köhler, *Historia Belli Sacri*²⁴ adlı kaynağı dipnot göstererek, Haçlı-Fâtımî ilişkilerini Antakya kuşatmasından daha erken bir tarihe dayandırmaktadır²⁵. Nitekim söz konusu kaynağa göre Haçlılar İznik önlerindeyken Bizans İmparatoru I. Aleksios'un tavsiyesine uyarak Kahire'ye bir elçilik heyeti göndermişti (Mayıs-Haziran 1097). Hugh of Bellafayre, Bertram of Scabrica ve Peter of Picca'dan oluşan bu heyet, Vezir el-Efdâl'e yazılan mektubu Kahire'ye ulaştırmakla görevlendirilmişti. Mektupta, Haçlıların Kudüs yolunu hacılar için özgürleştirmek istedikleri açıkça belirtilmişti. Ayrıca el-Efdâl'in bu süreçte kendilerine dost olması yolunda tavsiyelerde bulunulmuştu. Sadece *Historia Belli Sacri*'de bulunan bu bilgiler son derece kıymetlidir²⁶. Nitekim Haçlı-Fâtımî ilişkilerine yer veren eserlerin neredeyse tamamı, tarafların Antakya kuşatması (Ekim 1097-Haziran 1098) sırasında etkileşime geçtikleri üzerine bir anlatı sunmaktadır. Serkan Özer'in hazırladığı *Fâtımî-Haçlı İlişkileri: 1098 – 1171* adlı doktora tezinde taraflar arasındaki ilişkilerin temelini Antakya kuşatması sırasında atıldığını belirtmiştir²⁷. Ancak süreç kapsamlı bir şekilde incelendiğinde *Historia Belli Sacri*'de geçen bilgilerin mantıksal olarak oldukça tutarlı olduğu görülmektedir. Kanaatimizce el-Efdâl'in Antakya önlerine gönderdiği elçilik heyeti belirli bir sürecin parçası idi. Yani kurulan diyalogun ilk olarak Haçlılar eliyle gerçekleştirilmiş olabileceği büyük bir olasılıktır. Öyle ki Fâtımî elçilerini Antakya önlerine sürükleyecek bir etkileşimin daha öncesinde yaşanmış olması gerekmektedir.

el-Efdâl'in Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos ile politik yakınlaşmasına dikkat çekilmişti. Haçlılardan vasallık yemini alan imparator, Ortadoğu'daki siyasî parçalanmışlığın gayet farkında idi. Dolayısıyla Haçlılara Fâtımîlerle dostluk kurma yolunda tavsiyelerde bulunması oldukça normal bir durumdu. Öte yandan Haçlı-Fâtımî ilişkilerinin gerek başlamasında gerekse de şekillenmesinde, İmparator Aleksios'un el-Efdâl'e yolladığı

23 Haçlıların Anadolu'dan geçtiği yollar için bkz. Runciman, *a.g.e.*, I, s. 144-149; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 571-582.

24 *Historia Belli Sacri* (Tudebodis imitatus et continuatus. Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad Liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum), RHC Occ III, Paris 1866, s. 165-229.

25 Michael A. Köhler, *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, c. I, İng. trc. Peter M. Holt, Brill, Leiden 2013, s. 35. Thomas Asbridge ve Nicholas Morton da aynı minval üzerine bir anlatı sunmuşlardır. Thomas Asbridge, *The First Crusade - A New History: The Roots of Conflict Between Christianity*, Oxford University Press, London 2004, s. 285; Nicholas Morton, *Encountering Islam on the First Crusade*, CUP, Cambridge 2016, s. 145.

26 *Historia Belli Sacri*, s. 181.

27 Serkan Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 40.

mektupların oldukça büyük bir payı vardı. Nitekim Askalân Savaşı'nda (12 Ağustos 1099) Haçlılar bu mektupları el-Efdâl'in çadırında ele geçirecekler ve asıl niyetlerini açığa vuran imparatora öfkelenecektir.

Bu noktada benimsediğimiz görüş; Haçlıların üç kişiden oluşan elçilik heyetini Aleksios'un tavsiyesi ile Kahire'ye gönderdiği, yollanan mektupta seferin mâhiyeti hakkında el-Efdâl'e bilgiler verildiği ve dostluk kurma yolunda el uzatıldığı yönündedir. Söz konusu gelişmenin devamında ise Fâtımîlerin politik planları devreye girmiş ve Mısır'dan hareket eden elçilik heyeti Antakya önlerindeki Haçlı ordugâhında yerini almıştı. Dolayısıyla tarafların ikinci kez masaya oturmaları Antakya kuşatması sırasında (Şubat 1097) meydana gelmişti. 21 Ekim 1097 tarihinde başlayan bu kuşatma, Haçlı Seferleri tarihi bakımından bir kırılma noktasıdır. Zira kuşatma Haçlı ordusu adına oldukça zorlu geçmiş²⁸ ve dokuz ay gibi uzun bir süre devam etmiştir²⁹. Bu süreçte karşılarında herhangi bir ordu göremeyen Haçlılar, ancak şehri ele geçirmeleriyle güçlerini toparlayabilmişlerdir. Kuşatma sırasında hem maddî hem de manevî anlamda zor günler geçiren Haçlılara karşı iyi teçhiz edilmiş bir Müslüman gücün saldırması, seferin amacına ulaşmasını engelleyecek ve belki de Haçlı Seferlerinin sonunu getirecekti.

Antakya hâkimi Yağısryan, şehrin sahip olduğu olanakları sonuna kadar kullanarak uzun bir süre kuşatmaya karşı koyabildi. Bunun yanı sıra Halep, Dımaşk ve Musul gibi bölgenin önemli güç odaklarına yardım etmeleri konusunda elçiler göndererek beklemeye koyuldu. Fakat bölgede bulunan siyasî karışıklık ve nüfuz mücadeleleri bu yardımın ulaşmasını geciktiriyordu³⁰. Son olarak yola çıkan Musul Vâlisi Kürboğa yönetimindeki müttetik Müslüman ordusunun Urfa önlerinde oyalanması başta olmak üzere birtakım stratejik hatalar yapması ve bu yüzden gecikmesi neticesinde şehir bir hile yoluyla 3 Haziran 1098'de Haçlıların eline geçti. Antakya'nın ele geçirilmesi, I. Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşmasındaki en büyük etmenlerdendi. Zira çok kritik bir anda gelen bu başarı Haçlıları yok olmaktan kurtarmış ve seferin devam etmesini sağlamıştı.

İşte böylesine önemli bir kuşatma sırasında Fâtımî elçilik heyeti Haçlı ordugâhına giderek görüşmelerde bulunmuştu. Yaşanan bu olay dönemin kaynaklarında yer almış ve

28 Fulcherius Carnotensis Haçlıların içine düştüğü zor durumu şöyle tasvir ediyor; “Açlıktan ölmek üzere olan insanlar henüz büyümekte olan fasulye saplarını, olgunlaşmamış otları tuzlayarak yiyor ve hatta odun olmadığından deve dikenlerini çiğ çiğ yutmaya çalışarak dillerinin parçalanmasına neden oluyorlardı. Ayrıca atları, eşekleri, develeri, köpekleri hatta fareleri yiyenler bile vardı. Yoksullar ise hayvan derilerini ve hububat tohumu olarak kullanılan gübreleri de yiyorlardı.” Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, Trk. trc. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 80.

29 Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 77-95.

30 Serkan Özer, “Haçlıların Antakya'yı Zaptına İslam Dünyasının Tepkileri”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, Aralık 2015, s. 66-71.

bütün tarihçiler tarafından kabul edilmiştir³¹. Burada tartışma konusu olan nokta ise mezkûr görüşmenin kapsamı ile alakalıdır. Taraflar arasında bir antlaşma oldu mu? Yoksa Fâtımîler istedikleri sonucu elde edemediği geri dönmek zorunda mı kaldılar? Çalışmanın devamında bu sorular üzerinde durup, elde edilen bilgiler doğrultusunda doğru ve objektif sonuçlar çıkarmaya gayret sarf edilecektir. Fakat öncelikle Fâtımîleri böyle bir siyasî yakınlaşma içerisinde iten faktörler üzerinde durmakta yarar vardır.

4. Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri

Fâtımîler ile Selçukluların Suriye bölgesinde mezhebî ve siyasî anlamda verdikleri uzun soluklu mücadelenin taraflar arasında bir husumet doğurduğu, Haçlılarla yapılacak ittifak fikrinin daha çok bu neden etrafında şekillendiği düşünülmektedir. Bu yüzden konunun daha iyi anlaşılması için Fâtımî-Selçuklu münasebetlerine göz atmak gerekmektedir.

Selçuklular, Tuğrul Bey (1040-1063) ile başlayan sonrasında Alparslan (1064-1072) ve Melikşah (1072-1092) tarafından da devam ettirilen Ortadoğu politikası gereği Suriye ve Mısır topraklarını hâkimiyet altına almak, Sünnî gücü egemen kılmak ve bununla birlikte İslâm âleminde manevî birliği sağlamak yolunda önemli adımlar atmışlardır³². Mezkûr amaç Selçuklular ve Fâtımîleri karşı karşıya getirmiştir. Bu durum ise aralarında uzun sürecek bir husumetin doğmasına sebep olmuş ve Haçlı-Fâtımî ilişkilerinin ilk evresine yön vermiştir.

Selçukluların Ortadoğu politikası doğrultusunda attıkları en büyük adım şüphesiz Bağdat Seferi³³ (1055) ile olmuştu. Büveyhîlerin (932-1062) Bağdat Vâlisi olan ve Fâtımîlerle yeri geldiğinde iş birliği yapmaktan çekinmeyen Arslan Besâsîr'in baskısından bunalan halife, kurtuluşu Tuğrul Bey'de aramış ve yardım talebinde bulunmuştu. Durumu bir fırsat olarak gören Tuğrul Bey, bu daveti kabul ederek Bağdat seferine çıkmış ve sonucunda Abbâsîleri

31 Fâtımî elçilik heyetinin Haçlılarla görüşme yaptığından bahseden kaynaklar; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, İng. trc. A. C. Krey-E.A. Babcock, New York 1943, s. 223-224; Raymond d'Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, İng. trc. J. Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968, s. 40-41; Robert of Monk, *History of the First Crusade*, İng. trc. Carol Sweetenham, Routledge, New York 2016, s. 36-37; Albert of Aachen, *History of the Journey to Jerusalem*, c. I, İng. trc. Susan B. Edgington, Routledge, New York 2016, s. 123-124; Baldric of Bourgueil, *History of the Jerusalemites*, İng. trc., Susan B. Edgington, The Boydell Press, Woodbridge 2020; Anselm of Ribemont, "to Manasses; Archbishop of Reims (Epistulae et chartae)", İng. trc. Malcolm Barber-Keith Bate, *Letters from the East; Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, Burlington 2010, s. 30; Stephen the Count of Blois, "to his wife: Adela (Epistulae et chartae)", İng. trc. Malcolm Barber-Keith Bate, *Letters from the East; Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, Burlington 2010, s. 30; *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds Of the Franks and the Other Jerusalem-Bound Pilgrims*, ed. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2011, s. 38; Peter Tudebode, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, nşr. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, The American Philosophical Society, Philadelphia 1974, s. 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-tarih*, Trk. trc. Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi'l-tarih Tercümesi*, X, İstanbul 1987, s. 228.

32 Bu süreç hakkında bkz. Ayşe D. Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 27, Konya 2010, s. 637-664.

33 İbnü'l-Esîr, IX, s. 462-463.

Büveyhî hâkimiyetinden kurtararak Sünnî İslâm dünyasının manevî lideri konumuna yükselmişti (1055). Böylelikle Büveyhîlerin hüküm sürdükleri Irak, Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini de hâkimiyeti altına alan Selçuklular Ortadoğu'ya açılma yolunda en büyük adımı atmışlardı.

Bir süre sonra Alparslan tarafından gerçekleştirilen 1071 yılındaki Mısır Seferi de yine aynı amaç doğrultusunda yapıldı. Fakat Kuzey Suriye bölgesine kadar ilerleyen Alparslan, İmparator Romanos Diogenes'in (1068-1071) doğu seferine çıktığı haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı. Ayrıca 1072 yılında Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleşen ani ölümü, onun bu meseleyle bir daha ilgilenmesine engel oldu. Bu tarihten itibaren ise başa geçen sultanlar devletin diğer meseleleriyle meşgul olmaları sebebiyle bu politikaya ağırlık veremediler. Bu nedenle Türkmenleri kullanarak, Ortadoğu üzerinde yayılmacı bir tutum sergilediler ve bu yolla bölgedeki Fâtımî gücünü zayıflatıldılar.

Alparslan'ın Bizans ordusunu karşılamak üzere Suriye'den Malazgirt'e yöneldiği sıralarda kalabalık bir Türkmen kitlesi Azerbaycan ve Karabağ üzerinden Güney Suriye bölgesine girdi. Bu grupların başında Kurlu, Atsız ve Şöklü adında beyler bulunuyordu. Kısa süre sonra bölgede yerleşmeye ve iktisadî anlamda gelişimler göstermeye başladılar. İlk zamanlarda Fâtımî Veziri Bedr el-Cemâlî Türkmen kuvvetlerini kullanarak bölgedeki Arap güçlere karşı başarı sağladı. Ancak bir süre sonra aralarında ihtilâflar baş gösterince ilişkiler koptu. Nitekim Türkmen güçleri bölgedeki Fâtımî şehirlerine saldırmaya başladılar.

Atsız b. Uvak (1071-1079) yönetimindeki Türkmenlerin en önemli başarısı Kudüs'ü ele geçirmeleriyle gerçekleşti³⁴. Kudüs gibi semavî dinler açısından oldukça önemli olan bir şehirde artık Abbâsîler adına hutbe okutulmaya başlandı. Bu durum Fâtımîlerin İslâm dünyasındaki imajı açısından son derece olumsuz bir durumdu. Atsız'ın uzun bir süre kuşattığı Dımaşk'ı da Fâtımîlerin elinden alması Ortadoğu hâkimiyeti açısından oldukça önemli bir gelişme oldu. Zira Dımaşk Suriye bölgesinin en stratejik şehirlerinden biriydi. Bütün bunların sonucunda ise Fâtımîler için hayatî bir öneme sahip olan Suriye toprakları Selçukluların hâkimiyeti altına girdi.

Bölgedeki gücü ve nüfuzu artan Atsız'ın, Fâtımîleri ortadan kaldırmak ve Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okutmak amacıyla gerçekleştirdiği Mısır Seferi³⁵ ise oldukça önemli bir hâdisedir. Zira hem Fâtımîler hem de Selçuklu tarihi açısından dönüm noktasıdır. 1076 yılında gerçekleşen sefer, askerî birliklerin yetersizliği ve yapılan birtakım taktiksel hatalar

34 Şehrin Selçuklu hakimiyeti ile ilgili dönemi hakkında bkz. Shimon Gat, "Selçuklular Kudüs'te", Trk. trc. Murat Öztürk, *Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 549-582. Ayrıca bkz. Ergin Ayan, "Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, II/1, Haziran 2019, s. 1-12.

35 Sefer hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 101-102; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 40-41; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasî Tarih)*, Nobel Yayınları, Ankara 2005, s. 71.

sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır³⁶. Dönemin Fâtımî veziri Bedr el-Cemâlî tarafından bertaraf edilen bu tehlike Mısır'da büyük bir korku yaşanmasına sebep olmuştur. Hatta Halife el-Müstansır Billah, İskenderiye'de kaçmak üzere gemiler hazırlatmış, halkın tepkisi üzerine ise bundan vazgeçmiştir³⁷. Atsız'ın yaptığı bu askerî harekât eğer başarılı olsaydı Fâtımî Devleti büyük bir darbe almış olacaktı.

Seferin başarısızlıkla neticelenmesinin ardından Atsız'ın Suriye'deki gücü ve kontrolü zayıfladı. Bu durumdan istifade etmek isteyen Fâtımîler yeniden gözlerini bu topraklara diktiler. Gerek Bedr el-Cemâlî gerekse de yerine geçen oğlu el-Efdâl bu doğrultuda birçok adım attılar³⁸. Fakat kalıcı bir başarı sağlayamadılar. Çünkü bölgede varlığını devam ettiren Selçuklu gücü bu duruma en büyük engeli teşkil etmekteydi³⁹. Nitekim Atsız bölgeye yeniden hâkim olabilmek adına büyük bir çaba harcamış ve toparlanmasını da bilmişti. Ancak bir süre sonra Suriye Selçuklu Meliki Tutuş tarafından ortadan kaldırılmıştı. Tutuş ise Atsız'ın göstermiş olduğu başarıyı sergileyememiş, Fâtımîlere karşı yeterli mücadelede bulunamamıştı. Ancak yine de Suriye bölgesindeki Selçuklu nüfuzunu ve iktidarını korumayı başarmıştı.

Sonuçta Fâtımîler bölgedeki Selçuklu gücünün hâlâ kırılmaz olduğunu görmüşlerdi. Özellikle Atsız'ın Mısır Seferi ile tehlikenin ne denli büyük boyutlara ulaşacağını da önceden tecrübe etmiş oldular ve Selçuklu tehlikesinden kurtulmak adına uygun bir ortam ve zamana ihtiyaç olduğu kanısına vardılar. Aradıkları uygun ortam ve koşulları ise Haçlıların sağlayabileceğini düşündüler ve bu düşünceleri doğrultusunda onlarla anlaşma yoluna gittiler.

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir başka husus ise Büyük Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durumdur. Melikşâh'ın ölümü sonrası baş gösteren taht kavgaları, yönetim mekanizmalarının zarar görmesine neden oldu ve devlet içerisinde kargaşanın hüküm sürmesine yol açtı⁴⁰. Suriye Selçuklu Devleti'nde de benzer bir durum söz konusuydu. Nitekim taht mücadeleleri sırasında Tutuş'un ölmesinin ardından devlet Halep ve Dimaşk olmak üzere oğulları arasında ikiye bölündü. Ayrıca bölgede; Antakya Vâlisi Yağısıyan, Musul Vâlisi Kürboğa, Suruç Emîri Artukoğlu Sökmen, Humus Emîri Cenahüddevle

36 Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 40-42; Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 92-93.

37 Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 41.

38 Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 43, 66.

39 İbnü'l-Esîr, X, s. 228; Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdâl b. Bedrü'l-Cemali ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", Trk. trc. Abdülkerim Özeydin, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatırası Sayısı, sayı 13, İstanbul 1987, s. 142; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Trk. trc. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 27; Seyyid, "Fâtımîler", s. 231; Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, s. 148.

40 Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. 89; a. mlf., "I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular'ın İçinde Bulunduğu Siyâsî ve İçtimâî Şartların Rolü", *USAD*, 5, Konya 2016, s. 5-17; Murat Öztürk, "Bilâdü's-Şâm'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el-Herevî", *USAD*, 11, Güz 2019, s. 158.

Hüseyin, Sincar Emîri Arslantaş ve Sümeysat Emîri Süleyman b. İlgazi gibi yerel statüde hâkimiyet süren siyasî aktörler de mevcuttu. Bütün bunlar I. Haçlı Seferi sırasında Suriye ve Filistin topraklarındaki siyasî durumunun ne denli parçalı bir yapı arz ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

5. Fâtımî Elçilik Heyeti Antakya Önlerinde

Fâtımî Devleti yukarıda zikredildiği üzere Selçuklu tehdidi altında yaşıyordu. Bu nedenle kaybedilen Suriye'yi yeniden ele geçirmek devletin devamı adına elzem bir mesele idi. Bu sıralarda ise Fâtımî Devleti'ni iktisadî ve ekonomik anlamda tekrardan ayağı kaldıran Bedr el-Cemâlî ölmüş yerine oğlu el-Efdâl geçmişti. el-Efdâl de babasının yolundan giderek sıkı bir yönetim anlayışıyla hareket etti ve gözünü Suriye topraklarına çevirdi. Suriye'de ise durum Selçuklular aleyhine karışmaya başlamıştı. Zira Tutuş, Berkyaruk ile girdiği saltanat mücadelesi sonucu hayatını kaybetmiş ve Suriye'deki toprakları oğulları tarafından paylaşılmıştı. Oğullarından Rıdvan Halep'e, Dukak ise Dımaşk'a hâkim olmuş ve bir süre sonra kendi aralarında mücadeleye girişmişlerdi⁴¹. Yine bu dönemde başka bir önemli gelişme daha meydana gelmiş; Haçlılar Antakya önlerine gelerek 21 Ekim 1097 yılında şehri kuşatma altına almışlardı.

Suriye'de istenilen ortamın oluştuğunu gören el-Efdâl ilk olarak 9 Şubat 1098⁴² tarihinde Haçlı ordugâhına bir elçilik heyeti gönderdi ve eş zamanlı olarak da Sûr'a asker sevk ederek burayı ele geçirdi. Antakya önlerine gönderilen elçilerin Haçlı liderleriyle yaptığı görüşmelerde neler konuştuğu, hangi konular üzerinde anlaşma sağlandığı kaynaklarda geçmemektedir. Ancak bu heyetin neden gönderildiği konusunda kaynaklar ortak etkenler üzerinde durmaktadırlar.

Willermus Tyrensis (ö. 1186), Fâtımîlerle Sünnî İslâm devletleri arasındaki anlaşmazlıktan bahsetmiş ve Fâtımîlerin, Türklerin elinde bulunan Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılmasını olumlu bir gelişme olarak karşıladıklarını belirtmiştir. Ayrıca Türklerin Mısır topraklarına doğru yayılmasının Fâtımîlerde büyük bir kaygı yarattığını, bu durumun ise onları Haçlılarla yakınlaştırdığını vurgulamış ve tarafların ittifak arayışı içerisine girdiklerine değinmiştir. Ardından kuşatmanın uzun ve zorlu geçmesinin Fâtımî yönetimini harekete geçirdiğini, bu doğrultuda Haçlı ordugâhına gelerek muhasaraya devam edilmesi gerektiği konusunda destek ve yardım vaatlerinde bulduklarını yazmıştır⁴³. Albertus Aquensis (ö. 1120), Fâtımîlerin göndermiş olduğu elçilik heyetinin ayrıntılarına girmeden önce onlarla Türkler arasında geçmişten gelen bir husumetin bulunduğu dikkat çekmiştir. Heyetin 15 kişiden oluştuğunu ve bunların farklı dillerde konuşma becerilerine sahip olduklarını yazan

41 Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 86-93.

42 *Gesta Francorum*, s. 60.

43 William of Tyre, I, s. 223-224.

Aquensis, elçilerin ittifak ve dostluk kurmak üzere Haçlı ordugâhına geldiklerini açıkça doğrulamıştır⁴⁴. Haçlıların bölgeye varışlarını onlar için sevindirici bir gelişme olduğunu belirten Mısır heyeti, Türklerin ne denli tehlikeli faaliyetler yürüttüğünü belirtmiştir. Ardından Haçlılara, Antakya kuşatmasını sürdürmeleri yönünde istekleri olduğunu söyleyerek şehri gasıpların elinden alarak Bizans ve Hristiyanlara teslim etmeleri noktasında ricalarda bulunmuşlardır⁴⁵. Buradan anlaşıldığı üzere Fâtımî yönetimi vasallık yemininden ve Haçlı oluşumun muhtevasından haberdardır.

Raimundus Aguilers elçilerin gelmesini çok önemli bir gelişme olarak değerlendirmiş, heyetin Haçlılara dostluk ve imtiyaz konusunda sözler verdiğini, ardından kendi elçilerinin de dostluk antlaşması yapmak üzere onlarla birlikte yola çıktığını aktarmıştır⁴⁶. Robertus Monachus (ö. 1122) ise Fâtımî elçilerinin dostluk ve selamlarını sunmak üzere Haçlı liderleriyle görüştiklerini doğrulamaktadır. Gelen heyetin Mısır'a tâbi olunması karşılığında destek ve ikmal sözü verdiğini, Kudüs başta olmak üzere mukaddes yerleri özgürce ziyaret edebileceklerini bildirmektedir⁴⁷. Bu noktada Robertus Monachus, Haçlı liderlerinin “*Kudüs’ü ele geçirinceye kadar ellerindeki silâhları bırakmayacaklarını*” belirterek teklifi kesin bir şekilde reddettiklerini yazmıştır. Ancak Haçlı elçilerinin Mısır'a yollanması böyle bir durumda açıklanamaz bir hâl almaktadır. Anselm of Ribemont (ö. 1099), Reims Başpiskoposu Manasses'e yazdığı bir mektupta Kahire'den elçilerin geldiğine ve Mısır hükümdarının “*ne istersek yapmaya hazır olduğuna*” değinmiştir⁴⁸. Bir diğer görgü tanığı Champagne kontu Etienne de Blois (ö. 1102), karısı Adela'ya gönderdiği mektupta el-Efdâl'in Haçlılarla anlaşma sağlamak amacıyla elçiler gönderdiğinden bahsetmiştir⁴⁹. Birinci Haçlı Seferi'ne iştirak eden Peter Tudebodus, Babil Emiri olarak nitelendirdiği Fâtımî yönetiminin elçilik heyetinden bahsetmiş şehir kapısı önlerinde olduklarını doğrulamıştır⁵⁰. Baldric of Bourgueil (ö. 1130) Fâtımî elçilik heyetinin gelişini şans eseri olarak değerlendirmiş ve Antakya önlerinde buldukları bilgisini vermiştir⁵¹. Gesta Francorum ise aynı minval üzerine bir anlatı sunmuştur⁵². İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr de (ö. 630/1233) bu konuya yer vermiştir. Selçukluların Fâtımîler üzerinde kurduğu baskının giderek arttığını, özellikle Atsız'ın yapmış olduğu Mısır Seferi sonucunda Fâtımîlerin oldukça tedirgin olduğunu ve bu nedenle Haçlılara elçiler göndererek onları Suriye'yi ele geçirmek üzere davet ettiklerini belirtmiştir⁵³.

44 Albert of Aachen, I, s. 123-124.

45 Albert of Aachen, I, s. 124.

46 Raymond d'Aguilers, s. 40-41.

47 Robert of Monk, s. 36-37.

48 Anselm of Ribemont, s. 30.

49 Stephen the Count of Blois, s. 30.

50 Peter Tudebode, s. 52.

51 Baldric of Bourgueil, s. 86.

52 *Gesta Francorum*, s. 38.

53 İbnü'l-Esîr, X, s. 228.

Görüldüğü üzere elçilik heyetinin Fâtımîler tarafından neden gönderildiği konusunda kaynaklar hemfikirlerdir. Fakat antlaşmaya varıp varmadıkları tartışmalı bir konudur. Çünkü oldukça değişken koşullar altında yaşanan birtakım olaylar bu ittifakı net bir şekilde gözler önüne sermemiştir. Ancak Antakya kuşatması sonrasında şekillenen bazı gelişmeler bu görüşmenin içeriği hakkında ipuçları vermektedir.

6. Haçlı-Fâtımî İttifakı

Çalışmanın şüphesiz en dikkat çeken noktası taraflar arasında kurulduğu öne sürülen ittifaktır. Haçlı Seferleri tarihi boyunca sıkça tesadüf edilen bu tablo seferlerin mahiyetine ve Müslümanların cihad anlayışına ters düşen bir durum olması nedeniyle üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Haçlılar ve Müslüman güçler arasında kurulan ittifaklardan ilki ve en önemlilerinden olan Haçlı-Fâtımî yakınlaşması dönemin kirli siyasetini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

9 Şubat 1098 tarihinde Haçlı reisleriyle görüşen Fâtımî elçilik heyetinin bir ittifak arayışı içinde olduğu aşikârdır. Ancak bu görüşmenin bir antlaşmayla sonuçlanıp sonuçlanmadığı konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Bazı tarihçiler Fâtımîlerin ittifak girişiminin neticesiz kaldığını belirtirken, bazıları da aralarında bir ittifak kurulduğu yönünde fikir beyan etmişlerdir. Yusuf Derviş Gavanime'ye göre Suriye ve Filistin bölgesindeki Selçuklu gücünün kırılması adına Haçlılarla ittifak yapan el-Efdâl, karşılığında Filistin'i alacaktı. Haçlılar ise Selçukluların elindeki toprakları elde edecek ve Kudüs'e küçük gruplar hâlinde gelerek haç görevlerini tamamlamış olacaktı⁵⁴. Haçlı Seferleri konusunda en önemli tarihçilerden biri olan Steven Runciman, el-Efdâl'in Selçukluların elinde bulunan toprakları ele geçirmek adına Haçlılara gönderdiği elçilik heyetinin bir sonuç alamadığını söylemektedir⁵⁵. Fâtımî Devleti tarihçisi Eymen Fuâd Seyyid de Runciman'ın bu görüşüne katılmaktadır⁵⁶. Ülkemizdeki önemli Haçlı tarihçilerinden biri olan Aydın Usta somut bir ittifak yaptıkları konusunda belirsizliğin hâkim olduğu fakat Selçukluların ortak düşman olarak kabul edilmesi yönünde bir anlaşmaya vardıkları konusunda fikir beyan etmiştir⁵⁷. Ebru Altan ise Haçlı ordugâhında yer alan elçilik heyetinin Haçlılarla bir ittifak arayışı içerisinde olduğunu doğrulayarak; Türklere karşı kurulması planlanan iş birliğinin Fâtımîlerin politik beklentileri doğrultusunda şekillendiğini fakat Haçlılar nezdinde kabul görmediğini yazmıştır⁵⁸.

54 Gavanime, "el-Efdâl b. Bedrû'l-Cemali", s. 139-154.

55 Runciman, *a.g.e.*, I, s. 176, 205; a. mlf., "The First Crusade: Antioch to Ascalon", *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 316.

56 Eymen Fuâd Seyyid, "Efdâl Bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Uluslararası Selâhaddin Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 1997, s. 144.

57 Usta, *Çıkarların Gölgesinde*, s. 63-65; a. mlf., *Haçlı Hikâyeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 30-31.

58 Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinçipliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018, s. 60.

Aydın Çelik, Fâtımîlerin ilk başlarda Haçlı seferinin mahiyetini idrak edemediklerini, bu harekâtı Selçuklulara karşı bir fırsat olarak değerlendirmek niyetinde olduklarını dile getirmiştir. el-Efdâl'in Haçlılarla anlaşmak üzere harekete geçtiğini fakat bu yakınlaşmaların bir ittifak ile neticelenmediğini belirtmiştir⁵⁹. Carole Hillenbrand, el-Efdâl'in böylesine kritik bir anda Kudüs'ü zapt etmesini sorgulayarak, bu hareketi şehri Haçlılara karşı korumak amacıyla mı yaptığı yoksa onlar adına mı ele geçirdiği üzerine sorular üretmiştir. Bununla birlikte el-Efdâl'in mevzubahis süreçte Türkler yerine Haçlıları yeğlediğini ve bu doğrultuda Selçuklularla arasına bir tampon devlet oluşturmayı umduğunu yazmıştır. Ayrıca Fâtımîlerin Bizans ile yakınlaşmasına da dikkat çeken yazar, Haçlı oluşumunun hedeflerini tam olarak kavrayamayan el-Efdâl'in sonuçta büyük bir hayal kırıklığına uğradığını da belirtmiştir⁶⁰. Malcolm Lambert, Fâtımî elçilik heyetinin Selçuklulara karşı kurulacak politik birlikteliğe her daim açık olduğu üzerinde durmuş, fakat Kudüs'ün el-Efdâl tarafından ele geçirilmesiyle ittifak görüşmelerinin sonuçsuz kaldığını vurgulamıştır⁶¹. Thomas Asbridge ise İmparator Aleksios Komnenos'un önerisiyle temas kuran tarafların antlaşma masasına oturduğunu ve Antakya önlerindeki müzakerelerin bir hayli uzun sürdüğünü yazmıştır. Müşterek beklentilerin gün yüzüne çıkmasının ve aradan geçen süre içerisinde Haçlı ordusunun durumunun iyileşmesinin taraflar arasındaki ilişkilerin soğumasında rol oynadığının altını da çizmiştir⁶². Farhad Daftary, el-Efdâl'in Suriye'nin Türk emirlerine karşı Haçlılarla kurduğu diplomatik ilişkiye dikkat çekerek, Fâtımîlerin Haçlı tehdidini hafife alması sonucunda hazırlıksız yakalandığını ve bu doğrultuda attığı politik adımların tamamen başarısız olduğunu yazmıştır⁶³. Serkan Özer doktora tezinde, Fâtımîlerin Haçlılarla politik bir yakınlaşma içerisine girdiğini kabul etmiş fakat sürecin herhangi bir ittifak ile sonuçlanmadığını savunmuştur⁶⁴. Ayrıca yazar Haçlıların Kudüs'e ulaşmaya dek Fâtımîleri antlaşma maddeleri hususunda oyaladığını düşünmüştür.

Michael Köhler, Haçlı-Müslüman ittifaklarını ele aldığı değerli eserinde, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un taraflar arasında birleştirici bir rol oynadığına dikkat çekmiştir. İlişkilerin ilk başlarda yolunda gittiğini fakat Antakya kuşatmasının ardından durumun değiştiğini ifade eden Köhler, Haçlı elçilerinin Kahire'ye ön antlaşmayı resmileştirmek için gittiğini iddia etmiştir. Ardından heyetin bir yıl süreyle neden Mısır'da tutulduğunu sorgulamış ve bu durumun İmparator Aleksios Komnenos'un Mısır'a gönderdiği mektuplarla alâkalı olacağını düşünmüştür. Türk varlığına karşı tarafların bir araya geldiğini fakat ortada üzerinde anlaşılabilen birtakım maddelerin söz konusu olduğunu vurgulayan yazar, Haçlıların Kudüs'ü kuşatmalarının Mısır yönetimi açısından şaşırtıcı bir gelişme

59 Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 386.

60 Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Routledge, New York 2017, s. 43-48.

61 Malcolm Lambert, *Crusade and Jihad: Origins, History, Aftermaths*, Profile Books, London 2016, s. 84.

62 Asbridge, *The First Crusade-A New History*, s. 285-286.

63 Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, s. 380.

64 Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, s. 43.

olduğunu ve el-Efdâl'in kendini ihanete uğramış biri olarak gördüğünü belirtmiştir⁶⁵. Nicholas Morton ise Selçuklu-Fâtımî husumetinin yön verdiği bu süreci İznik Kuşatması sırasında Kahire'ye gönderilen elçilik heyeti ile başlatmış ve elçilik heyetinin niyetinin bariz olduğunu, Haçlıların da bu doğrultuda sağlanacak desteğe ihtiyaç duyduklarını açıkça belirtmiştir. Taraflar arasındaki ilişkilerin Haçlıların elde ettikleri başarılarla endeksli değişmiş olduğunu da altını çizmiştir⁶⁶.

Kanaatimizce gerek kaynaklarda geçen ipuçları gerekse de süreç içerisinde gelişen olaylar taraflar arasında bir ön anlaşmanın yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Fakat bunun uygulanması noktasında sorunların çıktığı aşikârdır. Zira neredeyse yok olmak üzere olan Haçlıların, Antakya zaferinin ardından toparlanmaları ve devamında ana misyonlarından herhangi bir taviz vermek istememeleri buna neden olmuştur. Fâtımî elçilerinin, Kudüs'ü ele geçiren Haçlıları antlaşmaya uymadıkları yönünde kınaması önemli bir ipucudur. Şöyle ki, Haçlıların güneye inmeleri ve Kudüs'ü ele geçirmeleri karşısında el-Efdâl'in hayal kırıklığına uğradığı ve Haçlılara bu minval üzerine sitemlerde bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr şunları kaleme almıştır: “(el-Efdâl) Haçlılara elçi gönderip yaptıkları işleri yadırgadığını bildirdi ve onları tehdit etti.”⁶⁷ İbn Müeyesser (ö. 677/1278) de aynı doğrultuda bir anekdot yazmıştır: “Efdâl bir elçiyi Frenklere göndermiş, yaptıklarından dolayı sitemlerini iletmişti.”⁶⁸ el-Efdâl'in şehrin savunulması noktasında tedbir almaktan kaçınması, bu konuda rahat davranması bir başka delil olarak gösterilebilir⁶⁹. Fâtımîlerin, Kudüs'ü korumak anlamında yeterli tedbirleri almadığına dikkat çeken İbn Zâfir (ö. 613/1216) şunları kaleme almıştır: “Oradakiler Frenklere karşı koyacak güçte değillerdi. Şehrin Artuklu yönetiminde kalması Müslümanlar açısından daha iyi olurdu.”⁷⁰ Dahası bölgede yeterli miktarda Fâtımî askerî birliklerinin bulunmaması, Haçlı harekâtını kendileri açısından tehlike olarak görmediklerini akla getirmektedir. Bilindiği üzere Haçlılar Antakya'yı ele geçirdikten sonra tüm güçleriyle güneye doğru ilerlediler. Bu süreçte Fâtımî yönetimi ise tedbir almaktan ısrarla kaçındı. el-Efdâl, Haçlı askerî harekâtının kendilerine zarar vermeyeceği yönünde oldukça emindi. Nitekim güçlü askerî birliklerini bölgeye sevk etmeye gerek duymadı. Bu kararı, taraflar arasında bir yakınlaşmanın mahiyeti üzerine bazı ipuçları sunmaktadır. Diğer türlü bu pasif yönetimi anlamlandırma noktasında bir neticeye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Nitekim tarihçi İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) de Haçlı harekâtı sırasında el-Efdâl'in bu tutumunu oldukça ilginç bulmuş ve şunları ifade etmiştir:

65 Köhler, *Alliances and Treaties*, s. 35, 44-46, 53.

66 Morton, *Encountering Islam on the First Crusade*, s. 145-150.

67 İbnü'l-Esîr, X, s. 237. Michael A. Köhler de minval üzerine fikir beyan etmiştir. Bkz. Köhler, *Alliances and Treaties*, s. 53.

68 İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, ed. F. Masse, Kahire 1919, s. 39.

69 Michael Brett, el-Efdâl'in olaylara çok geç müdahil olduğu üzerinde durmuştur. Bkz. Brett, *The Fatimid Empire*, s. 233.

70 İbn Zâfir, *Ahbarü'd-Düvelü'l-münkatt'a*, ed. A. Ferre, Kahire 1972, s. 82.

“Efdâl Mısır’daki askerî güçlerini çıkarmayı denemedi. Yeterli gücü olduğu halde buna engel olan sebebin ne olduğunu anlamıyorum...”⁷¹ Ayrıca Haçlıların Kudüs saldırısının Fâtımî yönetimi tarafından beklenmedik bir gelişme olarak karşılanması da oldukça ilginçtir. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde, Antakya önlerinde somut bir antlaşmaya varıldığı fakat Haçlıların durumlarını düzelttikleri andan itibaren bu mutabakata uymadığı ortaya çıkmaktadır.

7. Planlar ve Ortak Beklentiler

Haçlıların Doğu’da bir güç olarak ortaya çıkması ve Fâtımîlerle yakınlaşma içerisine girmeleri çok odaklı beklentilerin şekillendirdiği bir durumdu. Ortak amaçlar doğrultusunda oluşan bu beklentiler ise doğal olarak siyasî anlamda bir birlikteliği de beraberinde getiriyordu. Şöyle ki, basiret sahibi bir politikacı olan İmparator Aleksios Komnenos dönemin şartlarını çok iyi değerlendirebiliyordu. Vasallık yemininin kendisine imparatorluğun eski topraklarını tekrardan kazandırma fırsatını sağlayacak olması bile oldukça önemli bir gelişmeydi. Bu nedenle Haçlılar kendi ülkesi için tehlike arz etse de başarılı olmalarını istiyordu. Fakat bu isteğinin gerçekleşmesini kolaylaştırabilecek bir müttefike ihtiyacı vardı. Bunun için ise en uygun aday şüphesiz Fâtımîler idi. Çünkü son yıllarda Bizans ile kurdukları iyi ilişkiler, ortak düşman olan Selçuklulara karşı oluşacak bir ittifaka seve seve katılmaları sonucunu doğuruyordu. Bu ittifak bir bakıma Bizans’ın himayesinde görünen ve ettikleri yemin gereği alacakları toprakları imparatora teslim edecek olan Haçlılarla yapılması anlamına geliyordu. Fakat durum böyleyken bazı tarihçilerin el-Efdâl’in Haçlıları Bizans’ın paralı askerleri olarak gördüğü ve ittifak yapma girişiminin daha çok bu yanılgıdan kaynaklandığı üzerine yapmış oldukları değerlendirmeler yanlış görünmektedir. Çünkü bilgi ve istihbarat ağı oldukça kuvvetli olan el-Efdâl onların paralı asker statüsünde olmadıklarını pek tabii biliyordu. Düştüğü en büyük yanılgı ise Haçlıların I. Aleksios’a karşı ettikleri vasallık yemini başta olmak üzere yaptıkları antlaşmaya bağlı kalacakları ve bölgeye yerleşme amaçlarının olmayacağı yönündeydi.

Bizans uzun süredir baskısı altında kaldığı Türk gücüne zarar verecek ve eskiden kaybettiği toprakları kendisine yeniden kazandırma fırsatı sağlayacak Haçlı Seferiyle kârlı çıkacaktı. Fâtımîler ise Selçukluların Haçlılarla uğraştığı süre içerisinde Filistin topraklarını alarak devletin kalbi olan Mısır’ı emniyete alacaklardı. Haçlıların öncelikli amacı ise oldukça yabancı oldukları bu coğrafyada güçlenene kadar kim olursa olsun bir müttefik bulmaktı. Sonuç olarak oluşan ortam gerek Haçlı ve Bizans’ın gerekse de Fâtımîlerin beklentilerini karşılıyordu. Ancak ileride Haçlıların vasallık yeminini unutup hem Bizans’a hem de Fâtımîlere sırt dönmesi bu üçlü güvenciyi bozacak ve işleri tamamen tersine çevirecekti.

71 İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm 'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve 'l-Kâhire*, c. V, Beyrut 1992, s. 146-147.

Bizans İmparatoru Aleksios'un Haçlılara, bölgeye vardıklarında Fâtımîlerle irtibata geçmeleri konusunda yapmış olduğu tavsiye taraflar arasındaki yakınlaşmaya bir anlamda ön ayak olmuştu. el-Efdâl'in ise İmparator Aleksios'la Haçlılar konusunda sürekli bir irtibatta olduğu kesindir. Bu haberleşme büyük bir olasılıkla Haçlıların Kuzey Suriye'ye varmalarından önce de yapılmaktaydı. Zira imparatorun Haçlılara, Fâtımîlerle ittifak yapmaları konusunda tavsiyede bulunmasını bu durumla ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır.

Haçlı ordugâhına ulaşan elçilerin ne amaçla gönderildikleri yukarıda zikredilmişti. Yaklaşık bir ay boyunca burada kalan heyet, Haçlı reisleri ile birçok defa görüşme yapmıştı. Görüşmelerin uzamasına, oluşturulacak ittifakın koşulları üzerinde yapılan pazarlıkların etki etmiş olduğu teorisi akla daha yatkındır.

Yapılan görüşmelerin ardından 5 Mart 1098'de Fâtımî elçileri geri döndüler. Fakat yalnız değillerdi. Çünkü yanlarında bölgedeki yağmalardan elde ettikleri hediyelerle gelen küçük bir Haçlı elçilik heyeti de vardı⁷². Haçlıların antlaşmayı düşünmediği bir devlete çeşitli hediyelerle birlikte elçiler göndermesinin nedeni ne olabilirdi? Belki de gelişen ilişkilerin devam etmesini istiyorlardı. Çünkü karşılıklı bir ön anlaşma yapılmıştı ve bundan sonra konuşulacak mesele ise sadece anlaşmanın koşullarıydı. Haçlı elçileri de büyük bir olasılıkla bu sebeple gönderilmişlerdi. Haçlıların anlaşma sürecini uzatma amacı ise herhangi bir taviz vermeden dostluğu devam ettirmek ve güçlerini toparlayana dek Fâtımî tehlikesini bu yolla uzak tutmaktı. Bu süreç içerisinde Fâtımîlerin bütün isteklerine olumlu yaklaşmış olmaları da ihtimâl dâhilindedir.

Yapılan görüşmeler sürecinde üzerinde durulması gereken bir başka ayrıntı ise Haçlı tarafının, Fâtımî elçilik heyetine hediye olarak sunduğu, Antakya'yı savunan Türk askerlerinin kesik başlarıdır. Bu davranışın ardında yatan sebep "*düşmana*" bir göz dağı vermekten daha fazlasıydı. Fâtımîlerin bölgedeki Türk nüfuzundan rahatsız olduğunun bilincinde olan Haçlılar, bu yolla onların arzularını gerçekleştirecek güce sahip oldukları mesajını veriyorlardı. Dolayısıyla diplomatik yakınlaşma içerisinde olan taraflar açısından bu korkunç hediye oldukça önem arz etmekteydi.

Haçlıların somut anlamda kendilerini kısıtlayacak bir antlaşmaya yanaşmak istemedikleri ortadadır. Ancak Antakya kuşatması sırasında düştükleri kötü durum onları bu ittifaka girmeye bir anlamda zorlamıştı. Zira uzayan bu muhasaranın yanında bir de Fâtımî güçlerinin üzerlerine gelmesi en son isteyecekleri senaryo olurdu. Bu nedenle dönemin en büyük gücü olarak gördükleri⁷³ Fâtımîleri kendi yanlarına çekmek için Haçlı fikrinden taviz vermeleri çok da ağırlarına gitmeyecekti. Benzer bir durumu Suriye'deki güçlere karşı da uygulamaya

72 Raymond d'Aguiers, s. 41.

73 Willermus Tyrensis, Fâtımîlerin sahip olduğu zenginlik ve askerî güçleriyle bölgedeki en büyük Müslüman devlet olduğunu yazmaktadır. Bkz. William of Tyre, I, s. 223.

çalışmışlardı⁷⁴. Nitekim İbnü'l-Esîr bu konuda şunları yazmaktadır: “*Haçlılar bu sırada hileyle başvurup Antakya Emîri Yağısıyan’a yardım etmesinler diye Halep ve Dimaşk emîrlerine mektup yazarak: “Biz sadece daha önce Rumların elindeki yerleri almak üzere geldik, başka yerlerde gözümüz yoktur” demişlerdi.*”⁷⁵ Fakat teklif bu emîrlikler tarafından inandırıcı bulunmayarak geri çevrilmişti. Ayrıca Pierre L’ermite öncülüğünde Kürboğa ile anlaşmak üzere gönderilen elçilik heyetinin yapılan görüşmeler sırasında Fâtımîlere karşı birlikte hareket etme teklifi, canlarını kurtarmak adına diplomaside her türlü yola başvurabileceklerini göstermektedir. Buna benzer hileleri Fâtımîlerle anlaşma aşamasında da yapmış olmaları büyük ihtimâldir.

el-Efdâl için her şey yolunda gidiyordu. Selçuklu güçleri Kuzey’de Haçlılarla mücadele ederken, o Güney Suriye’deki eski topraklarını artık rahatlıkla ele geçirebilirdi. Elçileri Antakya’ya yollamasının hemen ardından Sûr’a asker sevk edip burayı ele geçirdikten sonra Artukluların elinde bulunan Kudüs’ü kuşatma altına aldı. 40 gün süren kuşatmanın ardından Temmuz 1098’de şehri ele geçirdi. İftihârrüddeve’yi vâli tayin etti⁷⁶ ve yanına bir grup asker bırakarak Mısır’a döndü⁷⁷. Bu noktada akıllara gelen soru şudur ki: el-Efdâl’in Kuzey’de önemli askerî birliklere sahip, hedefi Kudüs’ü ele geçirmek olan bir Haçlı ordusu varken arkasında küçük bir birlik bırakarak Mısır’a dönmesi ne derece doğrudur? Bunu ancak Haçlıların kendisine karşı herhangi bir tehlike arz etmediği üzerine emin olduğu bir durumda yapabiliirdi. Bu da taraflar arasında bir ön anlaşma yapılmış olduğu fikrini oldukça kuvvetlendirmektedir.

Antakya alındıktan sonra Haçlılar özellikle manevî anlamda güçlerini toparladılar. Hemen ardından Kürboğa yönetimindeki birleşik Müslüman ordusunun da bozguna uğraması onlar için bölgedeki Müslüman gücünün kırıldığı anlamına geliyordu. Artık başlarının çaresine bakabilecek bir duruma gelen Haçlıların Fâtımîlere ihtiyacı kalmamıştı. Bu nedenle bir zamanlar Bizans’a verdikleri sözü unuttukları gibi Fâtımîlerle yaptıkları antlaşmayı da hiçe sayarak yönlerini Kudüs’e doğru çevirdiler. Antakya’da bir süre bekleyen Haçlılar artık güneye yürümeye hazırdılar. Fâtımîler ise bu sırada bütün Filistin’i ele geçirmiş ve sınırlarını kuzeyde Nehrû'l-kebl’e, doğuda ise Ürdün Nehri’ne kadar genişletmişti⁷⁸.

74 Haçlılar Ortadoğu’ya geldikleri andan itibaren diplomasiyi kendi çıkarları doğrultusunda ustaca kullanmışlardı. Bu doğrultuda bkz. Hadia Dajani-Shakeel, “Diplomatic Relations between Muslims and Frankish Rulers 1097–1153 A.D.”, *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, ed. M. Shatzmiller, Brill, Leiden 1993, s. 190-215.

75 İbnü'l-Esîr, X, s. 230.

76 İbnü'l-Esîr, X, s. 235.

77 İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl; I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Trk. trc. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 4; Gavanime, “el-Efdâl b. Bedrû'l-Cemali”, s. 143.

78 Seyyid, “Efdal Bin Bedrû'l-Cemali”, s. 144.

8. Haçlıların Güney'e İlerlemesi ile Birlikte Gerilen İlişkiler

Haçlılar Antakya'dan 23 Kasım 1098 tarihinde harekete geçtiler. 27 Kasım'da Maarretinnu'mân'a vardılar. Yapılan kuşatma 11 Aralık'ta başarı gösterdi ve şehir ele geçirildi. Burada yaptıkları büyük katliamın ardından 13 Ocak 1099'da Kudüs'e doğru yeni bir hareket başladı. 22 Ocak'ta Masyaf'a, ardından Bukayye Vadisi'ne ulaştılar. Burada Hısnülekrâd (Kerak Des Chavaliers) Kalesi'ni ele geçiren Haçlılar, 14 Şubat günü Arka surları önlerine geldiler⁷⁹.

a. Güvenli Bir Yolculuk

Haçlılar güneye doğru ilerledikleri andan itibaren rahat bir yolculuk yapmak adına bölgedeki Arap emirliklerini yanlarına çekmenin gerekli olduğunun farkında idiler. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için de fazla uğraşmalarına gerek yoktu. Nitekim yola çıktıkları Antakya'dan başlayarak Arka'ya vardıkları süre zarfında, bölgedeki Trablus, Hama ve Şeyzer gibi Arap emirlikleri, güçlerinden çekindikleri Haçlılarla mücadele etmek şöyle dursun, onları topraklarından rahatça geçirmek için büyük bir çaba içerisine girdiler⁸⁰. Bununla birlikte Haçlı reislerine gönderdikleri elçiler vasıtasıyla topraklarına saldırlmaması şartıyla anlaşmalar yaptılar. Bu anlaşmalarda Arap emirlikleri kendi şehirlerine rahatça girip ticaret yapma konusunda Haçlılara haklar bile tanımışlardı⁸¹.

Arka'ya varan Haçlılar hiç vakit kaybetmeden kuşatmaya koyuldular⁸². Antakya'dan itibaren gerçekleştirilen saldırılara öncülük eden Raymond'un bu sırada gösterdiği başarılar diğer kontların da bölgeye doğru yönelmelerine sebep oldu. Ayrıca Arka'yı ele geçirmek için yeterli askerî gücü bulunmayan Raymond yardım istemek durumunda kalmıştı. Çok vakit geçmeden Godefroi de Bouillon ve Robert de Flandre de ona katıldı. Fakat yapılan yoğun saldırılara rağmen şehir Haçlılara karşı iyi bir direnç gösteriyordu. Bu durum ise kuşatmanın beklenilenden daha uzun sürmesine neden oldu.

el-Efdâl işlerin ters gittiğinin farkına varıyordu. Haçlıların hızlı bir şekilde güneye yönelip Arka'yı kuşatma altına almalarının ardından bölgedeki bazı kale ve limanları da ele geçirmeleri, onu son derece tedirgin etmişti. Ayrıca Haçlıların Antakya'yı ele geçirdikten sonra İmparator Aleksios'a teslim etmemeleri, antlaşma peşinde olmadıkları gerçeğini ve asıl niyetlerini giderek açığa vuruyordu. Ortamın giderek gerginleştiğini gören el-Efdâl, imparator ile irtibata geçerek Haçlıların hâlâ onun emrinde olup olmadığını sordu. Açıkçası el-Efdâl

79 William of Tyre, I, s. 316-318; Raymond d'Aguilers, s. 88; *Gesta Francorum*, s. 98; Robert of Monk, s. 189; Albert of Aachen, I, s. 195-196; Peter Tudebode, s. 106; Fulcherius Carnotensis, s. 97.

80 Raymond d'Aguilers, s. 87; *Gesta Francorum*, s. 97-100. Krş. Steven Runciman, I, s. 206-214; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 47; Usta, *Çıkarların Gölgesinde*, s. 66.

81 Raymond d'Aguilers, s. 84.

82 Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 101-102.

Haçlıların vasallık yeminine ve kurdukları dostluğa bağlı kalacaklarını düşünmüştü. Ancak bu durum giderek yerini şüpheye bırakıyordu. Haçlı elçilerini de uzun bir süre Kahire’de bekletmesi bununla ilgili bir durumdu⁸³. Çünkü Haçlıların Antakya sonrası yapacakları hareket ve imparatorun gelecek haber, onun bundan sonraki stratejisini belirleyecekti. Bu nedenle Raimundus Aguilers Kahire’ye gönderdikleri elçilerin bu kadar çok bekletilmesini imparatora bağlarken pek de haksız sayılmazdı⁸⁴.

Antakya eskiden bir Bizans toprağı idi. İstanbul’da imparatora yapılan yemin gereğı bu şehrin alındıktan sonra eski sahibi olan Bizans’a teslim edilmesi gerekiyordu. Ancak Haçlıların büyük uğraş vererek aldıkları bu şehri kimseye bırakmaya niyeti yoktu. Bu durum İmparator Aleksios Komnenos’u oldukça kızdırmıştı. Artık Haçlıların kendisine herhangi bir yarar sağlayamayacağını anlamıştı. Bu nedenle el-Efdâl’in yönelttiğı soruya net bir şekilde yanıt verdi. Haçlılarla artık hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirten imparator, Fâtımîlerle olan dostluğun da devam etmesini istedi⁸⁵. Böylece tarafsız bir politika izleyeceğinin sinyallerini veriyordu. Fakat ortaya çıkan bu tablo el-Efdâl’in yanıldığı anlamına geliyordu. Çünkü imparatora verdikleri sözü tutmadıkları gibi Fâtımîlerle yapmış oldukları ön antlaşmayı da yok sayacakları kesindi.

Haçlıların imparatora bağlılıklarının kalmadığını öğrenen el-Efdâl hiç vakit kaybetmeden harekete geçti. İlk olarak o sıralarda Arka kuşatmasına devam eden Haçlılara bir elçilik heyeti gönderdi. Bu elçilik heyeti beraberinde bir yıldır Kahire’de tutulan Haçlı elçilerini bulunduruyordu⁸⁶. Arka’ya varmalarının ardından yapılan görüşmeler taraflar arasında anlaşmazlık noktasının sadece Kudüs olduğunu göstermektedir. Zira Haçlıların teklifi Kudüs’ü kendilerine teslim etmeleri ve bölgedeki diğer şehirleri birlikte ele geçirmek amacıyla ittifak kurulması yönündeydi. Bu durumda Türklerin bir zamanlar onlardan almış olduğu yerler geri verilecek ve birlikte alınan şehirler ise bölüşülecekti⁸⁷. Fakat Fâtımîler Kudüs’ü teslim etmek istemiyorlardı ve yapılan görüşmelerde ağırlıklarını koymak adına Türklerle ittifak yapabileceklerini bile söyleyerek Haçlıların gözünü korkutma yoluna da gitmişlerdi. Fâtımîlerin teklifi ise Kudüs’ün kendilerinde kalmasını ve Haçlıların 200-300 kişilik gruplar halinde silâhsız bir şekilde gidip Haç görevlerini tamamlayabilecekleri üzerineydi. Ancak Haçlıların bunu kabul edip etmedikleri konusunda şüpheler vardır. Zira Haçlı Seferi boyunca diplomasiyi gayet iyi bir şekilde kullanan Haçlılar başvurdukları hilelerle bazı tehlikeleri ortadan kaldırmayı çok iyi başarmışlardı. Fâtımî tehlikesini de ufak bir yalanla bertaraf etme şansları varken bunu değerlendirmek isteyeceklerdi. Nitekim bu görüşmeden detaylı olarak bahseden Raimundus Aguilers’in antlaşmaya yanaşmadıklarını belirtmesine rağmen,

83 Antakya kuşatması sırasında Haçlı ordugâhına gelen Fâtımî heyetiyle birlikte Kâhire’ye gönderilen elçiler, Mart 1098’in ilk haftası yola çıkmış ancak Arka kuşatması sırasında yani Mayıs 1099 tarihinde dönebilmişlerdi.

84 Raymond d’Aguilers, s. 90.

85 Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s. 195.

86 William of Tyre, I, s. 325-326; Raymond d’Aguilers, s. 89.

87 William of Tyre, I, s. 325-326; Raymond d’Aguilers, s. 89; Albert of Aachen, I, s. 208-209.

Kudüs'ün alınmasının ardından Fâtımî elçilerinin gelip Haçlıları antlaşmaya uymadıkları için sert bir şekilde kınamaları⁸⁸ oldukça önemli bir noktadır.

Arka kuşatması oldukça zorlu geçiyordu. Yapılan saldırılarda önemli kayıplar veren Haçlılar beklemenin anlamsız olduğuna karar verdiler. Yaklaşık üç ay süren muhasaranın ardından 13 Mayıs'ta Arka önlerinden çekilerek Trablus'a vardılar⁸⁹. Üç günlük bekleyişin ardından Trablus emîrinin yanlarına verdiği kılavuzlarla birlikte tekrar yola koyuldular. 19 Mayıs'ta Fâtımîlerin kuzey sınırı olan Nehrü'l-Kelb'e ulaşan Haçlılar sırasıyla Sayda, Sûr ve Akkâ'yı geçerek Arsuf'a kadar kıyı bölgesi boyunca yürüyüşlerini tamamladılar.

Buradan iç bölgelere doğru harekete geçen Haçlılar, Remle'yi terkedilmiş bir hâlde buldular⁹⁰. Burada yaptıkları toplantıda bir karar almaları gerekiyordu. Çünkü kontlardan bir kısmı bu yaz sıcağında Kudüs'e ilerlemenin doğru olmayacağını, kuşatma sırasında su sorunu yaşayabileceklerini ve bu nedenle Mısır'a gitmenin daha akıllıca olabileceğini öne sürdüler⁹¹. Fakat bu istekleri kabul görmedi ve 6 Haziran'da Kudüs'e doğru hareket yeniden başlamış oldu.

Haçlıların güneye doğru hızlı bir şekilde ilerleyip bölgedeki bazı kale ve şehirleri ele geçirmesi⁹² Fâtımîlerin beklemediği bir durumdu. Ayrıca kuzeylerinde yer alan Arap emîrliklerinin Haçlılardan çekindikleri için anlaşmaya varıp ilerlemeleri konusunda onlara yardımcı olması işleri daha da zora sokmuştu. Üstelik Trablus Emîri'nin Haçlılara, Fâtımîleri yendikleri takdirde Hristiyanlığı kabul edeceğini bildirmesi bölgedeki diplomasinin ne derece kırılğan olduğunu gözler önüne sermişti. Sonuçta Haçlılar karşılarında herhangi bir güç görmeden kolay bir şekilde Kudüs'e vardılar ve kuşatmaya koyuldular. el-Efdâl yaptığı diplomatik hatanın bedelini ödeyecekti.

b. Kudüs Kuşatması

Kudüs yüzyıllar boyunca dinî açıdan önemli bir şehir olarak tarih sayfalarında yer edinmiştir. Bu statüsü zamanla daha da artmış ve bütün semaî dinler için mukaddes bir şehir hâline gelmiştir. Hz. Ömer'in 638 yılında fethettiği bu şehir, uzun yıllar boyunca İslâm hâkimiyeti altında kalmıştır⁹³. Bu uzun süreç içerisinde sadece Müslümanlar değil, diğer dinlere sahip kişiler de rahatça yaşama ve ibadetlerini yerine getirme fırsatı bulmuşlardır⁹⁴.

88 "...Kudüs'e bir Mısır elçi heyeti gelerek Frankları ahde vefasızlıkla suçlayıp Filistin'i boşaltmalarını emretti." Runciman, I, s. 228. İbnü'l-Esîr bu olay hakkında şunları kaleme almıştır: "(el-Efdâl) Haçlılara elçi gönderip yaptıkları işleri yadırgadığını bildirdi ve onları tehdit etti." İbnü'l-Esîr, X, s. 237.

89 Raymond d'Aguilers, s. 110; *Gesta Francorum*, s. 99.

90 Raymond d'Aguilers, s. 114-115; Fulcherius Carnotensis, s. 98; *Gesta Francorum*, s. 100.

91 Raymond d'Aguilers, s. 115.

92 Maarretünnu'mân (11 Aralık 1098), Hisnülekrâd Kalesi (28 Ocak 1099), Antartus Limanı (17 Şubat 1099), Remle (3 Haziran 1099), Beytlehem/Beytülahm (6 Haziran 1999).

93 Casim Avcı, "Kudüs; Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 327-329.

94 Usta, *Çıkarların Gölgesinde*, s. 19-21.

Kudüs, Fâtımî hâkimiyetine geçmeden önce Artukoğullarından İlgazi ve Sökmen tarafından yönetiliyordu. 969 senesinden itibaren Kudüs'ü ellerinde bulunduran Fâtımîler ise 1071 yılında şehri Atsız b. Uvak'a kaptırmıştı⁹⁵. Bu tarihten itibaren Kudüs'ü tekrardan geri almak adına büyük uğraşlar içerisine giren Fâtımîlerin karşısına çıkan en büyük engel ise bölgedeki Selçuklu gücüydü⁹⁶. Ancak şimdi şartlar oldukça elverişliydi. Zira Selçuklu emirleri kuzeyde Haçlılarla mücadele içerisindediler. Kürboğa'nın Antakya önlerinde mağlup olması durumu Fâtımîler açısından daha uygun bir hâle getirmişti. Sonuçta Haçlıların bölgede yaratmış olduğu karmaşadan faydalanarak Kudüs'ü kuşatan el-Efdâl, 40 gün süren muhasaranın ardından şehri Temmuz/Ağustos 1098'de ele geçirdi⁹⁷. Eman ile teslim olan İlgazi ve Sökmen'i aileleri ile birlikte serbest bıraktı. Ardından İftihârüddeve'yi buraya vâli tayin ederek önce Askalan'a oradan da Mısır'a döndü. Fakat Haçlılarla kurmuş olduğu dostluğa güvenen el-Efdâl çok geçmeden yanıldığını anladı. Zira en kötü senaryo gerçekleşmiş ve Haçlılar 7 Haziran 1099 tarihinde Kudüs kapılarına dayanmışlardı⁹⁸.

Haçlıların yaklaşmakta olduğunu öğrenen Fâtımî vâlisi çok geçmeden savunma hazırlıklarına girişti. İlk olarak şehrin etrafındaki su kaynaklarını yok etti. Ardından herhangi bir ihanete yer verilmemesi adına Hristiyanları şehir dışına çıkardı. Şehri Arap ve Sudanlı askerlerden müteşekkil bir garnizon savunacaktı. Ancak bu garnizon şehrin bütün surlarına hâkim olacak büyüklükte değildi. Böylesine kritik bir dönemde Kudüs'ün savunmasını son anda teşkil etmiş olması da oldukça ilginçti. Şüphesiz böyle bir saldırı beklemiyorlardı.

Gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra Mısır'dan askerî yardım talep eden İftihârüddeve beklemeye koyuldu. Haçlılar ise şehrin surlarına vardıkları 7 Haziran günü kuşatmaya başladılar⁹⁹. Şehrin güney ve doğu kısımları hâricinde her yer muhasara altına alındı. Haçlılar 12.000-13.000 civarında bir askerî güce sahiptiler¹⁰⁰. Aydın Usta, Willermus Tyrensis'i işaret ederek gayr-i askerî nüfus hariç 20.000 yaya ve 1500 süvarî gücüne sahip olduklarını ifade etmiştir¹⁰¹. Fakat ellerindeki kuşatma araç gereçleri yeterli değildi. Bunun için malzemeye ihtiyaçları vardı. Çevrelerinde ise bunu temin edebilecekleri bir yer yoktu. Ancak 17 Haziran'da altı parçalık bir Hristiyan filosunun Yafa limanına çıkardığı yardım malzemesi imdatlarına yetişti¹⁰². Bu filo içerisinde erzak ve kuşatma aletleri yapımında kullanılacak birçok malzemeyi barındırıyordu. Ardından Tankred ve Robert de Flandre, Samaria (Sâmiriye) civarındaki ormanlık bölgede Müslümanlardan ele geçirdiği kerestelerle

95 Shimon Gat, "Selçuklular Kudüs'te", s. 553.

96 Morton, *Encountering Islam on the First Crusade*, s. 72-73.

97 İbn Kalânişî, s. 3. İbnü'l-Esir ise iki yıllık bir yanlışla 1096 olarak tarihlendirmiştir. İbnü'l-Esir, X, s. 235.

98 William of Tyre, I, s. 337; Raymond d'Aguilers, s. 116; *Gesta Francorum*, s. 100; Albert of Aachen, I, s. 207-208; Fulcherius Carnotensis, s. 99; Peter Tudebode, s. 112; Robert of Monk, s. 198.

99 Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 103-116.

100 Runciman, I, 219; Nicolle, *I. Haçlı Seferi*, s. 73.

101 Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 103.

102 Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 107; Ebru Altan, "Yafa", *DİA*, XLII, İstanbul 2013, s. 172.

birlikte dönünce, kule ve mancınık yapmaya giriştiler¹⁰³. Yapılan kuşatma kulelerine rağmen yine de başarılı olunamıyordu. Çünkü sur ve burçların önündeki hendekler bu duruma en büyük engeldi. Bu hendekleri doldurmadan başarılı bir saldırıda bulunamayacaklarının farkında idiler. Çok geçmeden büyük bir su sıkıntısı da baş gösterdi. Bunun yanında erzakları da giderek tükenmeye başlayan Haçlılar oldukça zor bir duruma düştü. İftihârüdevle'nin aldığı tedbirler işe yarıyordu. Civar yerlerdeki su kaynaklarında ise Müslümanlar sık sık pusu kurduğu için Haçlılar birçok kayıp veriyorlardı¹⁰⁴.

Giderek uzayan kuşatmanın yanında Mısır'dan büyük bir ordunun yola çıktığı haberleri de ordugâha ulaşınca bir an önce şehri ele geçirmeleri gerektiğinin farkına vardılar. Bundan sonra yapılan hücumların şiddeti artırıldı. Son olarak 15 Temmuz 1099'da yaptıkları saldırıda Raymond'un öncülük ettiği bir kule hendekleri geçerek bir sura yanaştı. Sura hâkim olan Haçlılar merdivenlerle şehre inmeye başladılar. Savunmanın geçildiğini gören Müslümanlar ise paniğe kapılarak Mescid-i Âksa ve Kubbetü's Sahra'nın olduğu meydana doğru kaçışmaya başladılar. Haçlılar ise şehri ele geçirmenin verdiği bir şevkle insanlık tarihinin görmüş olduğu en büyük katliamlardan birine giriştiler. Nitekim yaşananları İbnü'l-Esîr şöyle aktarmaktadır: “*Haçlılar Mescid-i Aksâ'da 70.000'den fazla Müslümanı öldürdüler. Bunların arasında çok sayıda din adamı, âlim, âbid ve zahir vardı.*”¹⁰⁵ Yahudiler de bu olanlardan nasibini almış, Müslümanlara yardım ettikleri yönünde suçlanarak sığındıkları sinagoglarda ateşe verilmişler¹⁰⁶. Kısacası el-Efdâl'in yapmış olduğu stratejik hata on binlerce kişinin ölmesine yol açmıştı.

İftihârüdevle ise artık şehri savunmanın anlamsız olduğunu fark etti. Savunma için çekildiği Davud Kulesi'ni hayatlarının bağışlanması şartıyla Raymond'a teslim etti¹⁰⁷. Beraberindekiler ile şehirden çıkarak Askalan'a doğru yola koyuldu¹⁰⁸.

Sonuçta Birinci Haçlı Seferi başarıya ulaşmıştı. Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar ise bundan sonra ne yapacakları konusunda toplantılar yapmaya başladılar. Le Puy Piskoposu Adhemar'ın ölmesinden dolayı ilk olarak bir patrik seçilmesi gerektiği düşünülüyordu. Fakat uygun bir aday bulamadıkları için bu işi ertelemek zorunda kaldılar¹⁰⁹. Yapılan görüşmeler sırasında bir kral seçilmesi gerektiği fikri ortaya atılmıştı. Zira Kudüs'ün ve ele geçirilecek yerlerin yönetimini üstlenecek kişi konusunda artık karar vermeleri gerekiyordu. Bu doğrultuda en uygun adaylar ise Raymond ve Godefroi idi¹¹⁰. Bu teklif ilk olarak Raymond'a sunuldu fakat o böylesine

103 Raymond d'Aguilers, s. 120; Fulcherius Carnotensis, s. 102-103; *Gesta Francorum*, s. 102.

104 Raymond d'Aguilers, s. 118; *Gesta Francorum*, s. 102.

105 İbnü'l-Esîr, X, s. 236. Ayrıca bkz. Öztürk, “Ebû Sa'd el-Herevî”, s. 159-160.

106 İbn Kalânişî, s. 6.

107 Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, s. 112.

108 Raymond d'Aguilers, s. 128; Fulcherius Carnotensis, s. 107; İbnü'l-Esîr, X, s. 236.

109 Runciman, I, s. 223-224.

110 Runciman, I, s. 224-226.

kutsal bir şehirde krallık yapmak istemediğini belirterek teklifi geri çevirdi. Ayrıca diğer konular tarafından samimi bir şekilde desteklenmediğini bildiği için de bunu yapmış olması muhtemeldi. Bir diğer aday olan Godefoi'e sunulan teklif ise kabul gördü. Böylece *Kutsal Mezar*'ın savunucusu olarak Godefoi başa geçti¹¹¹. Ancak bu süreç içerisinde Haçlılarda ilk görüş ayrılıkları belirlemeye başlamış ve taraflar arasında bir ayrılık baş göstermişti.

Kudüs'ün kaybedilmesini ve Haçlıların yapmış olduğu katliamı haber alan el-Efdâl ise derhal elçilerini Kudüs'e gönderdi¹¹². Daha önce de yer değinildiği üzere Haçlıları antlaşmaya uymamakla suçluyor ve tehditler savuruyordu. Haçlılar ise artık Fâtımîlerden çekinmiyorlardı. Ayrıca güçleri ve moralleri de yerindeydi. Bu nedenle gelen elçiyi fazla dikkate almadılar.

9. Askalan Savaşı (12 Ağustos 1099)

Kudüs kuşatması sırasında hazırladığı ordu ile Mısır'dan hareket eden el-Efdâl Askalan civarına varmış bulunuyordu. Ordusundaki asker sayısı 20.000 civarında idi¹¹³. Haçlılar böyle bir ordunun geleceğini Kudüs'ü kuşattıkları sırada haber almışlardı. Savaşın kaçınılmaz olduğunu bildikleri için Fâtımîleri hazırlıksız yakalama uğraşındaydılar. el-Efdâl'in, Askalan yakınlarına geldiğini haber alan Godefoi, kardeşi Eustache de Boulogne ve Tankred'i harekât hakkında gerekli bilgileri toplamakla görevlendirdi. Bunlar Remle'ye doğru ilerledikleri sırada Fâtımî casuslarına rastladılar. Birkaçını ellerine geçirerek seferin detayları ve ordu hakkında bilgi elde etmek amacıyla çeşitli işkenceler yaptılar. el-Efdâl'in ikmal ve iâşe için bekleyeceğini öğrendiklerinde ise bir an önce harekete geçmeleri gerektiğini anladılar¹¹⁴.

Haçlılar, Godefoi ve Robert de Flandre önderliğinde, Kudüs'te bıraktıkları ufak bir birlik hâriç bütün güçleriyle yola çıktı. Tankred ve Eustache ise orduya Remle'de katıldı. İbnü'l-Esîr Haçlıların bu denli hızlı hareket etmesini el-Efdâl'in Kudüs'e yolladığı elçileri takip etmelerine bağlamıştır¹¹⁵. Ancak bunun ordudan ziyâde bir keşif kolu aracılığı ile yapılmış olması daha muhtemeldir. Nitekim Fulcherius Carnotensis (ö. 1127) keşif kollarının ordugâhın yerini tespit ettiğini yazmıştır¹¹⁶.

Haçlı ordusu 11 Ağustos 1099'da Remle'nin güneybatısında toplandı. Bu sırada Remle yakınlarında yakalamış oldukları casuslardan önemli bilgiler öğrenmiş olmaları ki Mısır ordusuna götürülen hayvan sürülerini ele geçirdiler. el-Efdâl ise 9 Ağustos'ta ordugâhını

111 Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, TTK, Ankara 2020, s. 57; Harold S. Fink, "The Foundation of the Latin States, 1099-1118", *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 375.

112 İbnü'l-Esîr, X, s. 237.

113 Hasan, "Fâtımîler", s. 186.

114 *Gesta Francorum*'da geçen bu olay büyük bir ihtimalle doğru olmalıdır. *Gesta Francorum*, s. 105. Nitekim İbn Kalânîsî Mısır ordusunun donanma güçlerini beklemeye koyulduğundan bahsetmektedir. Bu gemiler muhtemelen gıda maddesi ve çeşitli savaş teçhizatları taşıyordu. İbn Kalânîsî, s. 6.

115 İbnü'l-Esîr, X, s. 237.

116 Fulcherius Carnotensis, s.108.

Askalan'ın kuzeyindeki verimli araziye el-Mecdel Ovası'na kurmuştu¹¹⁷. Bir an önce harekete geçerek Fâtımî ordusunu hazırlıksız yakalamak isteyen Haçlılar savaş düzenine girdiler. Raymond sağ, Robert de Flandre, Robert de la Normandie ve Tankred merkezde, Godefroi sol cenahta yerini aldı¹¹⁸. Kurulan düzenin ardından saldırıya geçildi. Haçlıların bu kadar yakınlarında olduğunu tahmin edemeyen Fâtımî ordusu büyük bir panik içerisinde dağılmaya başladı. Ordunun bir kısmı civarda bulunan Firavuncinci ağaçlıklarına gizlendi. Bunun üzerine ağaçlar ateşe verildi ve birçok Fâtımî askeri bu yolla öldürülmüş oldu¹¹⁹. Raymond'un yönettiği sağ kanat büyük bir askerî birliği yok etti. Bu sıralarda Haçlı merkez kuvveti Fâtımî ordugâhının içlerine kadar ilerlemeyi başardı. Efdâl ve beraberindeki kurmayları bile canlarını Askalan'a kaçmakla kurtarabildiler. Bir saat gibi kısa bir süre sonra ortaya çıkan tablo Haçlılar için büyük bir zafer Fâtımîler için ise tam bir bozguna. Ordugâhtan elde edilen ganimetler ise oldukça büyüktü¹²⁰. Bu ganimetler arasında el-Efdâl'in kılıcı dahi vardı.

Fâtımî ordusunun disiplinli askerî güçlere sahip olmasına rağmen böyle bir bozguna maruz kalmasında hazırlıksız yakalanmalarının yanında Haçlıların yenilmezlik efsanesinin de payı da vardı. Bununla beraber el-Efdâl'in ordusunda bulunan milis güçlerin profesyonel asker olmadıklarından dolayı çabucak dağılma ihtimâleri düşünüldüğünde ordugâhta paniğin büyümesine bu birliklerin yol açması muhtemeldir. Ancak en büyük ihmalkârlık şüphesiz keşif kollarına aitti. Büyük bir ordunun bu kadar yakında olduğundan bihaber olmaları kabul edilemez bir hataydı.

Fâtımî ordusunu takip eden Haçlılar Askalan önlerine gelerek şehri kuşattılar. Bu sırada el-Efdâl şehirden ayrılarak deniz yoluyla Mısır'a hareket emişti. Kudüs'te yapılan katliamdan haberdar olan Askalan halkı ise daha ihtiyatlı davrandı. Şehri sadece Raymond'a teslim edebileceklerini söylediler. Çünkü Kudüs'ün ele geçirilmesi sırasında kendisine teslim olanları sözünde durarak bağışlamıştı. Haçlılarla yapılan görüşmeleri yürüten kişi büyük bir olasılıkla İftihârüddeve idi. Raymond'a olan güveni onun böyle bir karar almasını sağlamıştı. Teklif son derece makuldü ancak Kral Godefroi bu durumu gururuna yediremediğinden kuşatmaya devam etme kararı aldı. Bu tavrı gerek Raymond gerekse de diğer Haçlı kontlarının hiddetlenmesine yol açtı. Bunun üzerine Godefroi'u terk ederek Kudüs'e döndüler. Yalnız başına kalan kral bu şartlar altında şehri ele geçiremeyeceğini bildiği için geri çekildi¹²¹. Sonuçta bu yaşananlar Askalan'ın yarım asır daha Fâtımîlerin elinde kalmasını sağladı. Askalan sahip olduğu limanı ve stratejik konumu ile bölgedeki önemli şehirler arasındaydı. Ayrıca bu şehir ileride Fâtımîlerin Haçlılarla yapacakları mücadelelerde bir askerî üs vazifesi görecekti.

117 İbn Kalânisî, s. 6.

118 *Gesta Francorum*, s. 106.

119 *Gesta Francorum*, s. 107.

120 Fulcherius Carnotensis ganimetler arasında altın, gümüş, safir, zümrüt, yakut gibi daha birçok değerli taş, işlemeli zırhlar, silâhlar ve yüksek miktarda hububatın olduğundan bahseder. Fulcherius Carnotensis, s. 109. Ayrıca bkz. *Gesta Francorum*, s. 108; Raymond d'Aguilers, s. 133-134.

121 İbnü'l-Esîr ise Askalan'ın Haçlılara verdikleri altınlarla kurtulduğunu yazar. İbnü'l-Esîr, X, s. 237.

Askalan'ın hemen ardından Arsuf ahâlisi de şehri Raymond'a teslim edebileceklerini bildirdiler. Ancak Godefroi bunu da kabul etmeyerek şehri kendisinin ele geçireceğini ilettiler. Bu durum Raymond ile aralarındaki ihtilâfı daha da artırdı. Fakat şehri alacak gücü kendisinde göremeyen Godefroi kuşatmayı ertelemek durumunda kaldı¹²². Bu iki sahil şehrinin Haçlılara karşı koymak yerine eman ile teslim yolunu seçmiş olmaları bölgedeki Fâtımî gücünün kırılma olduğunu gösteriyordu. Merkezi anlamda kontrol mekanizması zayıftı. Ancak donanma güçleriyle bunu sağlayabiliyorlardı. Fakat Haçlıların bölgede yarattığı korku, halkı onlara karşı koymaktan bile alıkoymuyordu.

10. Haçlıların Filistin Bölgesindeki Genel Durumu

Fâtımîlerin Askalan'da aldığı büyük yenilginin ardından toparlanması gerekiyordu. Haçlıların aldığı galibiyet ise bölgede tutunma şanslarını artırmıştı. Fakat savaşı kazanmış olmalarına rağmen bölgede hâlâ Fâtımî nüfuzu hüküm sürüyordu. Yafa hariç diğer bütün sahil şehirleri onların hâkimiyeti altındaydı. Ancak Askalan'da aldıkları yenilgi Judea (Yahudiye) Yaylaları ve Sâmiriye'nin Haçlıların kontrolüne girmesine yol açmıştı. Ayrıca el-Efdâl ile Dukak arasında ihtilaf konusu olan Galilee (Celîle) bölgesi de savaştan sonra Haçlıların eline geçmişti¹²³.

Kudüs'ün alınmasının ardından kutsal görevlerinin bittiğini düşünen bazı kontlar ve beraberindeki şövalyeler Avrupa'ya dönme kararı almışlardı¹²⁴. Zikredilenlerin ülkelerine dönmeleri askerî anlamda güçlerini şüphesiz azaltmıştı. Nitekim bu sıralarda Godefroi'un askerî gücü 300 şövalye ve 2.000 yayadan ibaretti. Fâtımîlerin saldırması için en uygun zamandı; ancak Askalan'dan sonra tekrardan hazırlanmaları zaman alacak gibiydi.

Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesinin ardından durum değişmişti. Fâtımîlerin karşısında artık Haçlı orduları değil siyasî bir teşekkül vardı. Öyle ki Fâtımîlerin muhatabı artık belli bir merkezi ve hâkimiyet sahası olan Kudüs Haçlı Krallığı idi¹²⁵. Dolayısıyla bundan sonra gerçekleşecek olaylar çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

Sonuç

Haçlılar Ortadoğu'ya geldikleri zaman bölgenin ekonomik ve askerî anlamda en önemli gücü Fâtımîlerdi. Zira Selçuklular Sultan Melikşah'ın ölümünden hemen sonra başlayan taht kavgalarıyla uğraşıyorlardı. Suriye'deki emîrlükler ise kendi aralarında girdikleri çekişmeler

122 Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, s. 62.

123 Runciman, I, s. 235.

124 Bu kişiler için bkz. Fulcherius Carnotensis, s. 110.

125 Âmir Bi-Ahkâmillâh (495-524/1101-1130) devrinde Haçlılar ile yapılacak mücadeleler hakkında bkz. Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı*, s. 71-134; Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, s. 75-124; Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir Bi-Ahkâmillâh ve Dönemi*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 49-58.

ve nüfuz mücadeleleriyle giderek kan kaybetmekte idiler. Dolayısıyla Haçlıların karşısında durabilecek tek güç Fâtımîlerdi. Ancak sahip oldukları bu potansiyele rağmen yaşananlara seyirci kalmaları oldukça şaşırtıcı bir gelişmeydi.

İslâm âlemine egemen olma yolunda dini etkili bir silâh şeklinde kullanan Fâtımîler, özellikle Mısır'ı ele geçirmelerinden itibaren bölgede etkin rol oynamaya başlamışlardı. Çok geçmeden Suriye topraklarına da hâkim olmalarıyla dönemin en önemli Müslüman gücü hâline gelmişlerdi. Fakat Selçukluların beklenmedik bir şekilde Sünnî İslâm'ın muhafızlığını üstlenmesi Fâtımîlerin bütün hayallerini yıkmıştı. Ardından başlayan mücadeleler neticesinde ise Mısır'ın kalkını olan Suriye'yi Selçuklulara kaptırmışlardı. Üzerine Atsız b. Uvak'ın Mısır seferi ile tehlikenin ne denli büyük olduğunu tecrübe eden Fâtımîler, Selçuklu tehdidini ortadan kaldırmak amacıyla çareler aramaya başlamıştı. Bu arayışlar ise Haçlılarla yakınlaşmalarına neden olmuştu.

Haçlılar ise ilk kez geldikleri bu topraklarda kendilerini yalnız ve tehlikede hissediyorlardı. Özellikle Antakya kuşatması sırasında yok olmaktan son anda kurtulmuşlardı. Dolayısıyla bölgede herhangi bir dost bulmak en büyük istekleriydi. Nitekim kuşatmaya devam ettikleri günlerde civar emîrlıklere bu doğrultuda tekliflerde dahi bulunmuşlardı. Bir süre sonra Fâtımîlerin karşısına böyle bir teklifle çıkmaları ise onlar için büyük bir şans oldu. Yaptıkları bu ittifakla da en büyük engeli ortadan kaldırmış oldular ve güven dolu bir yolculukla Fâtımî hâkimiyetindeki Kudüs'e varıp burayı ele geçirdikleri zaman Haçlıların müttefiklerine ihtiyaçları kalmamıştı. Dolayısıyla taraf oldukları diplomatik yakınlaşmaları artık unutulabilirlerdi.

Haçlılara karşı yürütülen bu politikanın sahibi el-Efdâl böylece yanıldığını anlamıştı. Hatasını telafi etmek üzere çeşitli aralıklarla yaklaşık beş kez Haçlılar üzerine sefer düzenledi. Ancak stratejik hatalar ve ihmalkârlıklar neticesinde hiçbir başarı sağlayamadı. Bu saldırılar zamanla yerini küçük çaplı baskınlara bıraktı. Ancak bunlar somut anlamda bir kazanç sağlamaktan çok uzaktı.

Haçlılar çok geçmeden Fâtımî hâkimiyeti altında bulunan liman şehirlerini teker teker ele geçirmeye başladılar. Fâtımîler bu sırada donanmasıyla iâşe sağlamaya çalışmış olsa da bu durumu engelleyememişti. Ardından el-Efdâl'in öldürülmesinden sonra devlet içerisinde karışıklıklar artmış ve Fâtımîler Haçlılar için büyük bir tehdit olmaktan çıkmıştır. Mısır'daki karışıklıkların artarak devam etmesi ise bölgedeki diğer devletlerin bu meselelere dâhil olmasını sağlayacak ve bu durum en nihayetinde Fâtımî Devleti'nin sonunu getirecekti (567/1171).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Ana Kaynaklar

- Albert of Aachen, *History of the Journey to Jerusalem*, I, İng. trc. Susan B. Edgington, Routledge, New York 2016.
- Anna Komnene, *Annae Comnenae Alexiadis*, II, nşr. Ludovicus Schopenus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1878; *The Alexiad*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, 2000; *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Trk. trc. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996.
- Anselm of Ribemont, "to Manasses; Archbishop of Reims (Epistulae et chartae)", İng. trc. Malcolm Barber-Keith Bate, *Letters from the East; Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, Burlington 2010.
- Baldric of Bourgueil, *History of the Jerusalemites*, İng. trc. Susan B. Edgington, The Boydell Press, Woodbridge 2020.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, Trk. trc. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds Of the Franks and the Other Jerusalem-Bound Pilgrims*, ed. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers, New York 2011.
- Historia Belli Sacri (Tudebodus imitatus et continuatus. Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad Liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum)*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 165-229.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-tarih*, Trk. trc. Abdülkerim Özyayın, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi'l-tarih Tercümesi*, X, İstanbul 1987.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl; I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Trk. trc. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahhâri Mısr*, ed. F. Masse, Kahire 1919.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücum 'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, c. V, Beyrut 1992.
- İbn Zâfir, *Ahbarü'd-Düvelü'l-münkati'a*, ed. A. Ferre, Kahire 1972.
- Peter Tudebode, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, nşr. John Hugh Hill ve Laurita L. Hill, The American Philosophical Society, Philadelphia 1974.
- Raymond of d'Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, İng. trc. J. Hugh Hill-Laurita L. Hill, Philadelphia 1968.

Robert of Monk, *History of the First Crusade*, İng. trc. Carol Sweetenham, Routledge, New York 2016.

Stephen the Count of Blois, “to his wife: Adela (Epistulae et chartae)”, İng. trc. Malcolm Barber-Keith Bate, *Letters from the East; Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, Burlington 2010.

William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, İng. trc. A. C. Krey-E.A. Babcock, New York 1943.

Modern Literatür

Alican, Mustafa, “Fatimî Halifesi El-Müstansır Billâh Döneminde Mısır’da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Dergisi*, 59 (2014/1), İstanbul 2014, s. 1-26.

Altan, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018.

_____, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 571-582.

_____, “Yafa”, *DİA*, XLII, İstanbul 2013, s. 171-174.

Asbridge, Thomas, *The First Crusade - A New History: The Roots of Conflict Between Christianity*, Oxford University Press, London 2005.

Avcı, Casim, “Kudüs; Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 327-329.

Ayan, Ergin, “Fatimiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, II/1, Haziran 2019, s. 1-12.

Aydın, Yunus Emre, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir Bi-Ahkâmillah ve Dönemi*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Brett, Michael, *The Fatimid Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.

Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, Trk. trc. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2018.

_____, “Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara 2002, s. 745-752.

Daftary, Farhad, *İsmaililer Tarihi ve Öğretileri*, Trk. trc. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Kitap, İstanbul 2017.

_____, *Şii İslam Tarihi*, Trk. trc. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Kitap, İstanbul 2016.

Dajani-Shakeel, Hadia, “Diplomatic Relations between Muslims and Frankish Rulers 1097–1153 A.D.”, *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, ed. M. Shatzmiller, Brill, Leiden 1993.

Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 1996.

_____, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.

_____, “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *Tarih Dergisi*, 35, İstanbul 1994, s. 65-78.

Doğdu, Yunus Emre, *Fâtımîler Devleti’nde Ticarî Hayat (909-1171)*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm’da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Trk. trc. Abdülkadir Şener vd., Hisar Yayınevi, İstanbul 2011.

Elbendary, Amina A., “The Worst of Times: Crisis Management and Al-Shidda Al-Uzman”, *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, I. B. Tauris, London-New York 2002.

Ertaş, Kasım, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/17, Şirnak 2017, s. 63-84.

- Fink, Harold S., “The Foundation of the Latin States, 1099-1118”, *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 368-409.
- Frankopan, Peter, *The First Crusade, The Call from the East*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 2012.
- Gat, Shimon, “Selçuklular Kudüs’te”, Trk. trc. Murat Öztürk, *Erdoğan Merçil’e Armağan*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 549-582.
- Gavanime, Yusuf Derviş, “el-Efdâl b. Bedrî’l-Cemali ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü”, Trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatırası Sayısı, sayı 13, İstanbul 1987, s. 139-154.
- Hasan, Hasan İbrahim, “Fâtımiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Çağrı Yayınları, V, İstanbul 1998, s. 79-308.
- Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Routledge, New York 2017.
- Kapaşahin, Muhittin, “Ağlebiler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. İsmail Hakkı Atçeken - Mustafa Demirci, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 21-73.
- Karaca Gölgesiz, Sevtap, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, TTK, Ankara 2020.
- Köhler, Michael A., *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades*, c. I, İng. trc. Peter M. Holt, Brill, Leiden 2013.
- Kuşçu, Ayşe D., “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 27, Konya 2010, s. 637-664.
- Lambert, Malcolm, *Crusade and Jihad: Origins, History, Aftermaths*, Profile Books, London 2016.
- Lev, Yaacov, “The Fâtimid Navy, Byzantium and The Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H.”, *Byzantion*, LIV/1, 1984, s. 220-252.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasî Tarih)*, Nobel Yayınları, Ankara 2005.
- Morton, Nicholas, *Encountering Islam on the First Crusade*, CUP, Cambridge 2016.
- Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, Trk. trc. L. Ece Sakar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Öz, Mustafa, “İsmâiliyye”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 128-133.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- _____, “Ağlebiler”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 475-478.
- _____, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 119-121.
- _____, “I. Haçlı Seferinin Başarıya Ulaşmasında Büyük Selçuklular’ın İçinde Bulunduğu Siyasî ve İçtimâî Şartların Rolü”, *USAD*, 5, Konya 2016, s. 1-18.
- Özer, Serkan, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- _____, “Haçlıların Antakya’yı Zaptına İslam Dünyasının Tepkileri”, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I/1, Aralık 2015, s. 65-92.
- Öztürk, Murat, *Fâtımiler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- _____, “Bilâdü’ş-Şâm’daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa’d el-Herevî”, *USAD*, 11, Güz 2019, s. 153-170.

- _____, “Makedonya Hânedanı Döneminde (867-1056) Akdeniz’deki Bizans Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme”, *Üsküp-İstanbul Kentsel Kültürel Kimlikler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Skopje 2019, s. 145-167.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 2008.
- _____, “The First Crusade: Antioch to Ascalon”, *A History of the Crusades*, I, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 308-341.
- Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- _____, “Atsız b. Uvak”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 92-93.
- Seyyid, Eymen Fuâd, “Efdâl Bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımîlerin Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset”, *Uluslararası Selâhaddin Eyyubi Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 1997, s. 138-151.
- _____, “Fâtımîler”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.
- Thomson, K. E. F., “Relations between the Fatimid and Byzantine empires during the reign of the caliph al-Mustansir bi'llah, 1036–1094/427–487”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, XXXII/1, 2008, s. 50-62.
- Tomar, Cengiz, “Mısır; Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 559-563.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- _____, *Haçlı Hikâyeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK, Ankara 2009.
- _____, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2010.

Clairvaux Başrahibi Bernard'ın İkinci Haçlı Seferi Faaliyetleri ve Dönem Hıristiyanlarının Müslüman Algısı

The Second Crusade Activities of Abbot Bernard of Clairvaux and Muslim Sense of Christians of the Era

Özlem Genç*

*Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Samsun, Türkiye

ORCID: Ö.G. 0000-0002-2564-7447

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özlem Genç,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye
E-posta/E-mail: ozlmgn@gmail.com

Başvuru/Submitted: 24.01.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.02.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
10.03.2021

Kabul/Accepted: 26.04.2021

Atıf/Citation:

Genç, Özlem. "Clairvaux Başrahibi Bernard'ın İkinci Haçlı Seferi Faaliyetleri ve Dönem Hıristiyanlarının Müslüman Algısı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 67-81.
<https://doi.org/10.26650/iutd.867381>

ÖZ

XII. yüzyıl Batı Avrupa halkının geçen yüzyıla göre daha rahat yaşadıkları bir dönemdir ancak bu dönemde, İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferleri de düzenlenmiştir. İkinci seferde etkin faaliyet yürüten kişi Clairvaux Manastırının Başrahibi Bernard'dır. Bernard, pek çok yere yazdığı mektuplar, verdiği vaazlar ile seferin oluşumuna ciddi katkı sağlamıştır. Mektuplarında Müslümanlar için kullandığı ifadeler dönem Hıristiyanlarının Müslüman algısını örnekler niteliktedir. Bu çalışmada Bernard'ın mektupları orijinal Latince metninden incelenmiş hem sefere etkileri, hem de dönem Hıristiyanlarının Müslüman algısı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Orta Çağ, İkinci Haçlı Seferi, Clairvaux Başrahibi Bernard, Müslüman Algısı

ABSTRACT

The twelfth century is seen as an era in which people, compared to the century before, lived comfortably but in this era both Second and Third Crusades were organized. In the Second Crusade the active agent was Clairvaux Monastery's Abbot Bernard. Bernard made a serious contribution to the formation of the campaign with the letters he wrote to many places and the sermons he gave. The expressions he uses for Muslims in his letters are examples of the Muslim sense of Christians of the era. In this study, Bernard's letters were examined in the original Latin text, and both the effects of the campaign and the Muslim sense of Christians of the era were then evaluated.

Keywords: Middle Ages, Second Crusade, Abbot Bernard of Clairvaux, Muslim Sense

Extended Abstract

The Crusades are among the most important events that characterize the Middle Ages. The period of the Crusades, which began in the eleventh century and ended with the loss of the lands that came into the hands of Christians a century later, covered 200 years in which Christians and Muslims interacted in every sense. As it concerned both the East and the West, it has been the subject of contemporary works both in Turkey and abroad many times, and numerous works have been written for each Crusade. To solve the problem of the Crusades, it is important to analyze the prominent figures of the Crusades and address these events with a systematic thinking style to classify information in the sources and achieve a result by considering the factors of these events. This is important in terms of accurate and objective evaluation, understanding and analysis, via scientific methods, of the mentality, that paved the way for these significant historical events. Accordingly, this study aimed to contribute to our knowledge on the Second Crusade by addressing Bernard's activities in particular and to understand the world of thought that drove these Crusades in general.

The formation of these quests that pushed thousands of people into the unknown voluntarily was as troublesome as the Crusades themselves and is worth understanding. In parallel to the emphasis on the element of religion, it is observed that those who undertake the said trouble were generally the clergymen. Perhaps the most well-known of these clergymen is Pierre L'Ermite, but he was not official because he did not take up this task at the will of the pope. The clergyman who fulfilled this requirement was Abbot Bernard of Clairvaux, who is the subject of our study. Consulted and asked for help in almost every issue, Bernard is also known as the person who advocated for Pope Innocent II against Pope Anacletus. He was supported by Emperor Lothair III in 1130 who helped him become the pope again, saving the Church from being torn apart. While Pope Eugene III, the pope of the period under discussion, was a student of his, King Louis VII of France ruled under his spiritual influence.

The twelfth century, during which Bernard lived and the Second and Third Crusades were waged, was generally a period of prosperity except for a few famines. Due to mass migration controlled by the military elite class, agriculture had started to attract more attention in the Europe of the eleventh century. The new technology used in tillage increased the yield markedly, and this development continued with the constant growth of the use of money and the market economy throughout the twelfth century. Towns expanded and many of them turned into trade centers. In most of the towns, cathedrals and pastor schools were established, and the sons of the nobility who preferred clergy life to military life were often accepted into these institutions. Such urban schools immediately overshadowed the priest schools, and the preference for this new type of school increased rapidly.

The new monastic sects, especially the Cistercians, benefited from these developments: Since they looked for the condition of being at least 16 years old to enter the monastery, the monks had received intellectual training in these urban schools before entering the monastery, and this trend changed how the love of God was comprehended, making it possible to raise individuals who would join the Crusades. Close ties were established between the monasteries and the nobility of the military elite, and the monks were generally from this class and supported military campaigns with their prayers. In this respect, this can be seen as a period that allowed for the financial and mental formation of new campaigns.

The First Crusade, as it is known, was the only Crusade that provided the final and successful results, namely, that the Christians took Jerusalem and founded several small states within the Muslim geographical area. Since a good example was available before them, organizing a new Crusade would, of course, be less troublesome than the others, but the Second Crusade was to fail. As is well-known, the main reason for this Crusade's failure was the capture of Edessa by Muslims in 1144 and the termination of the Edessa Crusader County. The purpose of organizing the Crusade was the fear that Jerusalem would be lost as well, so the most influential clergyman of the period, Bernard and King Louis joined forces and sent a delegation to the pope; Bernard was assigned with this task by the pope, held meetings in several places and wrote letters for the organization of the Crusade.

The most widely used evidence by Bernard in his sermons was, of course, that the holy lands must be cleansed of heretics, the brothers of religion were persecuted and this Crusade was a necessity. In addition, the famine in 1146 was another factor that assisted Bernard's sermons. Bernard also mentioned in his sermons that the way to get rid of this disaster and to earn the love and mercy of God was to participate in the Crusade. He also wrote letters to many places. These letters gave information about the Muslim perception of the period and the status of Jerusalem as well as his efforts for the organization of the Crusade.

In general, both his sermons and the letters of Bernard of Clairvaux became successful. By this means, many people wanted to participate in the Second Crusade. Regarding how he achieved this success, it is observed that he was first interested in the *theory* and claimed the Crusades to be a *Righteous War*, and he tried to base the justification on the Bible and the religious elders then trusted by the wider society. This effort of Bernard of Clairvaux is extremely important because those who would join the Crusade would have greater courage and desire when they learned the righteous justifications, and this was indeed the case. Although the campaign was unsuccessful, Bernard's activities had had an impact on the formation of the Crusade.

Giriş

Haçlı Seferleri, Orta Çağ denince akla gelen ilk unsurlardandır. Hem Doğu hem de Batı'yı yakından ilgilendirmesi dolayısıyla gerek ülkemizde gerekse yurt dışında pek çok kez çağdaş eserlere konu edilmiş, her bir sefer için sayısız eser kaleme alınmıştır. Kabul edilecektir ki dinin itici unsur olarak kullanıldığı Orta Çağ'ın kaynaklarının tarafsız bir bakış açısıyla yazılması son derece zordur. Bu nedenle dönemin Hıristiyanlarının o çağdaki Müslümanlar hakkında ne düşündüğünü anlamak için ana kaynakları görmek son derece önemlidir. Farklı yorum ve perspektiflere dayalı bilgiler ihtiva ettikleri için sadece çağdaş kaynaklara bağlı kalarak konuyu ele almak, gerçeğin ortaya konması hususunda bizleri yanılgıya düşürecektir. Bu nedenle dönemin kaynaklarına başvurmak son derece ehemmiyet taşımaktadır. Haçlı Seferlerini daha iyi anlayabilmek için seferlerde öne çıkan şahısların incelenmesi de önem arz etmektedir. İşte bu çalışmayla özelde Bernard'ın faaliyetleri konu edilerek İkinci Haçlı Seferine dair bilgimize katkı sağlanması, genelde ise bu seferleri besleyen düşünce dünyasının anlaşılması hedeflenmektedir.

Çağdaş eserlere dönecek olursak çoğunlukla askeri tarih formatında ele alınmış bu çalışmalarda seferlerin arka planına nadiren değinildiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle Birinci Haçlı Seferi istisna olmak üzere diğer seferlerin yapılmasının nedenleri birkaç cümle ile özetlenmektedir. Oysa binlerce insanı gönüllü bir şekilde bilinmezliğe iten bu maceraların oluşum süreci en az seferlerin kendisi kadar zahmetli olmuştur ve anlaşılmaya değerdir. Seferlerin gerçekleştirilmesinde en çok din unsurunun kullanılmasına paralel olarak, söz konusu zahmeti üstlenenlerin genellikle din adamları olduğu görülmektedir. Bu din adamları arasında belki de en çok bilineni Pierre L'Ermite olmakla birlikte, bazı tarihçiler aksini düşünse de, bu görevi papanın isteğiyle üstlenmediği genel olarak kabul edildiği için, bir resmiyeti yoktur. İkinci seferde ise çalışmamıza konu ettiğimiz Clairvaux Başrahibi Bernard, bizzat papa tarafından Haçlı Seferini organize etmekle görevlendirilmiştir.

1090'da Kuzey Fransa'daki Fontaines'de doğan Bernard, 1113'te Citeaux'da keşiş, 1115'te Clairvaux'da başrahip olmuştur. Bu dönemde yirmili yaşlarında oldukça genç birisidir¹. 20 Ağustos 1153'te Burgondiya'daki manastırında ölen "*kilise babalarının sonuncusu*"² Bernard'ın ölüm tarihi hariç, hayatına dair diğer tüm tarihler tartışmalıdır. 40 yılını manastırda geçirdikten sonra, yaklaşık 63 yaşında ölmüş, 1174'te Papa III. Alexander tarafından azizlik mertebesine yükseltilmiş, 1830'da da Papa VIII. Pius tarafından "*kilise doktoru*" unvanına layık görülmüştür. Kendisi 19 yaşındayken³ ölen

1 G. R. Evans, *Bernard of Clairvaux*, Oxford University Press, 2000, s. 9.

2 Thomas Merton, *The Last of the Fathers*, A Harvest Book, 1882, s. 9.

3 J. M. B. Porter, "Bernard of Clairvaux and the Foundation of the Monastery of Clairvaux (1115)", *Great Events in Religion*, vol. 1, ed. F. Curta, A. Holt, ABC-Clio, CA 2017, s. 532.

annesi, Burgondiya'nın güçlü soylu bir ailesinden gelmektedir ve Bernard hariç beş çocuğu olmuştur⁴.

Hemen her meselede kendisine danışılan ve yardım istenen Bernard, 1130'da İmparator III. Lothar tarafından desteklenen Papa Anaectus'a karşı II. Innocentius'u destekleyerek onun tekrar papa olmasını sağlayan ve kiliseyi parçalanmaktan kurtaran kişi olarak da bilinmektedir. Dönemin papası III. Eugenius onun öğrencilerindendir, Fransa kralı VII. Louis de onun manevi etkisi altına girmiş bir liderdir⁵.

Yeni Seferi Mümkün Kılan Gelişmeler ve Zihinsel Altyapının Oluşumu

Bernard'ın yaşadığı, İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferlerinin yapıldığı XII. yüzyıl, yaşanan birkaç kıtlık sayılmazsa, refah dönemidir. XI. yüzyılda Avrupa'da tarıma daha çok dikkat edilmeye başlanmıştır. Toprak işlemede kullanılan yeni teknoloji verimi artırmış, bu gelişme XII. yüzyıl boyunca para ve pazar ekonomisinin sürekli büyümesiyle sonuçlanmıştır. Kasabalar da gelişmiş, pek çoğu ticaret merkezi olmuştur. Kasabaların büyük bir kısmında katedral ve papaz okulları kurulmuş, bunlar askeri hayata karşı ruhban hayatı tercih eden soyluların erkek çocukları tarafından doldurulmuştur.

Yeni manastır tarikatları, özellikle Cistercianlar, bu gelişmelerden yararlanmışlardır: Manastıra girişi için en az 16 yaşında olma şartı aradıklarından, keşişler manastıra girmeden önce bu okullarda eğitim almışlar, bu eğilim Haçlı Seferine katılacak zihniyette bireylerin yetişmesini sağlamıştır. Manastırlar ve askeri sınıfı oluşturan soylular arasında yakın bağlar kurulmuş, keşişler genellikle bu sınıftan çıkarken, dualarıyla askeri seferleri desteklemişlerdir. Bu açıdan devir, yeni seferlerin mali ve zihni oluşum imkânlarını veren bir dönem olarak görülebilir.

XI. yüzyılda Benedikten tarikatını benimseyen daha katı manastırların kuruluşu⁶, XII. yüzyılın dini tutumunu da etkilemiş, bu katı dini eğilim Müslüman algısında da kendini göstermiştir. Bunun en iyi örnekleri özellikle ruhban sınıfa mensup kişilerin eserlerinde Müslümanlarla ilgili değişik ifadeler kullanılmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri de Clairvaux Başrahibi Bernard'dır.

Bernard'ın Haçlı Faaliyetleri

Bilindiği üzere, Birinci Haçlı Seferi başarı ile sonuçlanan tek sefer olmuş, Hıristiyanlar Kudüs'ü ele geçirmiş ve Müslüman coğrafyada birkaç siyasi oluşum meydana getirmişlerdir. Önlerinde iyi bir örnek olduğundan yeni bir sefer düzenlemek elbette diğerlerine göre daha

4 Brian Patrick McGuire, "Bernard's Life and Works: A Review", *A Companion to Bernard of Clairvaux*, ed. B. P. McGuire, BRILL, 2011, s. 22.

5 Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi*, TTK, Ankara 2003, s. 16.

6 Adrian H. Bredero, *Bernard of Clairvaux*, Wm. B. Eerdmans Publishing, 1996, s. 9-11.

az zahmetli olacak, ancak İkinci Haçlı Seferi başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bu seferin ana sebebi, malum olduğu üzere, 1144'te Müslümanlar tarafından Urfa'nın ele geçirilmesi ve Urfa Haçlı Kontluğu'na son verilmesidir. Peki, yüz binler bu sefere sadece ilk seferin başarısı motivasyonu ile mi çıktılar? Bunun, tarihi açıdan çok önemli olmakla birlikte, onca insanı yollara düşürmeye tek başına yeterli olamayacağı açıktır. Aksi halde gerek Bernard gerekse papanın vaazlarında ya da mektuplarında Urfa'dan da bahsetmeleri gerekirdi, oysa böyle bir kayıt yoktur. Seferin düzenlenmesinin amacı Kudüs'ün de kaybedileceğinden korkulmasıdır bu nedendir ki dönemin en sözü geçen din adamı Bernard ve Kral Louis bir olarak papaya heyet göndermişler⁷, Bernard papa tarafından bu işle görevlendirilmiş, pek çok yerde toplantılar yapmış ve seferin düzenlenmesine yönelik mektuplar yazmıştır. Bernard'ın Speyer halkına ve ruhban sınıfına, Doğu Francia halkına ve ruhbanlarına, Bavyera'ya, İngiltere halkına, Köln başpiskoposu Arnold'a, Brescia piskoposu Manfred'e, Flanders'a, Bohemya düküne yazdığı mektupların içerikleri bilinmekle birlikte daha pek çok mektubunun da kayıp olduğu düşünülmektedir⁸.

Bernard'ın eserlerinin ya da mektuplarının seferler açısından bir diğer önemi de *Haklı Savaş* teorisini vurgulamasıdır. O, Haçlı Seferlerini savunmak için teorisinin dayandırıldığı Augustinus'un ilkelerini kullanmıştır. İlk olarak bir Haçlı Seferi, adaletsizliğe, Tanrı'ya ve onun kilisesine, inançsızlar tarafından yapılan adaletsizliğe karşı bir mücadeledir. İkincisi, Haçlılar, yeryüzünde Tanrı'nın vekili olan papa aracılığıyla, Tanrı'nın emriyle savaşırlar⁹. Bu iki nedenden dolayı seferlerin düzenlenmesi haklıdır. Haçlı Seferi *Haklı Savaş*'tır. Bu anlayış Haçlı Seferlerindeki dini hissiyatın yanına, hukuki bir sebep de eklendiğini göstermektedir.

Bernard'ın öncelikli faaliyeti, bu seferlere katılım noktasında uzun yollar aşarak pek çok yerde çağrıda bulunmuş olmasıdır. Bu yolda, Haçlı Seferine katılım sağlanması ve dua amacıyla gittiği yerlerin listesi de oldukça kabarıktır. Speyer, Worms, Kreuznach, Pichenbach, Coblenz, Remagen, Köln, Brauweiler manastırı, Aachen, Maastricht, Liege, Huy, Gembloux, Villers, Fontaine-l'Eveque, Binche, Mons, Valenciennes, Cambrai, Vaucelles, Gomme, Humbleux manastırı, Laon St. John manastırı, Rheims, Chalons-sur-Marne¹⁰, Flanders, Arras, St. Bertin, St. Omer, Bruges, Afflighem, Mainz, Kenzingen, Freiburg, Basel, Constance¹¹ ve Schaffhausen¹² bunlardan bazılarıdır. Yedi ay manastırdan uzak kalan Bernard, binlerce mil yol kat etmiş, Haçlı Seferinin sebepleriyle ilgili düzinelerce vaaz vermiştir¹³.

7 Altan, *a.g.e.*, s. 16.

8 Jonathan Philips, *The Second Crusade*, Yale University Press, London 2007, s. 69-70.

9 Marlow Gazzoli, "St. Bernard and The Theology of Crusades", <https://thejosias.com/2015/03/17/st-bernard-and-the-theology-of-crusade/16.01.2018>.

10 Philips, *a.g.e.*, s. 96-97.

11 Watkin Williams Wynn, *Saint Bernard of Clairvaux*, Manchester University Press, 1935, s. 269-276.

12 Conor Kostick, "Social Unrest and the Failure of Conrad III's March Through Anatolia, 1147", *German History*, XXVIII/2, Oxford University Press, 2010, s. 126.

13 Philips, *a.g.e.*, s. 97.

Verdiği vaazlarda en çok vurguladığı hususlar elbette *kutsal toprakların kâfirlerden temizlenmesi, din kardeşlerinin zulüm gördüğü ve bu seferin bir gereklilik* olduğudur. Bunların yanında, 1146 yılında yaşanan kıtlık da Bernard'ın vaazlarına yardımcı olan bir diğer etkidir. Dönem yıllıklarının -Lotharingia başta olmak üzere- neredeyse hepsi, alanı oldukça geniş, daha önce hiç duyulmamış ölçüde ağır bir kıtlık yaşandığını, tahıl fiyatlarının 20-25 kat arttığını bildirmektedirler¹⁴. Bernard verdiği vaazlarda bu felaketten kurtulmanın, Tanrı'nın sevgi ve merhametini kazanmanın yolunun sefere katılmaktan geçtiğine de değinmiştir¹⁵.

Ayrıca o dönemde Müslümanların Hıristiyanlara nasıl davrandıklarıyla ilgili Batı'ya aksettirilen bilgiler de seferin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Bernard'ın sekreterliğini yapmış olan Nicholas'ın 1126'da Bernard'a yazdığı mektupta kullandığı ifadeler konuyu örnekler niteliktedir:

*Hristiyan halkın bir kısmı zincire vuruluyor, bir kısmı da katliama uğramış kuzular gibi kesiliyorlar*¹⁶.

*Doctor mellifluus (tatlı dilli âlim/öğretmen)*¹⁷ lakaplı Bernard sefer için yola çıkan orduları korumak için de girişimlerde bulunmuş, sefere gidenlerin asıl hedefe güvenle ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Bernard, o dönemde kuzey ve kuzeydoğuda tehdit oluşturan Slav Wendlere karşı, Moravyalılar, Saksonlar ve Danimarkalıları, Alman İmparatoru Konrad, yüksek rütbeli din adamları ve prensler adına mektuplar göndermiş, özellikle Moravyalılara yazdığında, 11-23 Mart'ta Frankfurt'ta toplanan, Bernard'ın da katıldığı meclisin aldığı kararları ve Magdeburg'da toplanacak meclise katılmaları gerektiğini bildirmiş, tüm Hıristiyanları kutsal topraklara yapılacak sefere davet etmiştir¹⁸. Bu mektupların amacı

14 Annales Stederburgenses: Büyük kıtlık oldu (*fames magna fuit*), ed. M. G. Pertz, Annales Stederburgenses, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 207. Annales Rodenses: O yıl çok kötü kıtlık oldu (*eodem anno facta est fames vehementissima*), ed. M. G. Pertz, Annales Rodenses, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 719. Annales Remenses et Colonienses: Büyük kıtlık oldu (*fames maxima fuit*), ed. M. G. Pertz, Annales Remenses et Colonienses, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 733. Annales Brunwilarenses: Bu yıl tüm dünyada büyük bir kıtlık oldu (*hoc anno in tantum angustia famis per totum orbem prevaluit*), ed. M. G. Pertz, Annales Brunwilarenses, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 727. Annales Aquenses: Daha önce duyulmamış kadar büyük bir kıtlık oldu, Aachen tahılının modiusu (9 litrelik ölçü birimi) 25 solidusa satıldı (*fames maxima, et quod inauditum ante fuerat, modius Aquensis tritici venditur*), ed. M. G. Pertz, Annales Aquenses, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 686. Annales S. Iacobi Leodiensis: Duyulmamış bir kıtlık oldu, kış buğdayının modiusu 20, kabuklu buğdayınki 11 solidustan zorla kendini telafi etti (*fames inaudita, modio siliginiz viginti, speltae undecim solidis vix se redimentibus*), ed. M. G. Pertz, Annales S. Iacobi Leodiensis, MGH, SS XVI, Hannover 1859, s. 641. Kıyaslama yapabilmek için: 1085'ten önce İspanya'da buğdayın 1 modiusu 1 solidus etmektedir. Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, BRILL, 2005, s. 108.

15 Kostick, *a.g.e.*, s. 127.

16 "Populi christiani partim conjiciuntur in vincula, partim trucidantur sicut oves occisionis", ed. J. P. Migne, Bernardus Claraevallensis Abbas Epistolae, Epistolae Appendix, *Patrologia Latina*, vol. 182, Montrouge 1854, s. 671.

17 Burnam W. Reynolds, *The Prehistory of the Crusades*, Bloomsbury Publishing, 2016, s. 16.

18 "...qui nimirum omnes in festo apostolorum Petri et Pauli apud Magdeburg conuenire debent.", No: 274, ed. Antonin Bocek, *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae*, vol. I, Olomucii 1836, s. 255; Migne, *a.g.e.*, s. 651-2. 1147'de yazılmıştır.

Elbe'nin ötesinde yaşayan ve endişe kaynağı olan Slav kavimlerinin, Haçlı ordularının Bizans topraklarına doğru ilerleyişi sırasında onlara yan taraflarından saldırımları ihtimalidir¹⁹. Bu nedenle Saksonlar, Danimarkalılar ve Moravyalılar, Wendlerle mücadele etmeleri için Haçlı Seferine katılmaktan men edilmişler, kendilerine Slavlarla mücadelenin de bir Haçlı Seferi olduğu söylenmiştir. Bernard başka bir örnekte ise Bohemyalılara sefere katılmaları için davet mektubu göndermiştir²⁰.

Bu noktada Bernard'ın sefer çağrısı yaparken hiçbir zorlukla karşılaşmadığı düşünülmemelidir. Bunun örneklerini yine mektuplarında görmek mümkündür. En iyi örnek Nevers kontesi Carinthialı Ida'ya yazdıklarıdır:

Saygıdeğer Vezelay Başrahibi, sizin ve halkınızın, tacirleri ve Vezelay'e²¹ gitmek isteyen tüm insanları engellediğinizi şikâyet etti... Uyarıyoruz ve istiyoruz ki bundan sonra herhangi bir şekilde bunu yapmayın. Korkuyoruz, eğer böyle şeyler yapmaya başlarsanız, burada size ve bulunduğu yerde de kocanıza çok zarar verebilirler ki biz bunu kesinlikle istemeyiz. Bize inanınız ve bu kötülükten tamamen vazgeçiniz²².

Bahsi geçen konu dönemin papası III. Eugenius tarafından da önemsenmiş ve bu hususta aynı kişiye bir mektup da papa tarafından yazılmıştır:

Hatırası hayırla anılan Kont William'in, ne onun ne de ülkesindeki adamlarının, tüccarların ve gitmek isteyen diğerlerinin Vezelay'e gitmesine engel olmayacağına dair, saygıdeğer biraderimiz Auxerreli Hugh ve inançlı evladımız Clairvaux Başrahibi Bernard huzurunda söz verdiği söyleniyor. Şimdi ise inançlı evladımız Vezelay Başrahibi Pontius'tan öğrendiğimize göre, buraya gitmek isteyenleri kendin ya da adamların aracılığıyla engelliyor ve rahatsız ediyorsun. Bu nedenle, mevcut metinle, bu insanlık dışı eylemi bir daha yapmaya cüret etmemeni zatına emrediyoruz. Bunu yapmaya cüret edersen, Rabb'i çok seven Azize Mary'nin duacıları vasıtasıyla, her şeye gücü yeten Tanrı'nın öfkesine maruz kalmaktan korkmalısın²³.

19 Wynn , a.g.e., s. 279.

20 No: 275; Bocek, a.g.e., s. 255; Migne a.g.e., s. 652. 1147'de yazılmıştır.

21 Vezelay'de 31 Mart 1146'da büyük meclis toplanmıştır.

22 "Conqueritur venerabilis abbas Vizeliacensis, quod vos, et clientes vestri, mercatores et caeteros Vizeliacum volentes ire prohibetis: .....; monemus et rogamus, ne id deinceps ullo modo faciatis. Timemus enim, si talia facere coeperitis, ne forte et vobis hic, et viro vestro, ubi ipse est, plurimum possint obesse, quod omnino nollemus. Credite ergo nobis, et omnino desistite a malitia hac." No: 375, ed. Curis D. Joannis Mabillon, Sancti Bernardi, *De Laude Novae Militiae*, cap. I, Opera Omnia, Tomus I-II, Paris 1839, s. 679-680. 1148'de yazılmıştır.

23 "Guillelmus comes bonae memoriae in praesentia venerabilis fratris nostri Hugonis Antissiod. et dilecti filii nostri Bernardi abbatis Claraeval. dicitur promississe, quod mercatores et caeteros Vizeliacum ire volentes, neque ipse, neque suae terrae homines prohiberent. Nunc vero, sicut dilecti filii nostri Pontii Vizeliacensis abbatis relatione accepimus, ire illuc volentes per te, et per tuos homines prohibes et infestas. Ideoque nobilitati tuae per praesentia scripta mandamus, quatenus inhumanitatem hanc facere de caetero non praesumas. Quod si facere praesumpseris, timendum tibi est ne indignationem omnipotentis Dei, beatae Mariae precibus, quae multum dilexit Dominum, consequaris." Migne, a.g.e., s. 1323. 3 Nisan 1148'de yazılmıştır.

Bernard'ın, Haçlı Seferleri ile ilgili yaptığı çalışmalar arasında Tapınak Şövalyelerinin²⁴ kurucularından (*grand master*) Paynsli Hugh'un isteğiyle yazdığı *Yeni Şövalyeliğin Övgüsü* (*De Laude Novae Militiae*) adlı eser de bulunmaktadır. Hugh, Bernard'dan şövalyeler için bir şey yazmasını istemiştir. Bernard, Tapınak Şövalyelerinin durumunu Hıristiyan inancındaki *bonum certamen* (yüce mücadele) ile kimlikleştirilmiş, Hugh'a kurtuluş kapısını açarken İncil'deki Timoteos 2: 4,7'e atıfta bulunmuştur: *yüce mücadeleyi sürdürdüm* (*bonum certamen certavi*). Hugh'u İsa'nın askeri olarak tanımlayan yazar, böylece eserin daha başında *Haklı Savaşın* iki ilkesini vermiştir. Ona göre Tapınakçıların mücadelesi İsa'nın mücadelesidir, onlar İsa'nın askerleridir²⁵. Bernard'ın Tapınak Şövalyelerine verdiği önem seferin öncesinde ve sonrasında gerek Kudüs kraliçesine gerekse Kudüs patriğine yazdığı himaye ve tavsiye mektuplarından da anlaşılmaktadır. Tarihsel sıralamayla vermek gerekirse Kudüs patriğine şunları yazmıştır:

*Rica ediyorum gözleriniz Tapınak Şövalyelerinin üzerinde olsun, kilisenin böylesine istekli savunucularına büyük bir özenle içinizi açınız. Canlarını kardeşleri uğruna ortaya koyan bu kişileri desteklerseniz, hem Tanrı'yı hem insanları memnun eden bir şey yapmış olacaksınız*²⁶.

Bernard'ın Kraliçeye yazdığı üç ayrı tavsiye mektubunda ise şu ifadelere yer verilmektedir:

*Size başkalarını tavsiye etmeye nasıl cüret ettiğimi görüyorsunuz, bu nedenle bu premonstratensian biraderleri²⁷ cesareten ziyade belki de boşuna tavsiye edebilirim. Aslında onlar kendi meziyetleriyle öylesine tavsiye edilebilirler ki başkasına ihtiyaç duymazlar. Hata yapmıyorsam, konsil üyesi, ateşli bir ruha sahip, karmaşa durumunda sabırlı, konuşma ve eylem sırasında güçlü bulunacaklar. Kendilerini, ete ve kana karşı değil, göklerdeki kötülüğün gücüne karşı, Tanrı'nın zırhı ve Tanrı'nın kelamı olan Kutsal Ruh'un kılıcıyla kuşattılar. Onları barışçıl savaşçılar, insanlara zararsızlar, şeytanlara acımasızlar olarak kabul ediniz, ya da onların haclıklarının sebebi olan Mesih'i kabul ediniz*²⁸.

Çok değerli dayım Andreas, ona her konuda inanabiliyoruz, yazısında bize çok iyi şeyler

24 Tapınak Şövalyeleri'nin İkinci Haçlı Seferi'ndeki faaliyetleri için bkz. Muhittin Çeken, *Tapınak Şövalyeleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

25 Gazzoli, <https://thejosias.com/2015/03/17/st-bernard-and-the-theology-of-crusade/>.

26 “*Super milites Templi ponite, quaeso, oculos vestros, et tantae pietatis viscera tam strenuis Ecclesiae propugnatoribus aperite. Hoc siquidem acceptum erit Deo et gratum hominibus, si fovetis eos, qui suas animas pro fratribus posuerunt.*” No:175, Mabillon, a.g.e., s. 394.

27 Kudüs'e hac için gitmektedirler.

28 “*Videtis quantum praesumam de vobis, cui audeo et alios commendare. Quanquam Praemonstratenses fratres istos magis fortassis superflue commendarem, quam temerarie. Sunt merito ita commendabiles suo, ut non egeant alieno. Invenientur, nisi fallor, viri consili, spiritu ferventes, in tribulatione patientes, potentes in opere et sermone. Induerunt se armatura Dei; et gladio spiritus, quod est verbum Dei, sese accinxerunt, non adversus carnem et sanguinem, sed contra spiritualia nequitiae in caelestibus. Suscipite illos, tanquam bellatores pacificos, mansuetos ad homines, violentos ad daemones. Imo Christum in eis suscipite, qui est causa peregrinationis eorum.*” No:355, Mabillon, a.g.e., s. 651. 1142'de yazılmıştır.

gösterdi: sizin Tapınak Şövalyelerini sevdiğinizi ve kendinize yakın tuttuğunuzu, bölgenin tehditkâr tehlikelerine, Tanrı tarafından size verilmiş bilgelik uyarınca, yararlı fikirler ve yardımlarla sağduyulu ve bilgece katlandığınızı söyledi²⁹.

Sizin nazarınızda iyi bir yere sahip olduğumu duyan adamlar ve Kudüs'e gidecek olan pek çok kişi, mükemmel olan size, benim aracılığımla tavsiye edilmek istiyorlar. Onlardan biri benim akrabam olan bu gençtir. Kollarının güçlü kuvvetli, ahlaki bakımdan da yumuşak başlı olduğu söylenir. Bu zamanda dünyadan çok Tanrı için savaşmayı seçtiğine memnunum. Bu nedenle alışık olduğunuzu yapınız ve hatırım için, tıpkı benim vasıtamla tanıyabildiğiniz geri kalan tüm akrabalarımın sahip çıktığınız gibi, bu da iyi bir şekilde sonuçlansın. Geri kalanlara gelince, şehvet isteği ve geçici şöhret sizi, cennetin krallığına yolculuktan alıkoymasın. Yeryüzünde pek az gün yönetmek ve cennetin sonsuz krallığından mahrum bırakılmak neden daha iyi olsun? Ama Rabb'e güveniyorum, siz daha iyi olacaksınız. Eğer benim çok değerli dayım Andreas tarafından sunulan tanıklık doğrusa, ki pek çoğumuz ona inanıyoruz, Tanrı'nın inayetiyle sonsuza kadar yöneteceksiniz. Hacılarla, yoksullara ve özellikle mahsur kalmışlara özen gösteriniz, çünkü Tanrı, böyle kurbanlarla kazanılır.

Sizin iyi işlerle meşgul ve güvenilir olduğunuzu biliyorsak da, size zarar vermeyeceği ve bize yararı olacağı için bize sıklıkla yazınız³⁰.

Görülebileceği üzere Bernard, bir yandan dönemin şartlarından yararlanarak Haçlı Seferi zeminini oluştururken, öte yandan bu yoldaki engelleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Müslüman Algısı

Bernard'ın mektupları seferin yapılabilmesi için gösterdiği çabanın yanı sıra, dönemin Müslüman algısı ve Kudüs'ün durumuyla ilgili de bilgiler vermektedir. Orta Çağ'da Hıristiyanların Müslümanları nasıl gördüğü ve nasıl hisler beslediği pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Bernard'ın mektuplarında geçen ifadeler de bu hisleri özetler niteliktedir.

29 "... Andreas clarissimus avunculus meus, cui in nullo decredere possumus, scripto suo nobis significans meliora: ...; fratres de Templo diligas, et familiares habeas; periculis imminentibus terrae, secundum sapientiam tibi a Deo datam, salutaribus consiliis et auxiliis provide et sapienter occurras." No: 289, Mabillon, a.g.e., s. 574-575. 1153'te yazılmıştır.

30 "Audierunt homines, quod locum gratiae habeam apud vos: et multi profecturi Jerosolymam petunt se vestrae Excellentiae per me commendari. Ex quibus est iste juvenis consanguineus meus, juvenis, ut aiunt, strenuus in armis, suavis in moribus. Et gaudeo quod ad tempus elegit militare Deo magis quam saeculo. Itaque facite morem vestrum, et bene sit huic propter me; sicut caeteris omnibus propinquis meis fuit, qui per me vobis innotescere potuerunt. De caetero cavete, ne voluptas carnis et gloria temporalis impediatur vobis iter regni coelestis. Nam quid prodest paucis diebus regnare super terram, et regno coelorum aeterno privari? Sed confido in domino, quod melius facietis: et si verum est testimonium quod de vobis perhibet charissimus avunculus meus Andreas, cui multum credimus; et hic, et in aeternum Deo miserante regnabit. Peregrinus, egenus, et maxime inclusis curam impendite: quia talibus hostiis promeretur Deus. Scribite nobis frequentius: quia et vobis non oberit, et nobis proderit, si esse vestrum, et bona studia plenius certiusque noverimus." No: 206, Mabillon, a.g.e., s. 434-435. 1156'dan önce yazılmıştır.

Haçlı Seferlerinden önce malum olduğu üzere, Batı'da İslamiyet için “büyük düşman” imajı yaratılmaya çalışılmıştır. Bu noktada Muhammed ismi *karanlıklar prensi Mahound* haline dönüştürülmüş³¹, bu haliyle Orta Çağ roman ve oyun yazarlarının eserlerinde kelime oyunu olarak yer almıştır³². Bernard da buna benzer bir kelime oyunu kullanarak, Hz. İsa'nın *karanlığın prensleri* ile mücadele için kutsal topraklara geldiğini, Haçlı Seferleri ile gelenlerin ise aynı prenslerin takipçileri olan Müslümanlarla mücadele ettiğini³³ belirtmektedir. Bu düşüncesini, Müslümanları “aynı kişilerin hizmetkârları” (*ipsorum satellites*) diye adlandırarak yazıya dökmüştür. Kullandığı ifadeler Tapınak Şövalyeleri üzerine yazdığı eserinde açıkça görülmektedir:

*O (Hz. İsa), o zamanlar, karanlığın prenslerini kendi gücüyle nasıl perişan ettiyse, burada da şimdi onların takipçilerini, imansızlığın evlatlarını, cesur adamlarının gücüyle dağıtarak silip yok ediyor*³⁴.

Diğer bir örnekte Bernard, Doğu Francia ruhban sınıfına ve halkına yazdığı mektubunda Kutsal Kitab'a atıfta bulunup, Müslümanların haksız yere kutsal toprakları ellerinde tuttuklarını kastederek *köpek* ve *domuz* kelimelerini kullanmaktadır:

*Yeryüzü çalkalandı; çünkü gökyüzünün Tanrısı kendi ülkesini kaybetmeye başladı... Burada 30 yıldan fazla insanlarla insan olarak yaşadı; kendisini de mucizeleri de orada gösterdi; kanını oraya adadı... Ve şimdi bizim günahlarımız yüzünden, kılıçla sözün ülkesini³⁵ yıkanlar haç düşmanlığının günahkâr başını kaldırdılar. Hatta bunu durduracak birisi çıkmazsa, yaşayan Tanrı'nın şehrini istila etmeleri, kurtuluşumuzun mekânlarını yıkmaları, mor kanla lekesiz Kuzu'nun³⁶ kutsal yerlerini kirletmeleri yakındır. Dinsiz bir ağızla Hristiyan dininin mabedine göz dikiyorlar ve seçilmiş yeri istila etmeye ve ayakları altında ezmeye teşebbüs ediyorlar*³⁷.

Ne yapıyorsunuz cesur adamlar, ne yapıyorsunuz haçın hizmetkârları? Kutsal olanı köpeklerle ve incileri domuzlara³⁸ böyle mi veriyorsunuz. Kâfirlerin pislighi ataların

31 Mohammad Talaat Ghunaimi, *The Muslim Conception of International Law and the Western Approach*, Martinus Nijhoff/The Hague, 1968, s. 3.

32 Özcan Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s.no.y.

33 Gazzoli, <https://thejosias.com/2015/03/17/st-bernard-and-the-theology-of-crusade/>.

34 “*ut unde tunc in fortitudine manus suae tenebrarum principes exturbavit, inde et modo ipsorum satellites, filios diffidentiae, in manu fortium suorum dissipatos exterminet.*” Mabillon, a.g.e., s. 1253-4. Eser XII. yüzyılda yazılmakla birlikte tam tarihi bilinmemektedir.

35 Başlangıçta Tanrı'nın din adamlarına ve onların torunlarına söz verdiği Filistin'i işaret eden “*terra promissinis*” ifadesi, son olarak ilahi Kudüs için kullanılmaktadır. Rudolf Kaschewsky, “The Image of Tibet in the West Before the Nineteenth Century”, *Imagining Tibet*, ed. T. Dodin, H. Räther, Wisdom Publications, 2001, s. 7.

36 Hz. İsa kastedilmektedir.

37 “*.....contremuit terra, quia coepit Deus caeli perdere terram suam...et annis plusquam triginta homo cum hominibus conversatus: suam utique, quam illustravit miraculis, quam dedicavit sanguine proprio... Et nunc peccatis nostris exigentibus, crucis adversarii caput extulerunt sacrilegum, depopulantes in ore gladii terram promissionis. Prope enim est, si non fuerit qui resistat, ut in ipsam Dei viventis irruant civitatem, ut polluant loca sancta, Agni immaculati purpurata cruore. Ad ipsum...religionis christianae sacrarium inhiant ore sacrilego, lectumque ipsum invadere et conculcare conantur.*” No: 363, Mabillon, a.g.e., s. 661.

38 Matta 7/6: Kutsal olanı ne köpeklerle atın, ne de incilerinizi domuzların önüne serin. Yoksa onları ayakları altında çiğnedikten sonra geri dönüp sizi parçalarlar.

*kılıçlarıyla temizlendikten sonra, ne kadar çok günahkâr burada günahlarını gözyaşlarıyla itiraf ederek af elde etti!*³⁹

Bernard'ın Tapınak Şövalyesi olan dayısı Andreas'a yazdığı mektup ise seferden sonra yaşananları, Kudüs'teki durumu yansıtmaktadır:

.... (mektubunda) Rabb'in⁴⁰ varlığıyla onurlandırdığı toprağın, kendi kanyla kurduğu şehrin tehlikede olmasından dolayı duyduğum korkuyu okudum. Yazık liderlerimize. Rabb'in toprağında iyi hiçbir şey yapmadılar. Çabucak geri döndükleri kendi topraklarında inanılmaz kötülükler yapıyorlar..... Yine de Rabb'in kendi halkını reddetmeyeceğine, kendi mirasını yüzüstü bırakmayacağına inanıyoruz... Gelmeni istiyorum ve gelmemenden korkuyorum. İstemek ve istememek arasında öyle bir yerdeyim ki, ikisini de hissediyorum ve neyi seçeceğimi bilmiyorum⁴¹.

Nihai olarak Müslümanlara dair kötü bir algı oluşturmaya çalışan Bernard, bunca kötülükle savaşmanın *haklı bir savaş* olacağını Hz. İsa'nın askerlerine bildirmektedir. Bu sözlerin sahibinin papanın görevlendirdiği resmi bir din adamı olduğu düşünüldüğünde, yaklaşımının bir şahsın kişisel tercihleri olmanın ötesinde bir mana taşıyacağı dikkate alınmalı, sıradan bir Haçlının dünyasında, gerçeğini bilmediği bir dünya için nasıl bir şevk oluşturacağı da hesaba katılmalıdır.

Değerlendirme

Başarılı ilk seferden yaklaşık yarım asır sonra Urfa'nın kaybıyla yeniden harekete geçirilen Haçlı orduları Doğu'ya yaptıkları bu yolculukta istediklerine ulaşamamışlardır. Sefere çıkmalarının ya da başarısızlıklarının sebepleri herkesçe malum olmakla birlikte seferin hazırlık sürecinde yaşananlara bakıldığında, yine derin bir dini propaganda ile karşılaşılmaktadır.

İkinci Haçlı Seferinin dini ayağını, Papa III. Eugenius'un görevlendirmesiyle üstlenen kişi Clairvaux Başrahibi Bernard olmuştur. XII. yüzyıl gibi derin bir dini taassubun yaşandığı dönemde en sözü geçen din adamı olmayı başaran yazar/azizle ilgili her eserde verilen bilgi Alman Kralı Konrad'ı sefer için ikna etmesi ve 1146'da Vezelay'de toplanan halka önceden hazırlanan haçlar yetmediği için elbisesini parçalayıp haçlar yaptırması ile

39 *“Quid facitis, viri fortes? quid facitis, servi crucis? Itane dabitis sanctum canibus, et margaritas porcis? Quam multi illic peccatores, confitentes peccata sua cum lacrymis, veniam obtinuerunt, postquam patrum gladiis eliminata est spurcitia Paganorum!”*, No: 363, Mabillon, a.g.e., s. 661. 1146'da yazılmıştır.

40 Latince *“dominus”* kelimesi pek çok anlama gelmekle birlikte, dini açıdan bakıldığında Türkçe metinlerde *“Rab”* ile karşılanan Hz. İsa'ya işaret etmektedir.

41 *“...legi et metum tuum pro periculo terrae, quam Dominus sua praesentia honoravit; periculo civitatis, quam suo sanguine daeicavit. Vae principibus nostis. In terra domini nihil boni fecerunt: in suis, ad quas velociter redierunt, incredibilem exercent malitiam,... Confidimus autem quia non repellet Dominus plebem suam, et haereditatem suam non derelinquet... Et cupio ut venias, et timeo ne venias. Ita inter velle et nolle positus, coarctor e duobus; et quid eligam, ignoro.”* No: 288, Mabillon, a.g.e., s. 573. 1153'te yazılmıştır.

sınırlıdır. Oysa günümüze gelen eserleri ve mektupları incelendiğinde Haçlı düşüncesine, seferin hazırlanmasına, seferlerin lokomotifi olan Tapınak Şövalyelerine ne gibi katkılarda bulunduğu rahatlıkla görülmektedir. Faaliyetlerinde başarılı olduğu Papa III. Eugenius'a 1146'da yazdığı bir mektubundaki şu ifadelerle açığa çıkmaktadır:

Vaaz verdiğim ve bulunduğum yerlerde sayı artış gösterdi. Kaleler ve şehirler boşaltıldı, artık yedi kadına bir erkek düşüyor, her yerde, kocaları yaşayan dullar var⁴².

Bu başarıyı nasıl sağladığına bakıldığında ilk olarak, *teori kısmıyla* ilgilendiği ve seferlerin *haklı bir savaş* olduğunu iddia ederek bunun gerekçelerini Kutsal Kitap'ı ve toplumun inandığı din büyüklerini temel alarak kanıtlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu çaba son derece önemlidir, zira sefere katılacak kişiler haklı gerekçeleri öğrendiklerinde cesaretleri de istekleri de artacaktır. Nitekim öyle de olmuştur. Sefere katılımı artırmak için yaptığı diğer faaliyetler ise kasabaları gezerek vaazlarda bulunmak ve gidemediği ya da tekrar ulaşmak istediği yerlere davet mektupları yazmaktır. Hayatını konu alan eserlerde Bernard'ın hangi şehir ya da kasabalara uğradığı ve Alman Kralı Konrad ile görüşerek onu da sefere katılması için nasıl ikna ettiğine ayrıntılarıyla yer verilmektedir. Bu bakımdan Bernard'ın, yaklaşımıyla seferleri savaş olarak anlamlandırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Dönemin en etkili haberleşme şekli olan mektupları aktif bir şekilde kullanan Bernard, tavsiye ve himaye için de yazarak gerek orduların geçeceği yolları güvenli hale getirmek gerekse kutsal topraklara gidecekleri korumak ve cesaretlendirmek, doğru bir iş yaptıklarını, dini bir otoritenin yanlarında olduğunu hissettirmek istemiştir.

Mektuplardan çıkarılan bir diğer önemli husus ikinci seferin başarısızlığa uğramasından sonra, bölgede yaşayanların, üst düzey yönetici bile olsa, artık güvende olmadıklarına inanmaları ve canlarından endişe etmeleridir. Ayrıca Bernard kendi liderlerini hemen geriye döndükleri ve kutsal topraklarda iyi hiçbir iş yapmadıkları gerekçesiyle eleştirmektedir.

Tapınak Şövalyelerinin kurucularından olan arkadaşı Hugh'un istek mektubuna cevaben yazdığı övgüsü, Orta Çağ'da Tapınakçılar için yazılmış önemli bir belgedir. Eserin literatüre ya da şövalyelere katkısı bir yana, bizim için önemli olan Müslümanlardan bahsederken kullandığı ifadelerdir.

Bernard'ın mektuplarında kullandığı argümanlar çoğunlukla Kutsal Kitap'tan yapılan alıntılarla desteklenmiştir. Teşbihte hata olmaz düsturunu mu kabul etmiştir bilinmez ancak Doğu'yu düşmanlardan kurtarmaktan bahsederken kutsal toprakları işgal edenler için kullandığı *köpek* ve *domuz* benzetmelerinin, Müslümanlar hakkında çok da bilgi sahibi

42 “*Siquidem annuntiavit et locutus sum, multiplicati sunt super numerum. Vacuantur urbes et castella, et pene jam non inveniunt quem apprehendant septem mulieres virum unum, adeo ubique viduae vivis remanent viris.*” No: 247, Mabillon, *a.g.e.*, s. 520-521.

olmayan dönemin Hıristiyan halkının zihninde bir imaj oluşturduğu söylenebilir. *Karanlığın hizmetkârları, inançsız, imansız ya da dinsiz* kelimeleri kullandığı diğer ifadelerdir.

Orta Çağ, Müslüman-Hıristiyan karşıtlığının en yoğun yaşandığı dönemlerden biridir. Haçlı Seferleri de bunun adeta bir yansımasıdır. Bu dönemde halkın sözüne itibar ettiği kesim din adamlarıdır. Onlardan biri olan ve İkinci Haçlı Seferi döneminde papalık tarafından görevlendirilen Clairvaux Başrahibi Bernard gerek yazarak gerek bizzat ziyaret ederek sefere daha çok insanın katılmasına katkıda bulunmuştur. Amacına hizmet etmek uğruna, benzetme yoluyla Müslümanlar için kullandığı ifadeler de döneme ait Müslüman-Hıristiyan karşıtlığının göstergesi niteliğindedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altan, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi*, TTK, Ankara 2003.
- Annales Aquenses*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Annales Brunwilarenses*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Annales Remenses et Colonienses*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Annales Rodenses*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Annales S. Iacobi Leodiensis*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Annales Stederburgenses*, ed. M. G. Pertz, *MGH*, SS XVI, Hannover 1859.
- Bernardus Claraevallensis Abbas Epistolae, Epistolae Appendix, ed. J. P. Migne, *Patrologia Latina*, vol. 182, Montrouge 1854.
- Bredero, Adrian H., *Bernard of Clairvaux*, Wm. B. Eerdmans Publishing, 1996.
- Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae*, ed. Antonin Bocek, vol. I, Olomucii 1836.
- Eugenii III Romani Pontificis Epistolae et Privilegia*, ed. J. P. Migne, , Montrouge 1855.
- Evans, G. R., *Bernard of Clairvaux*, Oxford University Press, 2000.
- Gazzoli, Marlow, “St. Bernard and The Theology of Crusades”, <https://thejosias.com/2015/03/17/st-bernard-and-the-theology-of-crusade/16.01.2018>.
- Ghunaimi, Mohammad T., *The Muslim Conception of International Law and the Western Approach*, Martinus Nijhoff/The Hague, 1968.

- Glick, Thomas F., *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, BRILL, 2005.
- Hıdır, Özcan, *Bati'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- Kaschewsky, Rudolf, "The Image of Tibet in the West Before the Nineteenth Century", *Imagining Tibet*, ed. T. Dodin, H. Räther, Wisdom Publications, 2001.
- Kostick, Conor, "Social Unrest and the Failure of Conrad III's March Through Anatolia, 1147", *German History*, XXVIII/2, Oxford University Press, 2010.
- McGuire, Brian P., "Bernard's Life and Works: A Review", *A Companion to Bernard of Clairvaux*, ed. B. P. McGuire, BRILL, 2011.
- Merton, Thomas, *The Last of the Fathers*, A Harvest Book, 1882.
- Philips, Jonathan, *The Second Crusade*, Yale University Press, London 2007.
- Porter, J. M. B., "Bernard of Clairvaux and the Foundation of the Monastery of Clairvaux (1115)", *Great Events in Religion*, vol. 1, Ed. F. Curta, A. Holt, ABC-Clio, CA 2017.
- Reynolds, Burnam W., *The Prehistory of the Crusades*, Bloomsbury Publishing, 2016.
- Sancti Bernardi, *De Laude Novae Militiae*, ed. C. D. Mabillon, cap. I, Opera Omnia, Tomus I-II, Paris 1839.
- Wynn, Watkin W., *Saint Bernard of Clairvaux*, Manchester University Press, 1935.

16. Yüzyılda Kefe’de Bir Tüccar Yeniçeri: Abdullah Oğlu Mehmed’in Geçim Mücadelesi

A Merchant Janissary in Caffa in the 16th Century: The Struggle to Earn a Living of Abdullah’s Son Mehmed

Serdal Soyluer*

*Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye

ORCID: S.S. 0000-0002-1189-4762

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Serdal Soyluer,
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye
E-posta/E-mail: serdalsoyluer@mu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.01.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
22.03.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.03.2021

Kabul/Accepted: 24.03.2021

Atıf/Citation:

Soyluer, Serdal. "16. Yüzyılda Kefe’de Bir Tüccar Yeniçeri: Abdullah Oğlu Mehmed’in Geçim Mücadelesi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 83-120.
<https://doi.org/10.26650/iutd.868637>

ÖZ

Bu çalışmada 16. yüzyılda yaşamış Mehmed bin Abdullah adlı bir yeniçerinin muhalefâtı üzerinden hayatına dair bazı çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır. Muhalefât kaydı üzerinden bir hayat okuması yapmak adına var olan bilgilerdeki boşluklar belgedeki bilgilerin anlamlandırılması ve bir bağlama oturtulması için yoğun tasvir tekniği kullanılmıştır. Sayısal verileri anlamlı kılmak adına Abdullah oğlu Mehmed’in yaşam standardı, aynı dönemde yaşayan farklı meslek gruplarından insanların gelirleri ile karşılaştırılmıştır. Tüm bu çaba 16. yüzyılda yaşamış sıradan bir insanın hayatını daha iyi anlamaya yöneliktir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Devleti, yeniçeri, Yeniçeri Ocağı, Osmanlı ticareti, Kefe, muhalefât

ABSTRACT

This study draws inferences concerning the life of a 16th-century janissary named Mehmed bin Abdullah on the basis of his *muhalefât*. This was done to fill the gaps in available information using the *muhalefât* records. An intensive description technique was used to understand the information in the documents and place it in context. To clarify the numerical data, Mehmed bin Abdullah’s standard of living was compared with those of others of different occupational groups living in the same period. The ultimate goal of this approach is to better understand the life of an ordinary person who lived in the 16th century.

Keywords: Ottoman Empire, Janissary, Janissary Corps, Ottoman trade, Caffa, muhalefât (bequest)

Extended Abstract

The janissary corps was established in the 1360s, under Murad I, to meet the growing military needs of the Ottomans. People for the corps were supplied through the *devshirme* (child levy) and the *penchik* (conscription of one-fifth of all slaves). The janissaries appear frequently in Ottoman history, both due to their contributions to the Ottoman campaigns and their involvement in responses to revolts occurring in different periods. In these latter in particular, the janissaries functioned as a position of a pressure group whose support was essential in the power struggles that occurred between competing political groups. Some research on the history of the janissary corps has been conducted. However, it has been observed that little work on the history of the corps, with the exception of highlights of their success and failure on the battlefields and of the rebellions they were involved in, has been done. The information available in existing historical sources is also limited in this regard. Hence, records that give details on the members of the janissary corps must be investigated to obtain fresh perspectives. *Muhallefât* records (or the inventory bequests) of the janissaries provide a crucial opportunity to fill this gap in knowledge. This study contributes the literature by drawing a picture of the life of the particular janissary Mehmed bin Abdullah, who lived in the 16th century. It also fills some gaps in the literature by attempting to approach a life story through *muhallefât* records. A technique of intensive description was utilized to make sense of the information in the documents and to create a context. According to the *muhallefât* records, Mehmed died in 1572 in Caffa (Kefe). A well-known port city on the Black Sea, Caffa was the main base for the Ottoman Empire's northern policy. It was the main headquarter of the empire's military shipments from Rumelia to the eastern front during the Ottoman-Iranian wars. It was also an important location for trade routes in the east-west and north-south directions. Mehmed died in the home of a preeminent *dhimmi* (a non-Muslim subject) named Haçaruz, an Ottoman merchant famous for his trade in Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth, two very important states for the Ottomans during this period, located to the north and northwest Black Sea. Mehmed's death in a city of such importance for both the military and commerce and, beyond this, in the house of a non-Muslim Ottoman merchant, one of the leading figures in the Black Sea trade, raises serious doubt that Mehmed was an ordinary soldier. For this reason, the daily items in Mehmed's bequest, such as food, cleaning materials, clothing products, and accessories, and the number of his debts and claimants, the number of his claims and his debtors, the accumulation of his movable possessions, and the people with whom he had established a relationship, are here examined and evaluated in detail. Thus, the study shows the kind of life that a person of time, who was like Mehmed and served in the military, lived outside of his occupation.

The existence of expensive items of clothing (including extremely expensive Venetian clothing) and accessories for women, large amounts of Tripoli soap, basic food items such as

clarified butter and rice in amounts that were more than a person could consume, constitute clear evidence that Mehmed was engaged in the trade of valuable textiles and food that were in high demand. Mehmed, indeed, was not the first or the only janissary to occupy himself with trade. It is known that the history of janissaries' involvement in professions other than military service goes back as far as Bayezid II (1481–1512). According to the *kanunnâme* (law), it was forbidden for janissaries to engage in trade. However, laws indicate what is ideal, but facts may not always cooperate. The state, aware that the janissary finances were poor, turned a blind eye to those working in agriculture, commerce, and other professions, as long as it was kept within bounds. The increasing costs of war and defense operations, especially after the second half of the 16th century, caused the treasury great trouble. This made it necessary for the state to pursue economies. The regulations that adjusted the money supply were among these, as well as the practice of providing more freedom to servants of the state, especially to the janissaries, to work in other professions, except during war. Mehmed was among those who tried to seize these opportunities. He was one of the countless janissaries who was motivated by the need of making a living, hoping to find additional work. Some in this group searched out work in the city where they were employed, and some traveled to various parts of Ottoman lands and even to Persia and India. It seems that Mehmed sought his fortune in trade, hoping to find the income he would need to fulfill his dreams, similar to others of his fellow janissaries. This commercial activity, initially motivated by a wish to meet the necessities, turned into a habit and a way of gaining fruitful and pleasant earnings. Although Mehmed and his fellow janissaries who were working outside the corps could be considered at fault because of their ambition to earn money, the state itself would seem as guilty as them. State policy on salary never allowed them a sufficient wage, as they had historically supplemented their income from the *ulûfe* (their salary, paid quarterly) from spoils of war.

To bring historical data more easily understood, Mehmed bin Abdullah's standard of living was compared with the incomes of imaginary people from different occupational groups living in the same period. For the sake of providing more accurate information on standard of living on a more meaningful scale, a standard of living scale was formed centered around the contemporary idioms of being able to cook soup and earning bread money, in general use among Ottoman citizens in the past and among Turkish citizens today. Moreover, to determine the level of authenticity of the portrait given of Mehmed bin Abdullah in the face of accepted social behavior, which was emerged from accepted methods, the Hadith (the tradition), idioms, and proverbs were also utilized. This allowed the improved understanding of the life of an ordinary person living in the 16th century.

Giriş

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu, teşkilat yapısı, savaşlardaki askerî sonuçlara etkisi gibi konular hakkında kaynaklarda pek çok bilgi bulunmaktadır¹. Bu bilgiler daha ziyade Yeniçeri Ocağı'nın askerî başarı ya da başarısızlıklarına ve Ocağın bir şekilde içerisinde yer aldığı isyanlara dairdir. Bunun dışında elimizde birkaç yeniçeri hatıratı da bulunmaktadır². Ancak bu hatırat türü eserlerde bir yeniçerinin gündelik hayatından ziyade devrin örf ve âdetlerine ya da siyasî hadiselerine yer verildiği görülmektedir. Yeniçerilere dair belgelerin bir kısmının da Ocağın ilgası akabinde bizâtihi devlet eliyle Ayasofya Hamamı'nın külhanında yaktırıldığı anlaşılmaktadır³. İşte bu noktada Yeniçeri Ocağı'na ve mensuplarına dair daha fazla bilgi edinebilmek amacıyla elde bulunan belgeleri/kayıtları farklı bir gözle incelemek yahut önceden göz ardı edilmiş bazı belgeleri/kayıtları değerlendirmek dışında bir seçeneğin olmadığı görülür.

Osmanlı tarihinde padişahların dışında kalan insanların hayatlarının anlaşılabilmesi için muhalefât kayıtları/terekeler önemli bir kaynak hükmündedir. Bu kayıtlar üzerinden sıradan insanların yeme-içme alışkanlıklarına, giyim-kuşam tarzları ve zevklerine, servet birikimlerine vb. pek çok konuya dair bilgi edinilebilmektedir⁴. Muhalefât kayıtlarının

- 1 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 75-76; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi-1288-1502]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yay., İstanbul 2008, s. 24-25; Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yay., İstanbul 2008, s. 90-91.
- 2 Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu-Behiç Anıl Ekin, Historia Ayrıntı Yay., İstanbul 2013; Giovan Maria Angioiello, *Fatih Sultan Mehmed*, çev. Pınar Gökpar, Profil Yay., İstanbul 2011; Giovan Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Harun Mutluay, Dergâh Yay., İstanbul 2011; Hüseyin Tuğı, *Musibetnâme*, çev. Şevki Nezihî Aykut, TTK Yay., Ankara 2010.
- 3 “Mülgâ Yeniçeri Ocağı'nın yevmiyelerine dair der-dest defâtir olup olmadığı şifâhen sâdır olan fermân-ı âli mücebince şâkirdler halifesi Âli Efendi kulları nezd-i çâkeriye celb lede's-suâl yevmiyelerinin nizâmını hâvi kuyûdât muhtevî olup şâkirdler hâlifesi olanların yedlerinde olan ceride ve defâtirin cümlesi bundan akdem götürüp teslim itmiş ve el-hâletü hâzihî gerek kendüsünde ve gerek sâir ketebesini yedlerinde husûs-ı mezkûra dair defter ve evrâka müteallik bir şey kalmamış idüğünü ifâde etmiş ve Ocak umûr ve sâir ma'an mahv ü ilgâ olunan cebehâne ve sipâh ve silâhdar ve bölükât-ı erba'a ocaklarının yevmiyelerine dair olan defâtir ve evrâkın cümlesi ve câtib-i miriden mübâya'a olunan yevmiyelerinin senedâtı Desterhâne-i Âmir'e ittisâlinde kâin aklâmın battâlları vaz'ına mahsûs olan mahzene vaz' olunup el-yevm derûn-ı mahzende mevcûd olduğu mâlikâne hâlifesi ve baş muhâsebe ve mevkûfât kisedârlarından tahkik olunmuş ve mülgâ yeniçeri yevmiyelerine müteallik olup şâkirdler halifesi yedinde olan defterlerden başka yeniçeri kâtib efendilerinin konaklarında mahfûz olan defâtir ve evrâk dahi Ocağın mahv ü ilgâsı esnâsında Hacı Sâib Efendi bendeleri ma'rifetile cümlesi ihrâk itirilmiş olduğu haber verilmiş olmağla mahzen-i mezkûrede mahfûz olan defâtir ve evrâk-ı sâire bi-lüzûm olduğuna binâden taraf-ı çâkeriden ta'yiniyle hiçbirisi terk olunmayarak Ayasofya Hamamı Külhanına ilgâ ile ihrâk olunarak cümlesinin itlâf itirilmesi muvâfık-ı emr-i sâmilere ise...”, BOA, C.AS., 615/25937, 29 Safer 1243 (21 Eylül 1827).
- 4 Örnek olarak bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

sunduğu bu imkânı ve modern tarihçilik kuramlarını birlikte kullanarak sıradan insanların hayatlarına dair bilinmeyenleri ortaya çıkarmak mümkündür⁵.

Bu satırlara konu olan Abdullah oğlu Mehmed de Osmanlı Devleti'nin altı asırlık tarihinde yaşamış sayıları rakamlarla ifade edilemeyecek kadar çok sıradan insandan sadece birisidir. Dolayısıyla da bu çalışma kendisinden bahseden bir varak belgeden başka hakkında malumat bulunmayan Abdullah oğlu Mehmed adlı yeniçerinin küçük dünyasını anlayabilme adına sarf edilen bir çabadan ibarettir. Yeniçeri Mehmed'in hayatının sınırlı bir kısmına dair bilgi veren muhaleffât kaydı dışında, başta Ocak Kanunnâmesi olmak üzere konuyla ilgili diğer kaynaklar yoğun bir sorgulamaya tâbi tutularak hikâyenin eksik parçalarının en azından bir kısmı tespit edilip, tamamlanmaya çalışılacaktır.

Daha önce benzer bir bakış açısıyla Ankaralı Deli Şaban⁶, Bursalı Dîvâne Hamza⁷, Konyalı Mâryem⁸, Borlu Gülpaşa⁹, Manisalı Selim¹⁰, Üsküplü Alaeddin¹¹, Üsküplü Asiye

- 5 Günümüzde bu arayıştan ilham alarak ortaya çıkmış Annales Ekolü, mâdunların tarihi (toplumun alt tabakasında bulunan insanların tarihi), aşağıdan tarih, mikro tarih gibi bazı tarih yazım ekolleri mevcuttur. Tüm bu tarih ekolleri, yaklaşım ve yöntem olarak bazı farklılıklar arz etseler de modern zamanlara kadar tarihin ya da tarihinin görmezden geldiği soylu olmayan, emeği/alın teri ile ekmeğini kazanarak ömür sürmüş, ölümlerinden sonra da kendilerine dair ya mütevezi bir hikâye bırakmış ya da kendilerinden hiçbir iz kalmamış sıradan insanları, tarih biliminin odak noktasına yerleştirmektedirler. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, çev. Umur Yener Kara-Turgay Sivrikaya, Isık Yay., İstanbul 2017; David Armitage-Jo Guldi, *Tarih Manifestosu*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016; François Dosse, *Ufalanmış Tarih*, çev. Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008; Ranajit Guha, *Dünya Tarihinin Sınırında Tarih*, çev. Erkal Ünal, Metis Yay., İstanbul 2020; *History From Below: A Tribute In Memory Of Donald Quataert*, ed. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir-Cem Tüzün, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2016; Carolyn E. Fick, *Haiti Devrimi, Aşağıdan Bir Tarih*, çev. Galip Doğduaslan, Dipnot Yay., Ankara 2019; Jim Sharpe, "Aşağıdan Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılırları*, ed. Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, Isık Yay., İstanbul 2020, s. 47-72; Christien Meier, "Makro ve Mikro Tarih İlişkisi Üzerine Notlar", çev. Doğan Gün, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, VII/18, Ankara 2012, s. 100-125; Giovanni Levi, "Mikro Tarih Üstüne", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılırları*, ed. Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, Isık Yay., İstanbul 2020, s. 151-184.
- 6 Zeynep Dörtok Arabacı, "Yaramaz, Haramzade ve Gammaz, Huzursuz Bir Ruh: Dokuz Canlı Deli Şaban'ın İmtiharı Teşebbüsü ve Düşündürdükleri", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 69-92.
- 7 Fırat Yaşa, "Sazlıktan Kadı Mahkemesine Bir Serencâm: Köylülerin Dîvâne Hamza ile İmtihanı", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 93-106.
- 8 Cemal Çetin, "Erkeklerin Fendi Mâryem'i Yendi: 18. Yüzyıl Konya'sında Fuhuş Cinayet ve Toplumsal Kontrol", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 107-126.
- 9 Emine Dinceç, "16. Yüzyılda Bor'da Gurbet Taifesinden Gülpaşa'nın Davası ve Düşündürdükleri", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 155-166.
- 10 Zübeyde Güneş Yağcı, "Biraz Merhamet Edin Efendim: Köle Selim'in Mağduriyeti", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 167-182.
- 11 Yasemin Bayezit, "Esaretten Mülazemete Üsküplü Alaeddin", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 185-202.

Hatun¹² ve isimleri bizce meçhul diğer bazı sıradan insanların hayat hikâyelerine dair yapılan çalışmalara bir yenisini ilave etme amacındaki bu çalışmada bir mikro tarihçilik metodu olan yoğun tasvir/betimleme tekniği kullanılmıştır. Ayrıca var olan eşyalardan hareketle inşa edilen gündelik hayat panoraması üzerinden Yeniçeri Mehmed’in toplumsal yargılar/kabuller karşısında nerede durduğunu ya da nasıl bir insan olduğunu daha iyi ifade edebilmek adına atasözleri, deyimler ve hadislerden de istifade edilmiştir.

Bir yeniçeri ile Yeniçeri Ocağı arasında gerçekten böyle bir tekniği kullanabilmemize imkân sağlayacak bir kimlik ilişkisi mevcut mudur? Bu soruya Yeniçeri Ocağı’na insan teminine dair kuralları barındıran kanunnâmesi vasıtasıyla cevap verilebilir¹³. Yeniçeri Ocağı’na asker devşirmede ilk zamanlar katı kurallar uygulanmaktaydı. Bir çocuğun Yeniçeri Ocağı’na kabul edilmesi için boyundan, saçından, sakalından¹⁴, ailesinin toplumsal konumundan, toplumsal bağlarından, geçmiş yaşantısına, bilgi birikimine ve itaatini engelleyebilecek koşullara kadar çok geniş bir yelpazede birçok kriter göz önünde bulunduruluyordu. Bizim için önemli olan, bu kriterlerin bugün için geçerli olup olmamasından ziyade, Ocağa kabul edilecek insanların sadece güçlerine/fizikî kudretine göre seçilmedikleri gerçeğidir. Ocağa alınacak çocukların Ocak içerisindeki birliği/ahengi zedelemeyecek, padişaha kul olabilecek şahıslardan seçilmesine dikkat edilmiştir.

Yeniçeri Ocağı’na çocuk devşirilirken üzerinde hassasiyetle durulan husus, alınacak çocukların herhangi bir meslekî tecrübeleri bulunmamasına, başka bir deyişle daha önce teknik bilgi ve beceri gerektiren herhangi bir işle uğraşmamış olmalarına özellikle dikkat edilmesiydi. Çünkü meslekî yeterliliği olan kişinin san’atına güvenerek devlete hizmet etmek ve sefere gitmek yerine kendi işiyle meşgul olacağına, ulûfe için sıkıntı çekmeyeceğine inanılırdı¹⁵. Yeniçeri Ocağı’na alınan çocuklar Türk ailelerin yanına verilirken de yine aynı gerekçeler göz önünde bulundurulur, zanaatkâra, tüccara, ilim erbabına, kadınlara, şehirlerde

12 Cemal Kafadar, “Mütereddit Bir Mutasavvıf Üsküplü Asiye Hatun’un Rüya Defteri 1641-1643”, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yay., İstanbul 2010, s. 123-191.

13 Yeniçeri Ocağı’na asker alımında gözetilen esaslar için bkz. *Kavânin-i Yeniçeriyân*, Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I Ahmed Devri Kanunnâmeleri*, IX, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 133-147.

14 Yeniçeri Ocağı’na kabul edilecek şahısların boy uzunluğu veya kısılığı, kel ya da köse olup olmaması bugün için anlamsız/gereksiz bir kriter olarak görülebilir. Ancak bahsi geçen zaman diliminde “ilm-i simâ” ya da “kıyâfetnâme” adı verilen bir ilim gereği, insanların fizikî özelliklerinin karakterlerine tesir ettiğine inanılırdı. Nitekim Gelibolulu Mustafa Âli devşirilen oğlanların kıyâfet ilminden anlayan bir saray görevlisi tarafından ön kontrolden geçirildiğini belirtmektedir. Gelibolulu Mustafa ‘Âli, *Mevâ’idü’n-Nefâis Fî-Kavâ’idi’l-Mecâlis*, haz. Mehmet şeker, TTK Yay., Ankara 1997, s. 272-273. Türk Edebiyatında bu ilim hakkında kaleme alınmış manzum ve mensur pek çok eser vardır. Bunlardan birkaçı için bkz. Enverî, *Kıyâfetname Nümüne-i Enverî, (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, haz. Bekir Direkci-Hidayet Duyar, Palet Yay., Konya 2017; Enverî, *Kıyâfetnâme, [Metin-İnceleme-Tıpkı Basım]*, haz. Bilal Elbir, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2018; Seyyid Lokman Çelebi, *Kıyâfetü’l-İnsâniyye fî Şemâili’l-Osmâniyye*, çev. Tevfik Temelkuran vd., Tarihi Araştırmalar Vakfı-İstanbul Araştırma Merkezi Ortak Yay., İstanbul 1998.

15 *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 139.

ve özellikle İstanbul'da yaşayanlara çocuk emanet edilmezdi¹⁶. Devşirilmiş çocuklar Osmanlı reayasının büyük çoğunluğunu oluşturan ve kırsalda tarım ile meşgul olan çiftçiye verilirdi. Dolayısıyla da istikbâlin yeniçerilerinin tanınması gerektiği düşünülen toplum kesimi; yerleşik bir yaşamı benimsemiş, çiftiyle çubuğuyla uğraşan, ekmeğinin peşinde ve devlete tam bir itaat içerisinde olup vergisini veren zümreydi. Aynı şekilde kanunnâmede konar-göçer kesime çocuk emanet edilmesine dair bir ifade yoktur. Zira devlet acemi oğlanlarına yerleşik kültürü benimsetmek istemekle birlikte, bu kültürün şehirde olanından ziyade kırsalda olanını tercih etmekteydi. Çünkü şehir hayatının kırsal kesimdeki hayata nazaran bazı konforları bulunmaktaydı. Şehir hayatına alışan bir çocuğun birkaç akçe için sefere katılmayacağına ve padişaha kul olmayacağına inanılmaktaydı. Bir acemi oğlanı Türk çiftçisinin yanında, Türkçeyi, İslâmiyet'i, üretmeyi, sıkıntılara katlanmayı öğrenirdi. İmparatorluğun çoğunluğunu oluşturan toplum kesimi ile bir anlamda empati kurabilme kabiliyeti kazanırdı. Yedi sekiz yıllık bu dönem devşirilen çocuklar için bir nevi uygulamalı eğitim anlamına gelmekteydi.

Ancak ocağa nefer devşirilirken ve devşirilen çocukların eğitimleri süresince riayet edilen katı kurallara, birey bir yeniçeri olduktan sonra pek uyulmadığı göze çarpar. Özellikle yeniçerilerin askerlik mesleği dışında diğer iş dallarında faaliyet göstermeleri hakkındaki yasağın daha II. Bayezid devri (1481-1512) gibi erken bir dönemde esnetildiği görülmektedir. Kâğıt üstünde yasak olma vasfını ocağın sona erişine kadar sürdüren uygulama, taraflardan devletin göz yumma, askerinin isyan etmeme yönlü eylemsel ahitleri neticesinde sonraki yüzyıllarda çok daha fazla yeniçerinin başta payitaht İstanbul olmak üzere pek çok Osmanlı kentinde ve hatta Osmanlı coğrafyasının sınırları dışında farklı iş kollarında –özellikle ticaret sektöründe– iş tutmalarına sebep olmuştur. Yeniçerilerin bu sayede Osmanlı ekonomisi ve sosyal hayatı içinde aktif bir rol oynadıkları görülmektedir¹⁷. Bu çalışmanın odak noktasını teşkil eden Yeniçeri Mehmed de on altıncı yüzyılda asıl meslekleri askerlik olduğu halde ticaretle uğraşan çok sayıdaki yeniçeriden biriydi.

16 “*Ve Rumeli ve Anadolu ağası kendülere teslim olunan oğlanları Türklere bey’ edeler. Ve danışmendlere ve kâdırlara bey’ etmeyeler. Zira onların çifti çubuğu yokdur kim, ana hizmet edüb belâya mu’tâd olalar. Ve İslâmbol halkına bey’ etmeyeler. Şehirde durmaları ile yüzleri ve gözleri açılır ve hem belâ çekmez. Ve san’at ehline bey’ olunmak kânun değildir. Hünkâr kulu olan kimesne san’at ehli olmaz; zira san’atı olan üç dört akçeden ötürü sefere gitmez; bunda kârına meşgûl olur; hizmet edâ olunmamağa bâ’is olur.*” *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 145.

17 Yeniçerilerin askerlik dışındaki iş kollarında yoğun bir şekilde faaliyet göstermeye başlayarak Osmanlı ekonomisi ve sosyal hayatında etkin bir rol kazandıklarını ve değişen lonca dinamiklerini mükemmelen anlatan birkaç çalışma için bkz. Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnafların İlişkileri: Solidarity and Conflict*, MA thesis, McGill University, 1980; Gülay Yılmaz, *The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul*, Ph.D. diss. McGill University, 2011, s. 175-244; Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.

Bir Muhallefât Kaydı Üzerinden Gündelik Hayat Okuması: Yeniçeri Mehmed’in Tüccarlığına Dair

Yeniçeri Mehmed’in gündelik hayatı hakkında değerlendirmelerimizin ana kaynağı, ölümünden sonra düzenlenmiş Evâsıt-ı Receb 980 (10-21 Kasım 1572) tarihli muhallefât kaydıdır¹⁸. Muhallefâtta veriler üzerinden sınırlı da olsa Mehmed’in yaşamına dair bazı değerlendirmeler yapmak mümkün görünmektedir. Bu kayda göre Mehmed’in babasının adının Abdullah olduğunu, kendisinin de Dergâh-ı Âli yeniçerilerinden olup Kefe’de bir zimmînin evinde öldüğünü biliyoruz. Abdullah ismi genellikle İslâmiyet’i sonradan kabul etmiş yani ihtidâ etmiş erkeklerin baba adı olarak sıkça verilen bir isimdi. Bilindiği üzere yeniçeriler Gayrimüslim reayadan devşirilen oğlanlardan ya da kuloğlu adı verilen kapıkulu ordusuna mensup yeniçerilerin oğullarından müteşekkildi¹⁹. Bu durumda Mehmed’in kuloğlu değil, reayadan devşirilmiş bir yeniçeri olma ihtimali yüksektir.

Aydınlatılması gereken bir diğer husus Yeniçeri Mehmed’in Kefe’de ne için bulunduğudur. 1475 yılında fethedilerek Osmanlı idaresine dâhil olan Kefe, fetihten hemen sonra bağımsız bir sancak hâline getirilmiştir. Kısa süre içinde Osmanlı Devleti’nin kuzey politikasının önemli üslerinden birine dönüştürülen Kefe, Kırım Hanlığının kontrol altında tutulmasında ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin yürütülmesinde çok mühim bir vazife üstlenmiştir. Özellikle Rusların 1552 yılında Kazan’ı ve 1556 yılında Astrahan’ı işgalinden sonra Karadeniz kıyılarına ulaşmaları bölgenin siyasî önemini daha da arttırmıştır. Kefe, 1569 yılında Ruslar üzerine düzenlenen başarısız Astrahan seferinde ve 1578-1639 yılları arasında aralıklarla devam eden Osmanlı-İran savaşlarında Rumeli sancaklarından doğu cephesine yapılan sevkiyatın önemli bir aktarma noktası olmuştur²⁰. Askerî ve siyasî ehemmiyetinin yanı sıra doğu-batı ve kuzey-güney hattında çok mühim ticarî yol ağının merkezinde bulunan bir liman kenti olması Kefe’yi iktisadî açıdan da önemli kılmaktadır. Buna binaen Osmanlı Devleti Kefe’de daima asker bulundurmuştur. On beş ve on altıncı yüzyıllarda Kefe’ye bağlı on kale mevcuttu. Söz konusu kalelerden Kefe sancağının merkezi Kefe şehrinde bulunan da dâhil olmak üzere sekiz tanesi kale şehir sayılacak cinsten büyük kaleler olup iki tanesi askerî amaçlı daha küçük çapta kalelerdi. On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde söz konusu kalelerden Kefe şehrini ve limanını koruyan kalede 96 yeniçeri müstahfız olarak görev yapmaktaydı ve her biri günlük 4,5 Osmanî akçe yevmiye alıyordu²¹. 1574-75 (H 982) tarihli mevâcib defterine göre Kefe’de daimî olarak 120 yeniçeri bulunmaktaydı²². Kaledeki müstahfız sayısı Ruslar ve Kazaklarla

18 BOA, İE.MHF, 1/8.

19 “...İmdi devşirme ve kul oğlundan gayrısın acemi oğları olmak kanun değildir”, “...Kadimü’l-eyyâmdan acemi oğlanları devşirmeden ve kuloğlundan ola gelmişlerdir.” *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 146, 151.

20 Osmanlı tarihinde Kefe’nin siyasî önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 55-155.

21 Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 170.

22 Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 172.

mücadelenin giderek yoğunlaştığı on yedinci yüzyılda daha da arttırılmıştır. Nitekim Hezarfen Hüseyin Efendi on yedinci yüzyılın son çeyreğine doğru kaleme aldığı eserinde Kefe Kalesi'ndeki daimî müstahfiz sayısını 260 yeniçeri olarak vermektedir²³. Osmanlı merkez idaresi Kefe'nin Ruslar tarafından işgal edildiği 1771 (H 1185) yılına kadar bölgeyi korumak adına sürekli yeniçeri göndermiştir. Mehmed'in de Kefe'yi muhafaza maksadıyla پایتخت İstanbul'dan gönderilmiş dergâh-ı âlf yeniçerilerinden biri olması mümkündür.

Yeniçeri Mehmed, Kefe'de Haçaruz adlı bir zimmînin evinde ölmüştü. Burada ikamet için mi yoksa iş veya ziyaret maksadıyla mı bulunduğu konusunda belgede bir veriye rastlanmadığı gibi, ölümün bir soruşturmaya konu olması hakkında da bir bilgi yoktur. Nitekim vesikada Mehmed'e ait eşyaların tespit ve dökümünü yapan Kefe Kassâmı Mustafa bin Abdullah, Yeniçeri Mehmed'in ölümünde şüphe uyandıracak bir durumun varlığı yönünde bir görüş bildirmemiştir. Dolayısıyla Mehmed herhangi bir cinayet veya intihar teşebbüsü neticesinde değil, aniden gerçekleşen bir ölüm sonucu hayatını kaybetmiş olmalıdır.

Yukarıdaki paragrafta Mehmed'in Kefe'yi muhafaza maksadıyla İstanbul'dan gönderilen yeniçerilerden biri olabileceğini ifade etmiştik. Mehmed'in Kefe'de nerede ikamet ettiği konusuna gelecek olursak: Kale personelinin normal şartlarda kalede ikamet etmesi gerekirdi. Ancak Yeniçeri Mehmed tıpkı Kefe'de ve diğer pek çok Osmanlı kalesindeki müstahfiz ve kale görevlilerinin de yaptığı gibi mahalle kültürü içerisinde şehir halkıyla iç içe yaşamayı tercih etmiş olmalıydı²⁴. Geline bu noktada Yeniçeri Mehmed'in Haçaruz adlı zimmînin evinde ölü bulunmasıyla ilgili akıl yürütülebilecek bir noktada olabiliriz. Peki Haçaruz kimdir? Yeniçeri Mehmed'in Haçaruz adlı zimmînin evinde ne işi vardır? Bahsi geçen Haçaruz, Gilles Veinstein'in, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) Moskova, Lehistan-Litvanya Birleşik Krallığı'nda ticaret yapan Osmanlı tüccarlarından biri olarak bahsettiği Ermeni Haçaruz olabilir mi²⁵? Ya da İlker Bulunur'un makalesindeki on altıncı yüzyıl sonunda ticaret için gittikleri Moskova'da ölmüş yedi Osmanlı tüccarından biri olan ve 25.000 kûsur akçe tutarındaki nakdi ve hepsi birbirinden değerli kumaş ve kürklerden oluşan görkemli muhalefâtı beytül mâle teslim edilen Kefeli Ermeni Haçariz²⁶. Muhtemelen iki müellifin de çalışmalarında bahsettiği kişi aynıdır. Yeniçeri Mehmed'in evinde ölü bulunduğu zimmî Haçaruz'un da aynı kişi olduğunu düşünüyoruz. Mehmed'in yine kendisi gibi bir tüccar olan, ancak çok daha geniş ve kârlı bir ticarî ağın mensubu Haçaruz ile arasında ticarete dayalı bir münasebetin varlığı ve bu sebepten ötürü onun evindeyken ölmesi

23 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fi-Kavânin-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998, s. 151.

24 Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 167.

25 Gilles Veinstein, "Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique", *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, XXXV/4, Octobre-décembre 1994, s. 738.

26 K. İlker Bulunur, "16. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde Ölen Osmanlı Tüccarları ve Muhalefatları", *History Studies International Journal of History, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (2012), s. 15-16.

pekâlâ imkân dâhilindedir. Tüccar Haçaruz, Mehmed’in Osmanlı ordusunun en seçkin askerî örgütüne mensup bir nefer olması hasebiyle devletin ona tanıdığı bir takım imkân ve muafiyetlerden yararlanarak ticarete kendisine avantajlı bir konum sağlıyor; karşılığında Mehmed de askerlikten elde ettiği cüz’i gelire geçinmenin zorluğunu idrak etmiş biri olarak ticaret mesleğinin künhüne vâkıf Haçaruz’dan ticaretin inceliklerini öğreniyor olabilirdi. Belki Haçaruz Kuzey ve Kuzeybatı Karadeniz’in ürünlerinin güneye pazarlanmasında, Mehmed de Anadolu ve Akdeniz havzası başta olmak üzere güneyin ürünlerinin kuzey ülkelerine pazarlanması hususunda karşılıklı bir iş birliği içerisindeydiler. Hatta belki de aralarında o kadar yoğun bir hukuk mevcuttu ki Mehmed Kefe’deyken onun evinde ikamet etmekteydi.

Haçaruz’un kimliği, Mehmed’in Haçaruz ile ilişkisi az da olsa vuzuha kavuştu. Bundan sonraki aşamada muhallefâtta yer alan gıda maddeleri, araç-gereçler, eşyalar, giyim-kuşam ürünleri ile Mehmed’in borçlu ve alacaklıları üzerinden Mehmed’in nasıl bir hayat tarzı benimsediğinin izi sürülebilir.

Abdullah oğlu Mehmed’in mutfak gereçlerinin iki küçük tas, bir kevgir, bir kepçe, bir sarımsak dövücü, Tatarca’da tahtadan yapılmış su bidonu demek olan bir Tatar yasmanı, ağaçtan mamul bir sini, ağaçtan mamul bir çanak ile bir tencere ve kapaktan ibaret olduğu görülür. Gayet mütevazı ve az sayıdaki mutfak eşyasında kullanışlılık ve hafiflik ön plandadır. Bu, Abdullah oğlu Mehmed’in “*tencerede pişirip kapağında yemek*” felsefesini benimsediği düşüncesini akla getirebileceği gibi, askerlik ve aktif ticaret hayatının en önemli gerekliliklerinden çabucak toparlanarak bir an evvel yola koyulmak için mümkün olduğunca az ve öz eşya edinmenin zaruretiyle de açıklanabilir.

Yine sahip olduğu gıda maddelerinin de bu düşünceyi destekler mahiyette az çeşitlilikte, ancak oldukça ağır yükte ürünlerden müteşekkil olduğu göze çarpar. Muhallefâtında miktarı en fazla olan temel gıda maddesi çömlek, testi, tulum gibi muhafaza kaplarına doldurulmuş 3.064 akçe değerindeki sadeyağdır (saflaştırılmış tereyağı). Şevket Pamuk 1570’li yılların başında İstanbul’da sadeyağın vukiyyesini 9 akçe olarak vermektedir²⁷. 1600 yılında tanzim edilen narh defterine göre 1600 yılından önce İstanbul’da Kefe sadeyağının vukiyyesi 24-26 akçedir²⁸. Mehmed’in öldüğü yıla yakın bir tarih olan 1578 yılında Azak’ta sadeyağın vukiyyesi konulan narha göre 4-5 akçeydi²⁹. Ağırlık olarak miktarı belirtilmese de Azak’taki narh fiyatı üzerinden hareketle Mehmed’in elindeki sadeyağın toplam 612 veya 766 vukiyye (785 veya 982 kg) civarında olduğu tahmin edilebilir. Sadeyağ, o dönem yemeklerinin neredeyse

27 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, [bundan sonra *Fiyatlar ve Ücretler*], T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 107.

28 Mübahat S. Kütükoğlu, “1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul’da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9 (1978), s. 25.

29 Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 501.

tamamına yakınında ana malzeme olarak kullanılan bir ürün olsa da 700 kg üzerindeki yağ stoku bir kişi hatta bir ailenin bile birkaç yıllık tüketimi için çok gibidir. Mehmed bu denli önemli, dolayısıyla talebi her zaman yüksek bir temel gıda maddesinin bir kısmını tüketmek, kalan kısmını da satmak maksadıyla elinde bulunduruyor olabilirdi. Özellikle pâyitaht İstanbul'un sadeyağ tercihinin Deşt-i Kıpçak mamulü olanlardan yana kullanması ve Kefe'nin sadeyağların İstanbul'a naklinde önemli bir antrepo vazifesi üstlenmesi³⁰ Mehmed'in bu kadar yağı İstanbul'da belirlenen narh fiyatının kat be kat üstünde fiyatlarla satmak üzere epeyce miktar stoklamış olma ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Muhallefâtta 162 akçe değer biçilen 25 kutu³¹ yaklaşık 62,5 vukiyye (80 kg) miktarındaki pirinç ise yekûnu dikkat çeken bir diğer temel gıda maddesini teşkil eder. Veinstein ve Berindei'nin yayınladıkları 1542 tarihli Kefe İhtisab Kanunnâmesi'ne göre Kefe'de on altıncı yüzyıl ortalarında çuvalından 2 Osmanî akçe ihtisab vergisi alınan pirinç, bölgeye başta Sinop limanı olmak üzere Osmanlı coğrafyasının pirinç ekimi yapılan diğer bölgelerinden ithal ediliyordu³². Ekimi, yetiştirilmesi ve hasadı diğer tahıl ürünlerine göre çok daha zor, dolayısıyla pahalı ve değerli olan pirinç lezzeti, besleyiciliği, az miktarda olsa dahi suda şiştiği için çok fazla boğazı doyurabilme imkânı vermesi, yüksek kalori değeri/enerji verici olması gibi nedenlerle öncelikle sarayın ve ordunun yiyeceği idi³³. Reyanın da çorba, pilav ve tatlı gibi farklı tariflerle çeşitlendirerek ve severek tükettiği bu ürünün Osmanlı coğrafyasının her yerinde her zaman bulunmadığından genellikle doğum, düğün, bayram, kutsal gün ve geceler vb. merasim günlerinde tüketilmesine özen gösterilirdi³⁴. Mehmed her gün içerisinde pirincin yer aldığı yemeklerden pişirse elindeki pirinç kendisine bir buçuk yıl gibi bir süre yetebilir. Ancak pirincin her gün menüde mutlaka yer aldığı bir beslenme kültürü askerlikten kalma bir müptelâlığın tezahürü olarak açıklanabilirse de mütevazı bütçeli bir

30 Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958, s. 92-93; Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 500-501.

31 Hububat ölçmekte kullanılan 2,5 vukiyye=3,21 kg ağırlığında tahıl istifab eder, genellikle ince tahta veya tenekeden mamul tahıl ölçğine verilen addır. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s. 382.

32 Gilles Veinstein, Mihnea Berindei, "Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ' de Kefe", *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVI/1, Janvier-Mars 1975, s. 71, 84.

33 On altıncı yüzyılın son çeyreğine girilirken İstanbul'a gönderilen Avusturya elçilik heyetinin Protestan vaizi Salomon Schweigger, padişahın ve saray kurenâsının tükettiği yiyeceklerin başında pirinç yemekleri geldiğini belirtmektedir. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2004, s. 66, 164. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının son dönemlerinde Avusturya elçisi olarak iki defa İstanbul'a gönderilen Felemenk asıllı diplomat Ogier Ghislain de Busbecq'e göre Osmanlıların askerî alandaki başarıları iki temel unsura dayanmaktadır: pirinç ve deve. Az miktarda pirinç ile çok sayıda asker doyurulabilirken, develerle de ordunun muazzam ağırlıklarını çok uzak yerlere taşımak mümkün olabilmektedir. Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 80-81.

34 Schweigger, *a.g.e.*, s. 206. On altıncı yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarında bulunan Avusturya elçilik heyeti üyesi Hans Dernschwam da pirinci Türklerin en çok tükettikleri tahıl olarak nitelendirmekteydi. Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 336, 339.

insan/aile için oldukça lüktür. Dolayısıyla Yeniçeri Mehmed’in bölgenin başlıca ithal gıda ürünleri arasında yer alan böylesine rafine ve rağbet gören bir gıda maddesini tüketmek kadar, devletin belirlediği fiyatların çok üstünde bedeller karşılığında bölgede ticaretini yapmak için de stoklaması ihtimâl dâhilindedir.

Karadeniz havzasında yetiştiriciliği yaygın olmayan, dolayısıyla bölge halkının kahvaltıda ve yemek kültüründe pek de aşına olmadığı zeytin Yeniçeri Mehmed’in sahip olduğu bir diğer gıda maddesidir. 1600 yılı öncesinde İstanbul’da vasat kalitede zeytinin vukiyyesi 4-5 akçeydi³⁵. Halil İnalçık’ın yayınladığı 1487-1490 yıllarına ait Kefe gümrük defterinde ise zeytinin kilesi 800 akçe olarak gösteriliyordu³⁶. Yücel Öztürk de çalışmasında zeytin için İnalçık’ın yayınladığı gümrük defterindeki fiyatları esas almış, on altıncı yüzyılda Kefe’de zeytin fiyatlarına dair herhangi bir veri sunmamıştır. Zeytinleri kifâf-ı nefis için mi, yoksa az miktarda da olsa yüksek fiyatı nedeniyle bölgede satmak için mi bulundurduğunu kestirmek güç. Bu nedenle sadece Mehmed’in miktarı bardakla³⁷ belirtilmiş 73 akçe değerinde zeytini mevcut olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

Osmanlı coğrafyasında en lezzetlileri özellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen fındık, başta payitaht İstanbul olmak üzere, Kuzey Karadeniz ve Avrupa pazarlarında oldukça rağbet gören bir yemiş türüydü. 1487-1490 yıllarına ait Kefe gümrük defterlerine göre Kefe’de fındığın çuvalı 57 akçe olarak belirlenmişti³⁸. Vukiyyesinin 1600 yılı öncesinde İstanbul’da 6-7 akçeden³⁹ satıldığını bildiğimiz fındığa muhaleffâtta birim olarak kaç zenbil (sepet) olduğu belirtilmediğinden sadece 250 akçe değer biçilmişti. Fındık İstanbul’a da Kefe’ye de Doğu Karadeniz’den gittiği için İstanbul’daki narh fiyatını esas alacak olursak Mehmed’in yaklaşık 35,7 vukiyye (45,7 kg) civarında bir fındığı olduğu tahmin edilebilir. Mehmed fındıkları tüketim maksadıyla mı, yoksa satmak üzere mi Kefe’ye getirdi bilemiyoruz. Yeniçeri Mehmed’in yanında hazımsızlığı gidermek maksadıyla kullanılan bir miktar da soda mevcuttu⁴⁰. Öldüğünde sadeyağ, pirinç, fındık, zeytin gibi gıda ürünleri dışında başka yiyecek maddesinin bulunmamasının izahı için “azıcık aşım kaygusuz başım” deyimini hatıra gelse de Abdullah oğlu Mehmed, hiç de yevmiyeye geçinecek, aza kanaat edecek bir insan değilmiş gibi görünmektedir.

35 Kütükoğlu, a.g.m., s. 26.

36 Halil İnalçık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I, The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, [bundan sonra *Customs Register of Caffa*], Harvard University Press, 1995, s. 121. Buğday esasına göre 1 Kefe kilesi 2 İstanbul kilesine tekabül etmektedir. Bu da 40 İstanbul okkasına yani 51,312 kg denk düşer. Y. Öztürk, a.g.e., s. 323-324.

37 1 bardak=6,5 vukiyye=8,3 kg ağırlığında ölçü birimi. İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 175.

38 İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 122.

39 Kütükoğlu, a.g.m., s. 25. Bu rakam III. Murad’ın saltanatı ortalarına tesadüf eden 1586 yılındaki büyük sikke tashihinden sonra cari olan fiyat olmalıdır. Söz konusu tashih öncesi fındığın vukiyye fiyatını maalesef tespit edemedik.

40 Muhaleffâtta hezm olarak kaydedilen maddenin soda (Sodyum bikarbonat-NaHCO₃) olması muhtemeldir. Bu madde için 50 akçe değer biçilmiştir.

Mehmed'in sahip olduğu gıda maddelerinin tür ve miktarı kendisinin tüccarlığına dair karineleri gittikçe güçlendiriyor. Böyle bir çıkarımda bulunmamıza imkân sağlayan bir başka güçlü delil de Abdullah oğlu Mehmed'in eşyaları arasında bir akçe tahtasının⁴¹ mevcudiyetidir. Bu tahta Mehmed'in ticaret ile uğraştığının en bariz kanıtlarından biri hükmündedir. Zira akçe tahtası sarraf, tüccar, veznedâr, kesedâr gibi çok miktarda para ile meşguliyeti olan şahıslarca kullanılan bir araçtı. Söz konusu tahta yeniçeriler tarafından da kullanılmakla birlikte daha ziyade devşirme emini veya vekil-harc gibi daha üst rütbeli ocak mensupları tarafından Yeniçeri Ocağı için çocuk toplanırken veya ocak adına harcama yapılırken kullanılırdı. Çalışmamızın sonunda yer alan Kapıkulu Ocağı için oğlan devşirildiği sırada devşirme emininin harcırahları öderken gösteren minyatür bu durumu net bir şekilde izah etmektedir (bkz. Resim 1). Muhallefâtında Ocak işleri için bu tahtadan bir tane edinmesini gerektirecek herhangi bir rütbesi olduğundan da bahsedilmediğine göre muhtemelen Yeniçeri Mehmed akçe tahtasını ticaret sırasında hesabı şaşırılmamak ve kolaylık sağlamak adına kullanmaktadır.

Yine muhallefâtta listelenen bir başka ürün Yeniçeri Mehmed'in ticaret ile iştiğal ettiği fikrini kuvvetle destekler mahiyettedir. Mehmed'in 1.000 akçe değerindeki 90 kalıp Trablus[şam] yapımı sabunu dikkatleri celbedecek kadar bir yekûn tutmaktadır. Sabunlar bir kişinin bireysel temizlik ihtiyacını karşılamaya yönelik bir stokla izah edilemeyecek kadar çok sayıdadır. Muhallefâtında vefatından sonra yasal mirasçısı olarak da birisi gösterilmediğine göre; Mehmed eğer tüm bu sabunları kendisi için almışsa ve yine bir yıl içerisinde tüketeyse yaklaşık dört günde bir kalıp sabun tüketmesi gerekmektedir. Sabunun bir kalıbı 11,1 akçeye tekabül ediyordu. Onun yaşadığı dönemde bir yeniçeri nizamî olarak en fazla 8 akçe yevmiye alabilmekteydi. Kaç yaşında vefat ettiğini bilmediğimizden ihtiyatlı bir tutum takınarak kendisinin yevmiyesini 7 akçe olarak kabul etsek bile⁴² –ki aşağıda daha mufassal ve vâzıh bir şekilde anlatılacağı üzere gerçekte hiçte öyle değildi– bu sabundan alabilmek için yevmiyesinin 2,5 akçesini yani günlük kazancının yaklaşık 1/3'ünü sabun teminine ayırması gerekirdi.

Yeniçeri Mehmed'in kişisel temizlik için kendisine uzunca bir müddet yetecek kadar üstelik kaliteli ve oldukça pahalı bir sabun cinsine sahip oluşunun başka bir açıklaması olmalıydı.

41 Sarrafların ve resmî dairelerdeki veznedârların üzerinde para saydıkları tahta. Bu tahta ucu açık, kenarlı ve ucuna doğru darlaşan oluk hâlinde uzun bir tahtadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1983, s. 35.

42 Abdullah oğlu Mehmed'in yaşadığı döneme yakın zaman diliminde kaleme alınmış bir kaynağa ve hatıra göre; bir yeniçerinin yevmiyesi âzamî 8 akçe olabilmektedir. Abdullah oğlu Mehmed'in ölümünün emeklilik dönemine yakın sıralarda gerçekleştiği düşünülebilir. Bu nedenle kendisinin yevmiyesi için üst sınır olan 8 akçe yerine daha ihtiyatlı davranıp 7 akçelik bir öngöründe bulunmak mâkul görünmektedir. *Kavânî-i Yeniçeriyân*, s. 180; *Hurzü'l-Mülûk*, haz-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 158-159, 186; yine bkz. Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, edit. Marie-Christine Gomez-Géraud, Stefanos Yerasimos, çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 187.

Mehmed 90 kalıp sabunun bir kısmını kendi ihtiyacı için, kalan kısmını da pazarlamak maksadıyla elinde bulunduruyor olabilir. Çünkü Akdeniz havzasının zeytinyağından mamul sabunları –hele ki Trablus[şam] sabunu– başta payitaht İstanbul olmak üzere Karadeniz’in tüm kıyılarında, hatta Rusya ve Avrupa’da bile oldukça revaçta olan kaliteli bir temizlik malzemesiydi⁴³. Bölge ticaretinde arz-talep dengesini gayet iyi tetkik ettiği anlaşılan Yeniçeri Mehmed’in bu denli rağbet gören bir ürünün devletçe biçilen değerden çok daha yüksek fiyatlarla ticaretini yapıyor olması mümkündür. Hatta sabunların Ermeni tüccar Haçaruz vasıtasıyla Rusya ve diğer Avrupa ülkelerine pazarlanması bile ihtimal dâhilindedir.

Yeniçeri Mehmed’in Balık Kapısı’nda bir kâfirde 18 sikke-i hasanelik alacağı olduğu hakkındaki bilgi, ticaretle uğraştığına dair dikkate değer başka bir hususu teşkil eder. Bahsi geçen kapı İstanbul iç ve dış ticaretinin can damarı mesabesindeki Eminönü semtinde Mısır Çarşısı’nın hemen karşısında yer alan Balıkpazarı Kapısı’dır⁴⁴. Kefe ile Eminönü arasındaki mesafenin uzunluğu, Eminönü’nün ticaretten kaynaklı kozmopolit bir nüfus kitlesini barındırması ve borçlunun da bir kâfir olduğu bilgisi birlikte değerlendirildiğinde borçlunun yabancı bir tüccar olması kuvvetle muhtemeldir. Mehmed ile bu şahıs arasındaki münasebetin de ticaretten kaynaklı bir alacak-verecek ile ilgili olması ihtimâlî yüksektir. Bu deliller doğrultusunda Mehmed’in Ocak kanunu hilâfına “*rızkın onda dokuzu ticarettedir*”⁴⁵ hadisine uygun olarak ticaret hayatına atılması mümkün görünmektedir.

43 Günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Trablusşam sabunları çok kaliteli ve meşhurdu. 1600 yılı öncesinde İstanbul’da Trablusşam sabununun vukıyyesi 36-38 akçe arasında değişiyordu ve piyasadaki en pahalı sabun olma unvanına sahipti. Küttükoğlu, a.g.m., s. 25. Osmanlı döneminde Trablus ve Akdeniz havzasının değerli sabunları ve ticareti hakkında bkz. Said Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Sabun Sanayii”, *Türkler*, X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 783-784, 787; Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 213-214.

44 Galata’yı çevreleyen surlarda da aynı adı taşıyan bir kapı bulunmakla birlikte muhalledâta adı geçen kapı, Dersaadet’i çevreleyen surlarda yer alan kapılardan olup, ticaretin en yoğun yaşandığı Eminönü’ne açılan Balıkpazarı Kapısıdır. Nitekim 1587 yılında elçi Bartholomeus Petz’in başkanlığındaki Avusturya elçilik heyetiyle İstanbul’a gelen Prusyalı hekim/eczacı Reinhold Lubenau, seyahatnâmesinde İstanbul’un kapılarından bahsederken Balıkpazarı Kapısını şu ifâdelerle betimlemektedir: “*Emin Capissi: Deniz yoluyla gelenler veya gidenler burada bulunan ve Emin denilen bir resmî görevli tarafından denetlendiği için bu isim verilmiştir. Yakınında bulunan Baluk Basar [Balık Pazarı] nedeniyle buraya Baluk Capissi [Balık Kapısı] da denmektedir.*” *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, 1. Cilt*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2012, s. 180. Ayrıca kapı hakkında bkz. Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 62; Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578, 2. Cilt*, edit. Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 731; Schweigger, a.g.e., s. 120; Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, s. 26, 143; Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, haz. Kevork Pamukçiyân, Eren Yay., İstanbul 1988, s. 15, 159; P. G. İnciyan, *18. Asırda İstanbul*, ter. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1976, s. 12; Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s. 15-16; Aygöl Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2013.

45 İbn Hacer el-Askalâni, Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alf, *el-Me’âlibü’l-’âliye bi-zevâ’idi’l-mesâniidi’s-semâniye*, VII, thk. Hüseyin b. Yusuf b. Mustafa, *Dâru’l-’âsime li’n-neşr ve’l-tevzi’*, Riyad, 1419/1998. s. 352. hadis no: 1434.

Ocak mensuplarının çok daha önceki dönemlerde ticaret vasıtasıyla elde edilen yüksek kazancın tadına vardıklarına daha evvel kısa da olsa değinmiştik. Bu husustaki bir çalışmada ispat edildiği üzere yeniçerilerin daha II. Bayezid devri (1481-1512) gibi erken bir dönemden itibaren ticaretle uğraştığı, üstelik bunun için payitahtın merkezinde Ayasofya Vakfı'na ait bazı dükkânları kiraladıkları bilinmektedir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ticaretle uğraşan daha fazla yeniçeriye rastlanıldığı gibi kardeşiyle birlikte sahip olduğu çiftliğin kardeşinin ölümüyle gasp edildiğini ve devletten bu haksızlığın giderilip çiftliğinin iadesinin teminini talep eden Mehmed adlı başka bir yeniçerinin varlığından da haberdarız⁴⁶. Üstelik Yeniçeri Mehmed'in yaşadığı döneme yakın bir zaman diliminde yazılmış bir eserde ifade edildiğine göre; yeniçeriler bahsi geçen dönemde ticaretteki bol kazancı ve uzak diyarları kendilerine hedef seçmişlerdi. Yeniçerilerin "...kimi Rûmîli cânibine ve kimi Arab ve Acem ve Hind diyârlarında her biri kâr ü kisb ve ticâretlerinde ..." ⁴⁷ oldukları anlatılmaktadır. Yine bu hususta her ne kadar ticaret ile uğraşan yeniçeriler fazla kazanç hırsına kapılmalarından dolayı suçlu olarak kabul edilebilirlerse de onlar kadar suçlu konumda olan bir diğer taraf da izlediği maaş ödeme politikası nedeniyle bizâtihi devletti. Bu politika hususunda Halil Sahillioğlu'nun Yeniçeri Mehmed'in görev yeri Kefe özelindeki tespiti gayet yerindedir:

"Kırım Hanlığında darb edilen gümüş sikkelere Kefe'de darb edildikleri için "Kefevî Akçe" denirdi...16. asrın ortalarında Kefevî akçenin 10 ile 12 tanesi bir Osmanî akçe ediyordu. Erbâb-ı vezâife Kefe'de ücretler Kefevî akçe ödenir, fakat Osmanî akçe ile hesap edilirdi. Ödemede bir Osmanî akçe için erbâb-ı vezâife 4 akçe ödenirdi, arada kalan 8 akçelik fark mirîye gelir kalırdı. 9. M. 959 (7.1.1552) tarihinde Kırım Hanı'na "akçenin ayarını terfi idesin..." diye ferman gönderildiğinde, önce Kefevî akçelerin 3'ü sonra 4'ü 1 Osmanî akçe gelecek şekilde darbına karar verildi. ...Tatbikatta buna benzer bir hâdise Murad III. Devrinde vuku bulmuştu...Tarihini katiyetle tespit etmek mümkün olmamakla beraber, ya Selim II. nin saltanatının son veya Murad III. ün ilk senelerinde "Kefevî akçe" teccid edildi. Bu teccid akabinde florinin râici 300 Kefevî akçe olarak tespit edildi. Murad III. devrinde ise flori 300 Kefevî akçe ederken henüz daha 60 Osmanî akçe ediyordu. Binaenaleyh beher Osmanî akçe, Murad III. devrinde (300/60=) 5 Kefevî akçe etmesi lâzımdı."⁴⁸

Bu veriler üzerinden Mehmed'in gelir kaybına dair bir hesaplama yapılabilir. On altıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti, yeniçerilere ödediği maaşın yaklaşık yarısı oranında kesinti yapmaktaydı. Ancak Mehmed, 1582 yılından önce yani III. Murad devrinde (1574-1595) yaşanan %100'lük devalüasyondan önce vefat etmişti. Dolayısıyla henüz hayattayken yeniçerilere ödenen maaşta Osmanî akçe ile Kefevî akçe arasında bu kadar fark yoktu. İhtiyatlı olmak adına Mehmed'in hayatının son yıllarında yani II. Selim devrinde (1566-

46 Cemal Kafadar, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 29-37.

47 *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kütâb-ı Müstetâb*, haz.-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 37.

48 Sahillioğlu, *a.g.t.*, s. 92-93. Kefevî akçenin Osmanî akçe karşısındaki değeri ve oranı hakkında mufassal bilgi için bkz. İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 185-188; Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 328-338; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, [bundan sonra *Paranın Tarihi*], Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 115-116.

1574) devletin maaş ödeme politikası nedeniyle yaşanan gelir kaybının 2/3 oranında değil, 1/3 nispetinde olabileceği düşünülebilir. Sahillioğlu'nun verilerinden hareketle normalde Mehmed'in yevmiye olarak 7 Osmanî akçeye karşılık gelen 35 Kefevî akçe alması gerekirdi. Mehmed, yüzyılın sonlarında hayatta olsaydı alması gerekenin ancak 2/3'ü oranında maaş alabilecekti. Ancak II. Selim devrinde gelir kaybı oranının daha az olabileceğini hesap ederek 1/3 nispetinde bir düşüşten bahsedebiliriz. Bu durumda normalde Mehmed'in alması gereken yevmiye ($7 \times 5 =$) 35 Kefevî akçeydi. Öngörülen üçte birlik gelir kaybı ($35 \div 3 =$) 11,66 Kefevî akçedir. Alması gereken yevmiyeden öngörülen gelir kaybı çıkarıldığında elde edilen ($35 - 11,66 =$) 23,34 Kefevî akçenin Mehmed'in reelde aldığı yevmiye olduğu anlaşılır. Bu tutarın Osmanî akçe olarak karşılığı ($23,34 \div 5 =$) 4,67 Osmanî akçedir. Yani Mehmed'in eline günde 7 Osmanî akçe yerine 4,67 Osmanî akçe geçiyordu.

Muhallefâtındaki verilerden hareketle 1572 yılında Osmanlı'da altın sikke, Osmanî akçe ve Kefevî akçenin değerini hesaplayacak olursak: Mehmed'in muhallefâtındaki tüm eşyalara 52.415 Kefevî akçelik bir değer biçilmişti. 52.415 Kefevî akçenin o günkü kur üzerinden değeri 116 sikke-i hasene olarak hesaplanmıştı. Bu durumda 1 sikke-i hasene ($52.415 \div 116 =$) 451,8 Kefevî akçe ediyordu. II. Selim devrinde 1 altın sikkenin resmî kur değeri 60 Osmanî akçeydi⁴⁹. Bu durumda 116 sikke-i hasene ($116 \times 60 =$) 6.960 Osmanî akçe ediyordu. ($52.415 \div 6.960 = 7,53$) 1572 yılı değerleri üzerinden yaptığımız hesaba göre 1 Osmanî akçe Sahillioğlu'nun hesapladığı gibi 5 Kefevî akçe değil 7,53 Kefevî akçeye tekabül ediyordu⁵⁰. Ancak her iki hesaplamada da açıkça görüldüğü üzere rakamlar değişse de Mehmed'in eline geçen günlük Osmanî akçe miktarı değişmiyor, devletçe sabit bir kur üzerinden maaş ödemesi gerçekleştiriliyordu. Maaş ödemesi neticesinde eline günlük 4,67 Osmanî akçe geçen Mehmed, yevmiye olarak İstanbul'da 5,8 Osmanî akçe alan vasıfsız bir işçiden bile daha az kazanıyordu. Böyle bir durumda sessiz kalsa dahi, daha fazla gelir temin etmek için alternatif yollar deneyebilirdi. Muhtemelen o da öyle yaptı. Dolayısıyla Mehmed'in de bu nedenle daha tatmin edici bir gelire sahip olmak maksadıyla ticarete meyletmesi, ticarî sebeplerden ötürü tüccar bir zimmînin evinde bulunması ve de buradayken vefat etmiş olması imkân dâhilindedir.

Yeniçeri Mehmed öldüğünde nakit olarak 4.000 Kefevî akçe⁵¹, 50 altın sikke⁵² ve 1.135 Osmanî akçesi bulunuyordu⁵³. Üstelik Eminönü'ndeki bir kâfirden alacağı 18 sikke-i hasene

49 Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 68.

50 Normalde Mehmed'in yevmiye olarak 7 Osmanî akçeye karşılık gelen ($7 \times 7,53 =$) 52,71 Kefevî akçe alması gerekiyordu. Öngörülen 1/3'lük gelir kaybı ($52,71 \div 3 =$) 17,57 Kefevî akçedir. Bu rakam günlük alması gereken meblağdan çıkarıldığında elde edilen sonuç ($52,71 - 17,57 =$) **35,14** Kefevî akçe Mehmed'in gerçekte aldığı yevmiyenin Kefe akçesi cinsinden değeridir. Yevmiye olarak gerçekte alınan Kefevî akçe 1 Osmanlı akçesinin Kefe akçesindeki karşılığına bölünerek ($35,14 \div 7,53 =$) **4,67** Osmanî akçe Yeniçeri Mehmed'in gerçekte aldığı bir günlük yevmiyesinin Osmanî akçe cinsinden değeri olarak tespit edilebilir.

51 Bu tutar Mehmed'in 113 günlük yevmiyesine yani 3 ay 23 günlük kazancına eşdeğerdi.

52 50 sikke ($50 \times 60 =$) 3.000 Osmanî akçe; ($50 \times 451,8 =$) 22.590 Kefevî akçe ediyordu. Yani Mehmed'in bir yeniçeri olarak elde edeceği 1 yıl 9 aylık maaşına denk!

53 Yaklaşık 8 aylık maaşı tutarında.

bu meblağa dâhil edilmemişti. Anlaşıldığı üzere maişet kaygısıyla atıldığı ticaret hayatı kendisine geçim temininin yanı sıra küçük bir birikim yapma fırsatı bile tanımıştı.

Mehmed'in sahip olduğu eşyaların çoğunluğu ticaretle meşguliyetine dair ciddi deliller sunarken, esas görevi ile ilgili bazı araç-gereç ve malzemeleri askerlik ile bağımlı hâlâ muhafaza ettiğinin kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere yeniçerilerin geleneksel talimleri “keçeye pala çalmak, testiye kurşun atmak” idi⁵⁴. Muhallefât dökümündeki tüm âlet ve edevatıyla birlikte 2.000 akçe değer biçilen bir yeniçeri tüfeği, 475 akçe değerinde bir kılıç, 35 akçe miktarı kara barut, bir yeniçeri sökümlüğü ve 300 akçe değerinde bir yeniçeri harbesi (kısa mızrak) aslı mesleği ile birinci dereceden ilgili eşyalardır.

Yeniçeri Mehmed'in dış giyim ürünlerine bakıldığında mütevazılık göze çarpar. Mehmed'in 311 akçe değerinde kalın yün dokumadan mamul kullanılmış bir kepenegi mevcuttu. Beyaz kuzu derisinden mamul kürkle, hangi hayvanın derisinden yapıldığı belirtilmemiş sadece kullanıldığı belli 441 akçelik kürk Mehmed'in soğuk günlerde sıcak tutan diğer dış mekân giyim ürünleriydi. Bir yeniçeri olarak devletin kendisine tahsis ettiği bir dış mekân giysisi olduğunu belirtmek adına “beylik” sıfatıyla nitelenen çuhadan⁵⁵ imal edilmiş yağmurluk⁵⁶, 1.670 akçelik fiyatıyla muhallefâtta en pahalı giyecekler arasında yer alıyordu. Kuşkusuz bu pahada, kumaşın kalitesi ve yapımı için sarf edilen kumaşın miktarının yanı sıra, su geçirmesini engellemek maksadıyla çuhaya uygulanan yalıtım işleminde kullanılan malzemenin cinsi ve fiyatının da payı büyüktür. Çünkü geçmişte yağmurluk yapımında kullanılan kumaşlar eğer su geçirmez abadan üretilmemişse üzerine genellikle su yalıtımı için bal mumu, katran vb. su geçirmez malzemeler sıvanır veya işlenmiş bir deriyle kaplanırdı⁵⁷. Böyle bir yağmurluk Karadeniz'in yağmurlu ikliminde kuru kalabilmek için kullanılacak son derece gerekli bir dış giyim eşyasıdır.

Yeniçeri Mehmed'in diğer üst giyim eşyalarına baktığımızda 200 akçe tutarında niteliği belirtilmemiş bir gömleği, yine aynı değerde ancak yeni bir gömleği, 250 akçe fiyat biçilen

54 “...Hâsâ gavur ta'limidir etmeyiz, biz kılıç ile keç çalar, şeş-hâne atar, nişân ururuz” Sahâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2005, s. 58. “...eski usûlümüz destiye kurşun atar, keçeye kılıç çalarız” Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anivis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I, Tarih Vakfı Yurt Yay.-Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 102.

55 Yünlü bir dokuma türüne verilen ad. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 384; Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s.88-89. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, II, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2016, s. 267.

56 “Ve yedi endâze olan çukaya yağmurluk derler...”, “Ve yeniçeri yoldaşların çukasını Fâtih-i Kostantiniyye Sultân Muhammed Hân Hazretlerinin peder-i azizleri Sultân Murâd Hân zamanında vâki' olmuşdur. Selânik'de olan Yahudilere yeniçeri yoldaşlara hil'at için yedişer endâze çuka dokumağa ferman edüb ve Selânik'de çuka anbarın binâ edüb tamam olunca üzerine bir yayabaşı ta'yin edüb altı bin nefere yağmurluk için çuka ihsân buyurmuşlardır.” *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 153, 182.

57 Koçu, *a.g.e.*, s. 241. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 602.

beyaz bođası⁵⁸ kumaştan mamul bir gömleği ve son olarak da 630 akçe değerinde sarı bürümcükten mamul yeni bir gömleği vardı. Sırasıyla bahsedilen ilk üç gömlek günlük yaşantısında sıklıkla kullandığı üst giyim ürünleri olmalıdır. Ancak son olarak değindiğimiz sarı renkli bürümcük yani bükülmüş (ham) ipekten dokuma gömlek diğerlerinden farklıdır. Kur’ân’da erkeklerin ipekten mamul ürünler kullanmasının haram/yasak olduğuna dair açık hüküm/hükümler bulunmamasına rağmen, müttakî Müslümanların gösterişli ve pahalı giyecek ve zıynet eşyaları kullanmasının câiz olmadığına yönelik hadislerden⁵⁹ hareketle söz konusu kategoriye giren ipekli mamullerin erkeklerce kullanımı zamanla haram statüsü kazanmıştı. Ancak Osmanlı toplumunda gösterişli ve pahalı giyim iki cinsiyet arasında son derece yaygındı. İpekli, altın ve gümüş sırmalı dokumadan mamul giysiler fakir halk dışında toplumun en genç ferdinden en yaşlısına beğenilerek giyiliyor, bu tür giysiler almak için hayli para sarf etmekten asla imtina edilmiyordu⁶⁰. Fiyatı ve toplumsal değerler göz önüne alınırsa bilhassa kaliteli ipek dokuma giyim eşyaları kullanmak toplumda ekonomik vaziyetin göstergesi, bir statü simgesiydi. Mehmed de toplumda saygın bir kişilik olarak tanınmak, itibar görmek ve dikkat çekmek isteyen biri olabilirdi. Bu nedenle kılık kıyafetine özen gösterip, pahalı da olsa bu çeşit giysiler edinmeyi ve giyinmeyi tercih etmesi mümkündür. Bir başka ihtimal bürümcük tıpkı diğer giyim ve tekstil ürünlerinde olduğu gibi Kefe’de her dönem çok rağbet gören bir kumaş türü olduđundan⁶¹ söz konusu gömleği bu tarz giyim ürünlerini tercih eden kimselere satmak maksadıyla da getirmiş olabileceğidir.

Yeniçeri Mehmed’in üst giyim eşyaları arasında yer alan bir diğer ürün grubunu zıbın adı verilen ve genellikle kış mevsiminde gömlek üstüne giyilen kolsuz pamuklu ya da ince yünlü hırka/yelekler oluşturmaktaydı. Zıbınlar içinde yine devletin kendisine bir yeniçeri olarak tahsis ettiği giyim ürünü olduğunu belirtmek adına “*beylik*” sıfatıyla nitelendirilmiş, kumaşında gümüş veya altın gibi kıymetli maden teller ihtiva eden (*sırmalı*) çuhadan mamul köhne zıbın 600 akçelik fiyatıyla dikkat çekmekteydi. Bu pahalı zıbını 510 akçe değeriyile

58 Genellikle pamuk ipliğinden seyrek dokuma bir tür kumaş için kullanılan tabirdir. Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, [bundan sonra *Tekstil Tarihi*], Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 102. Dil bilgini Hüseyin Kâzım Bey tarafından aslen İspanyolca bir terim olan bocaci=bokasi kelimesinin dilimizde karşılık bulmuş hâli olarak gösterilmiştir. Koçu, *a.g.e.*, s. 47-48. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 237-238. Andreas Tietze ise terimi 14. asırdan beri Avrupa’da bilinen ve adı boccascino olarak İtalyancaya (ve oradan başka Avrupa dillerine) giren ve asıl menşei (ve kelimenin sonundaki /i/ hangi coğrafî mevkiye dayandığı bilinmeyen) bir yerli bez türü, patiskaya verilen ad olarak betimlemiştir. Tietze, *a.g.e.*, I, s. 750.

59 Bu konu hakkındaki birçok hadisten en müteber olanları için bkz. Tirmizî, Ebü ‘İsâ Muhammed bin ‘İsâ, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed şâkir vd., I-V, Mektebetü Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Mısır 1395/1975, *Libâs*, I, hadis no: 1720; Nesâî, Ebü Abdırrahmân Ahmed bin şu’ayb, *Sünen (el-Muctebâ)*, thk. Abdulfettâh Ebü Gudde, I-IX, Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İşlâmiyye, Haleb 1406/1986, *Zinet*, 40, hadis no: 5148, vd.

60 Mehmed’in yaşadığı döneme yakın zamanlarda İstanbul’da bulunan Schweigger, Osmanlı toplumundaki erkeklerin, giysilerinin gösterişi ve pahalılığı konusunda kadınlardan hiç de aşağı kalmadıklarını belirtmektedir. Schweigger, *a.g.e.*, s. 202-204. Osmanlı toplumunda ipek giyim kültürü hakkında bkz. Nurhan Atasoy-Walter B. Denny-Louise W. Mackie-Hülya Tezcan, *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*, TEB Yay., 2001, s. 15-16.

61 Bkz. İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 123, 127; ayn.yzr., *Tekstil Tarihi*, s. 82.

yeşil çuhadan mamul zıbın takip etmekteydi. Mavi renkte boğası kumaştan mamul 155 akçelik zıbınla, 70 akçe tutarındaki İmroz (Gökçeada) işi köhne zıbın Mehmed'in diğer zıbınlarıydı. Bunları kendi kullanımı için bulunduruyor olabileceği gibi, ticarî maksatla Kefe'ye getirmiş olması da mümkündür.

Mehmed'de gömlek ve zıbının üzerine giyilen cübbe benzeri bir diğer üst giyim eşyası olan dolamadan⁶² iki tane mevcuttu. 415 akçe değerindeki dolama, yeniçeri olması hasebiyle devletin kendisine verdiği (*beylik*) sırmalı çuhadan imal edilmiş olmalı⁶³. Mor renkli parlak Venedik çuhasından mamul yeni dolama ise 3.100 akçelik fiyatıyla muhalledfâttaki en pahalı ikinci giyim ürünü olarak göze çarpmaktaydı. Has boyalı ve çok parlak cinste dokunan Venedik çuhasından (*ıskarlat/ıskerlet*) yapıldığı için bu kadar pahalıydı. Böylesine pahalı bir giyim ürününü tekstil ürünleri pazarlayan bir tüccar olarak satmak için temin etmiş olabileceği akla gelirse de giyim kuşamına önem veren biri olarak ileriki satırlarda da ifade edileceği üzere diğer mor renkli üst ve alt giyim ürünleriyle kombine etmek maksadıyla kendisi için de ayırmış olabilirdi.

Mehmed'in sahip olduğu bel altı giyim ürünlerine baktığımızda evvela biri boğası dokumadan mamul, diğeri niteliği belirtilmemiş iki iç çamaşırının (*don*) varlığından söz edilebilir. Elbise envanterinde devrin bir nevi kısa pantolonu olarak nitelendirilebileceğimiz diz çakşırılarının⁶⁴ beyaz abadan dikilmiş olanlarından da bir çift bulunuyordu. Köhne olarak vasıflandırılmış 103 akçe değerinde mor renkte bir çakşırı⁶⁵ da mevcut olan Mehmed, mor renkte elbiseler giymeyi seviyor olmalıydı ki çakşırıda da tercihini bu renkte dikilenlerden yana kullanmış ve muhtemelen en çok onu giyerek eskitmişti. Paçasına ince sahtiyandan mamul mavi renkte bir mest dikilerek ana gövdeyle bütünleştirilen ince çuhadan imal edilmiş bir tuman çakşırına⁶⁶ da 730 akçe değer biçilmişti. Bu çakşırının fiyatının yüksek oluşunun sebebi çakşırının ince dokunmuş çuhadan üretilmesi yani kumaş kalitesiyle, parlak ve cilalı ince

62 Elbise üstüne giyilen, entari gibi önü açık üst giyeceği; eskiden özellikle yeniçeri ve bazı saray görevlilerinin, iç oğlanlarının giydikleri, belden çizgili bir kuşakla tutturulan, önü açık, kolları bol, kol ağzları daha dar, çuha, çatma veya kemhâdan (ipek) bir nevi cübbe [Yeniçeriler yürümelerine engel olmaması için dolamanın ön eteklerini kaldırıp bellerindeki kuşağa sokarlardı]. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 470-471; Tietze, *a.g.e.*, II, s. 456-457; İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 192; İnalçık, *Tekstil Tarihi*, s. 59.

63 “*Ye yeniçeri yoldaşların giydiği mirî çukadan bol yeni boyunca astarlı dolamadır...*”, *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 176. İsmail Hakkı Uzunçarşılı mirî yeniçeri dolamalarının mavi veya lacivert çukadan imal edildiklerini ifade etmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Yay., Ankara 1984, s. 268 vd.

64 Toplumun hemen hemen her kesiminden erkeklerin giydiği ancak daha çok yeniçerilerin tercih ettiği bir giyecek olduğundan onlarla özdeşleşmiş bir alt giyim ürünü olan diz çakşırı, yeniçerilerin genellikle seferli olmadıkları zaman giydikleri, paçası diz kapağının üstünde bırakıldığından bacağı baldır kısmını örtmeyen bir pantolon türüydü. Koçu, *a.g.e.*, s. 65-66.

65 Osmanlı toplumunda pantolonun yaygınlaşmasından önce erkeklerin iç donu üzerine giydikleri paçaları uzun ve dar bel altı giyim ürününe verilen ad. Koçu, *a.g.e.*, s. 65; Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 323.

66 Bir nevi uzun pantolon olup, bunu giyen aynı zamanda mest de giymiş olurdu. Koçu, *a.g.e.*, s. 65; Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 323; Tietze, *a.g.e.*, VIII, s. 273.

deriden (*sahtıyan*) mamul mestin çakşıra rabtıyla giysinin tamamlanmasından kaynaklıdır. Ayrıca yapımında ince işçilik ve emek gerektiren mesai sarf edilmiş olması ve iki kullanışlı ürünün müşteriye bir arada sunumu da ürünün değerini arttıran bir başka etmendirdir.

Muhallefâta yer alan oldukça pahalı ve genellikle kadınların kullandığını bildiğimiz bazı dokuma ürünü ve giysiler Mehmed’in değerli tekstil ve giyim ürünleri ticareti yaptığına dair başka bir delil teşkil eder. Nitekim düz ve mat ipekten dokunmuş dolayısıyla sert bir kumaş türü olan taftadan mamul bir adet yeni kadın peştemalına –cinsiyet özellikle belirtilmiş– 535 akçe değer biçilmişti. Yine genellikle kadınların kullandıkları bir üstlük türü olup, erkeklerde ise ilmiye sınıfı mensupları, Mevlevî meşrepler ve zengin beyzâdelerin tercihi olan feraceden⁶⁷ dört tane vardı. Bu feracelerden kumaşının dokumasında altın veya gümüş teller barındıran (*sırmalı*) eski bir tanesine 601 akçe, yeşil kaba yünlü (*karziyye*) çuhadan mamul astarlı olanına 1.310 akçe, sırmalı kaba yünlü (*karziyye*) çuhadan mamul astarlısına 2.110 akçe ve son olarak aynı zamanda muhallefâttaki en pahalı ürün olma özelliğine de sahip mor renkte has boyalı ve çok parlak cinste dokunan Venedik çuhasından (*ıskarlat*) astarı bulunan, kırmızı sancaklı çuhadan mamul olanına ise 6.005 akçe gibi son derece yüksek değerler biçilmişti⁶⁸. Muhallefâta göre Mehmed’in bir karısı, kız çocuk ya da çocukları yoktu dolayısıyla feraceler ve özellikle de kadın peştemalı onlara ait olamazdı. Giyimine özen göstermeye çalıştığını daha önce ifade etmiştik. Ancak normal standartlarda hayatını sürdürmeye çalışırken diğer kaliteli ve pahalı eşyalarını da göz önünde bulundurarak bu kadar pahalı üstlüklerin tamamını edinmeye kıdemli de olsa sıradan bir yeniçeri olarak mütevazı maaşı asla yetmezdi. Sadece en pahalı feraceyi almak istese hiçbir şey yemeden içmeden 170 günlük yevmiesini biriktirmesi gerekiyordu. Şayet uzun zamandır ticaretle uğraşan biriye giymek için veyahut sermaye olarak nakit birikimiyle pekâlâ bu feracelerden temin edip, bölgenin zengin bey ve hanımlarına satmak maksadıyla Kefe’ye getirmiş olabilirdi.

Yeniçeri Mehmed’in başlık türü giyim ürünlerine değinecek olursak: kendisinin biri eski, diğeri yeni iki kavuğu vardı. 34 akçe değerindeki kavuğun hangi kumaştan yapıldığı belirtilmemiş, sadece köhne olduğu bilgisi verilmişti. Diğer kavuk ise yeniydi ve kırmızı renkte kemhâdan⁶⁹ mamuldü. Yapıldığı kumaşın kalitesi ve kullanılan malzemenin fiyatından dolayı bu kavuğa 365 akçelik bir fiyat biçilmiştir. Köhnesi bile 1.000 akçe eden muhtemelen son derece kaliteli ipekten dokunmuş bir tülbent, 470 akçe değerindeki niteliği belirtilmemiş

67 Kışlık olanları sof ve çuhadan, yazın pardösü olarak kullanılanları ise hafif ipeklilerden mamul, bedeni ve kolları bol, yaka kısmı geniş, erkeklerin ve daha çok kadınların yaşmakla birlikte dış mekân giysisi olarak kullandıkları önu açık bir üstlük türü. Koçu, *a.g.e.*, s. 113-116; Hülya Tezcan, “Ferace”, *DİA*, XII, s. 349-350.

68 Muhallefâta ferace, kürk, dolama vb. giyim ürünlerinin iç yüzlerini kaplamak için kullanılabilcek bir parça astar için 90 akçe, yine aynı maksatla kullanılabilcek eski bir astar parçası için de 15 akçe muhammen bedel belirlenmişti.

69 Dokuma ustalarının geliştirdiği yeni teknikler sayesinde özellikle on altıncı yüzyılın ikinci yarısında değeri kadife ve seraser gibi diğer kaliteli ipeklili dokumalara göre daha da artmış ipeklili dokuma türüne verilen ad. Atasoy vd., *a.g.e.*, s. 16.

bir diğer tülbent ve yine sadece köhne olduğu bilgisi verilmiş 235 akçelik tülbent genellikle kavuklarda sarık olarak kullanılan dokuma ürünleridir. Kemhâ kavuk ile köhne dahi olsa çok pahalı ipek tülbenti ve diğer tülbenti kendi kullanımı için bulunduruyor olabilirse de daha çok satmak maksadıyla yanında taşınması mümkündür. Kavuk dışında sahip olduğu bir diğer başlık türü gök rengi (*asmâni*) çuhadan mamul 125 akçe değerindeki şebkülâhı⁷⁰. Şebkülâh, on altıncı yüzyılın sonlarında yeniçerilerin hem gündelik hayatta hem de savaşlarda vazgeçemedikleri bir başlık türü olmuştu. Durum böyle olunca yeniçerilerin şebkülâh giymelerinin hangi hâllerde doğru, hangi hâllerde yanlış olduğu hususu on yedinci yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış yeniçeri kanunlarında ve siyasetnâmelerde ayrıntılı olarak yer bulmuştu. Yeniçerilerin savaş esnasında metrislerde başlarına kendilerine özgü keçe giymeleri kanunken, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bu kuralı terk ettikleri, kanun hilâfına muharebelerde keçe yerine şebkülâh giymeye başladıkları görülmüştü. 1606 yılında hazırlanan Yeniçeri Ocağı Kanunnâmesi'nde bu uygulamaya bir an evvel son verilerek seferlerde yeniçerilere eskiden olduğu gibi keçe giydirilmesi gerektiğinin üzerinde ısrarla durulmaktadır⁷¹. Yine on yedinci yüzyılın ortalarına doğru kaleme alınmış bir siyasetnâmede yeniçerilerin sık sık çıkardıkları fesat ve karıştıkları kavgalarla toplumsal düzeni bozduklarından dem vurulmakta, bunlara sokak ve çarşıya çıktıklarında mensup oldukları ocak kolayca ayırt edilebilsin diye muhakkak kırmızı, mor, siyah ve gök rengi gibi farklı renklerde şebkülâh giyme zorunluluğu getirilmesi teklif edilmektedir. Böylece hiçbir yeniçeri tanınma korkusuyla suç işlemeye cesaret edemeyecek, toplumda sükûnet tesis edilmiş olacaktı⁷². Yeniçeri Mehmed genellikle kavuk veya külâh gibi başlıkların altlarına terden kirlenmelerini önlemek maksadıyla giyilen, herhangi bir dokumadan sadeleri, gayet ince pamukludan zarif ve pahalıları dikilen takkelerden⁷³ mor renkte ince pamukludan dikilmiş bir tane edinmişti. Söz konusu takke, kendisinin giyimdeki mor renk tutkusunu bir kez daha gözler önüne serer niteliktedir.

70 Klasik Türk Edebiyatına ait metinlerde ve diğer Osmanlıca metinlerde adı sıklıkla geçen şebkülâhın malzemesi, rengi, toplumda kimler tarafından giyildiği konusundaki farklı görüşler bu başlığın türü ve niteliğinin tam bir netlik kazanamamasına neden olmuştur. Gölpınarlı ve ondan naklen pek çok araştırmacı şebkülâhı Mevlevî dervişlerinin sikkelerini çıkardıktan sonra genellikle gece yatarken giydikleri kısa kalıpsız bir başlık türü olarak betimlemiştir. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1963, s. 42. Kimi siyah keçeden yapıldığı için malzemesinin rengine izafeten (şeb=siyah) bu adı almış bir başlık türü olarak niteler. Koçu, *a.g.e.*, s. 220. Kimi kavuk altına giyilen külâh ve takke olarak ya da gece külâhı olarak tanımlar. Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 323. Kimi Evliyâ Çelebi'nin betimlemesine istinaden şibih-külâh=külâha benzediği için bu adı almış olabileceği ihtimali üzerinde durur. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, s. 325. Kimi yeniçeri ocağına mensup cebecilerin merasim zamanlarında giydikleri yeşil çuhadan bir serpuş olarak adlandırır. Devrin kadı sicillerinde segbân, yayabaşı, köle ve toplumun diğer fertlerince giyilen kırmızı, sarı, mavi-sarı, mor, beyaz ve diğer renklerde keçeden veya çuhadan yapılmış bir başlık olarak betimlenir. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H 1005-1007/M 1596-1599)*, XXXV, der. Fethi Gedikli-Mehmet Akman, İSAM Yay., İstanbul 2012, Hüküm No: 81, s. 93 vd. Kanaatimizce şebkülâh Osmanlı toplumunda giyen kişinin hangi meslek grubu ve cemaate dâhil olduğunun anlaşılabilmesi adına belirli renklerde giyilmesi kararlaştırılmış kimi zaman üzerine sarık dolanarak da kullanılabilen külâha benzer bir başlık türüdür.

71 *Kavânin-i Yeniçeriyân*, s. 195.

72 “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, haz.-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 98.

73 Muhallefâtta tellik [*terlik/arakçin* olmalı] olarak kayıtlıdır ve 220 akçe değer biçilmiştir.

Giysileri tamamlayıcı nitelikteki aksesuarlara gelince; Mehmed’de genelde dolama, ferâce gibi düğmesiz, önü açık üstlükleri yakalarından iliklemede kullanılabileceğini düşündüğümüz toplam değerleri 150 akçe olan biri büyük, diğeri küçük iki gümüş düğme mevcuttu. Ayrıca 32 akçe muhammen bedelli bir aynası vardı. 1.725 akçe değer biçilen son derece pahalı, parlak (*neyyir*) ipekli dokumadan mamul iki adet kuşakla, 550 akçe değerindeki Yezd işi (*Yezdî*)⁷⁴ ipek kuşak, parlak Venedik çuhasından mamul mor dolamayla, beylik sırmalı çuhadan üretilmiş dolama üstüne bağlamak için kullanılabileceği gibi, fiyatları göz önüne alınırsa satılmak maksadıyla da Mehmed’de bulunuyor olabilirdi. Çünkü eski giyim kültüründe kuşaklar hem kemer vazifesi gören hem de öne gelen kıvrımları işlemeli ipek mendiller, bıçaklar, aynalar, tütün ve kav çakmak keseleri, para keseleri, enfiye kutuları gibi eşyaların konması için cep gibi kullanılabilen son derece mühim ve kullanışlı giyim aksesuarlarıydı. Bu özelliklerinin yanı sıra dokundukları kumaşın kalitesine göre sosyal mevki âlâmeti de sayılırlardı. Toplumun hemen her kesiminin kesesinin gücü nispetinde temin ederek kullandığı bu denli vasfı muhtevi eşyalar satış garantili mamullerdi. Dolayısıyla husûsen 1.725 akçe değerindeki ipek kuşakların Kefeli zenginlerin belini süslemek üzere getirilmiş olabileceği ihtimâlden vâreste tutulmamalıdır. Mehmed’in köseleden yapılmış gümüş tokalı kuşağını ise kılıç, barut veznesi gibi silah ve silaha mahsus alet-edevatını taşımak için kullandığı düşünülebilir. Çakşırlarının üzerine giydiği çorapların koncunu bağlamaya mahsus bükülmüş ipektan mamul ibrişim çakşır dizgelerinin ikisi gümüş halkalı (*tavklı*) biri metal halkalıydı ve toplam 540 akçe değerindeledir. Bir diğeri çift çakşır dizgesi ise 80 akçe ediyordu. İçdonunun belini bağlamaya mahsus kirpastan mamul uçkuruna da 30 akçe bedel biçilmişti.

Mehmed’in ayak giyim ürünlerine baktığımızda bu konuda da mütevazı olduğu söylenebilir. 140 akçe değerinde sahtiyandan mamul, altı yumuşak, kısa ve bol konçlu bir mest türü olan ve ev içinde giyilen kızıl renkte bir çift iç ediği vardı. Yine iç mekân ayakkabısı olarak giydiği ancak daha sık kullanılmış bir çift köhne mesti de mevcuttu. Bunların dışında tuman çakşırının paçalarına dikilmiş mavi sahtiyandan mestleri de tuman çakşırını giydiği zamanlarda kullanmış olduğu ayak iç giyim ürünü olarak değerlendirilebilir. Bütün bu mestlerin üzerine sokağa çıkılırken muhakkak bir pabuç/çizme giyilirdi. Lâkin muhalledâta Mehmed’e ait bir pabuç veya çizmenin varlığına dair delile tesadüf edilmedi. Hâlbuki Mehmed’in bir yeniçeri olarak devletin çizme alması için her yıl kendisine ödediği çizme bahasıyla temin etmiş olduğu bir çizmesi bulunmalıydı. Çizmenin yokluğu Mehmed’in artık seferli olmadığı yönünde bir değerlendirmede bulunmamızı mümkün kılmaktadır.

Yeniçeri Mehmed’in el-yüz-vücut temizliği maksatlı kullandığı dokuma ürünlerine gelince: Hamam tekstil ürünü olarak 180 akçe değerinde erkeklere mahsus (*merdâne*) bir çift

74 İran’ın Yezd şehri önemli bir ipekli kumaş sanayi merkeziydi. Başlangıçta pamuklarıyla ünlü kentte ipekli sanayinin on birinci yüzyıldan itibaren geliştiği tahmin edilmektedir. Yezd dokuması ipekliler dokunduğu şehre ithafen bu adla anılırdı. İnalçık, *Tekstil Tarihi*, s. 198. İnalçık, Yezdî ipeklilerin Bursa’da aynı ad altında taklitlerinin dokunduğunu belirtmektedir. İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 196.

kırmızı renkte peştemalla, 140 akçe değerinde bir tane yeni peştemalı vardı. İki adet Humus işi (*Humsî*) futa⁷⁵ için 585 akçe muhammen fiyat belirlenmişti. Eğer Mehmed bu futaları hamamda kullanmak üzere edinmişse elinde beş tane peştemalı oluyordu. Hamam hâricinde futalar esnafın ve zanaat sahibi kimselerin iş yaparken bellerinden ayırmadıkları vazgeçilmez aksesuarlarından biriydi. Lâkin takip edebildiğimiz kadarıyla Mehmed herhangi bir loncaya kaydı olsun veya olmasın bir esnaf ya da zanaatkâr da değildi. Öyleyse Humus işi futaları satmak için yanında bulundurma ihtimâli daha yüksekti. Havlu olarak kullanılan birinin kenarı saçaklı, diğerinin ki saçaksız iki adet el-yüz makraması 125 akçeydi. Ayrıca leblebi renginde iki tane daha makraması vardı ve toplam değerleri 63 akçe ediyordu. Bunların dışında köhne olarak nitelendirilmiş 63 akçelik bir tane daha makraması mevcuttu. Makrama tabir edilen havlu veya peşkirden toplamda beş adet bulunması mütevazı bir yaşam kültürüne sahip biri için biraz fazla gibi gözükmektedir. En azından 125 akçe değerindeki makramaların satılmak maksadıyla Mehmed'de bulunmaları ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir. Destmâl adı verilen genellikle el-ağız, ter silmeye mahsus, aynı zamanda el yüz yıkandıktan sonra ve alınan abdest sonrası vücudun ıslak uzuvlarını kurulamaya yarayan elbezi/mendillerden de yedi tane mevcuttu. Bu destmâllerden üç tanesinin uçları nakışlı ve yeni olup toplam değerleri 198 akçeydi. Alaca tabir edilen birkaç renkli iplikten dokuma destmâllerden ise toplam dört tane mevcut olup her birinin tanesine 70'er akçe değer biçilmişti. Bunlardan ikisi yeşil alaca, biri kıvıl ve bir diğeri beyaz alaca dokuma destmâldi. Özellikle uçları nakış işlemeli destmâlleri ticarî meta olarak değerlendirmek mümkündür.

Yatak, yorgan, yastık, örtü, yaygı ve sair mefruşat türü ev tekstil ürünlerini değerlendirecek olursak: Mehmed'in muhalledâtında Osmanlı gündelik yaşamında ev mefruşatından, yer döşemesine, yiyecek madde muhafazasından, hayvan/binek örtüsüne⁷⁶ kadar çok geniş bir kullanım alanına sahip tekstil ürünlerinden kalın ve tüylü bir yün dokuma türü olan kebeden üç parça mevcuttur. Üstelik üçü de bu tür dokumalarıyla meşhur Yanbolu⁷⁷ (Bulgaristan) işi olup, kullanılmış olanına 385 akçe, yeni olanlarından birine 765⁷⁸, diğesine 755 akçe değer biçilmiştir. Her ne kadar kebeler çok amaçlı ve kullanışlı eşyalar olsa da piyasada aynı işlevi gören çok daha uygun fiyatlı ürünler mevcutken mütevazı maaşlı ve rütbesiz bir yeniçerinin kullanım maksadıyla aynı türde pahalı tekstil mamullerinden üç tane bulundurması biraz lüktür. Dolayısıyla Mehmed'in,

75 Bir iş yaparken esnafın, hamamda ve sair durumlarda tellaklar ve insanların bellerine bağladıkları çoğunlukla ipek veya farklı kumaşlardan dokunmuş peştemal. Koçu, *a.g.e.*, s. 124-126; Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), s. 314.

76 Koçu, *a.g.e.*, s. 155.

77 İnalçık, *Tekstil Tarihi*, s. 65; Özen, *a.g.m.*, s. 320, 339; Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 237-238.

78 Belgede söz konusu Yanbolu kebesinin değerinin yazılı olduğu bölümün sol kısmı tahrif olduğu için sadece 65 rakamı okunuyor. Ancak biz muhalledâtta bir diğere yeni Yanbolu kebesinin fiyatından hareket ederek tüm rakamları toplayıp genel yekûnun sağlamasını yaptığımızda kebenin 765 akçe olduğunu tespit ettik. BOA, İE.MHF, 1/8.

bölgede sonraki yüzyıllarda da gayet rağbet gördüğü anlaşılan⁷⁹ Yanbolu kebelerini satmak maksadıyla Kefe’ye getirmiş olması daha mantıklıdır.

Osmanlı toplumunda kebe gibi çok yaygın kullanıma sahip bir başka tekstil ürünü de velense (*velence*) idi⁸⁰. Velenseler başta yer döşemesi, battaniye, çarşaf, sofra bezi, döşek ve minder yüzü (kılıf) olmak üzere ev mefruşatında, kabalari ise binek örtüsü olarak gündelik yaşamda çok geniş alanlı bir kullanıma sahipti. Mehmed’de 381 akçe fiyat biçilmiş bir köhne velenseyle, 500 akçe değerinde beyaz renkli bir yeni velense vardı. Velenseleri kendi kullanımı için bulundurabileceği gibi, ticarî maksatla da elde tutuyor olabilirdi. Bunlar haricinde muhallefâtta 600 akçe değerinde bir adet mahbes yorgan da mevcuttu. Alaca dokumadan mamul köhne minderi oturma ve yatak maksatlı; hasır, sumak⁸¹ ve koyun postunu ise ikamet ettiği meskenin zeminine sermek amacıyla bulundurduğu düşünülebilir⁸².

Yeniçeri Mehmed’in muhallefâtından kendisine ait bir binek hayvanı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak sahip olduğu ürünler arasında yer alan 1.100 akçe değerindeki Tatarî eyer ile 30 akçe değerindeki kandarma [kantarma]⁸³ Mehmed’in bir binek kullandığına işaret eder. Ulaşım ve nakliye ihtiyacını gidermek maksadıyla o dönem çok yaygın bir usul olan hayvan kiralama yöntemini tercih etmesi mümkündür.

Muhallefâtta kesici aletler sınıfında değerlendireceğimiz 4.000 akçe tutarındaki altın yıldızlı bıçak, kaplama malzemesi ve fiyatıyla dikkati celbetmektedir. Bu gibi kıymetli madenlerle bezenmiş silah ve benzeri gereçler de ekonomik kudretin, buna paralel olarak sosyal mevkiin nişanesi olan aksesuar nev’inden eşyalardı. Söz konusu eşyalar başta çarşı ve pazar olmak üzere insanların yoğun olduğu sosyal ortamlara girilirken bilhassa teşhir için herkesin göreceği vaziyette elbiselerin bir yerine –genelde beldeki ipekli kuşaklara– iliştilirdi. Mehmed de toplumda mevki sahibi olma gayretinde biri olarak aksesuar niyetine altın yıldızlı bir bıçak edinmiş ya da bunu satmak maksadıyla Kefe’ye getirmiş olabilirdi. Diğer dört çift bıçağa toplam 150 akçe değer biçilmişti. Bunlar yemek yapmak başta olmak üzere diğer gündelik işlerde kullanılan kesici aletlerdi. Bıçaklar dışında mevcut iki nacağı

79 İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 126.

80 Osmanlıca metinlerde genellikle *velence/velense/valanse/valensa* olarak geçen, yüzü uzun tüylü, kalın ve ağır bir battaniye türünü betimlemek için kullanılan tâbirdir. Tietze, *a.g.e.*, VIII, s. 418. Şemseddin Sami ise söz konusu tekstil ürünü için “*Rumîli lisanlarında müşterek olup (aslı Ulahca olsa gerektir) Rumîlinde yapılan kalın bir nevi fanila ki inceleri örtü ve yatak çarşafı ve kabalari at örtüsü gibi kullanılır*” ifadesini kullanmıştır. Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1498. Halil İnalçık velenseyi döşeme eşyası, halı, kâlice, kilim, seccade, kapı perdesi ve yaygı gibi ürünlerin bulunduğu yer döşemesi kategorisinde değerlendirmektedir. İnalçık, *Tekstil Tarihi*, s. 53-59, 61-62.

81 Çözgü iplerinin üzerine renkli desen iplerinin çeşitli şekillerde sarılması tekniğiyle dokunan kilim türü düz dokuma yaygılara verilen ad. Nebi Bozkurt, “Kilim”, *DİA*, XXVI, s. 5.

82 Zemin örtüsü olarak kullanılan eşyalar ve değerleri şu şekildedir: 1 adet hasır (40 akçe), 1 adet sumak (5 akçe), 1 adet post-ı ganem (20 akçe).

83 Atları, özellikle kontrol edilmesi zor hırçın olanları kontrol altına alabilmek maksadıyla dillerini bastırarak biçimde yapılmış demir araç. Gem ve dizgin ile de aynı manada kullanılır. Tietze, *a.g.e.*, IV, s. 107.

yakacak odun kesmek ve tahta kırmak vb. işler için; küçük makası da kumaş, kâğıt, tırnak kesme, bıyık düzeltme vb. şeyler için bulundurduğu düşünülebilir.

Muhallefâta kaydedilen muhafaza ve taşıma amaçlı eşyalardan bir adet siyah Trabzon işi sandık, bir adet küçük beyaz sandık ve bir adet sarı renkte cilalı deri kaplı küçük câmedân (gardırop/sandık) değerli eşyaları; bir alaca torba, bir bez torba, bir heybe⁸⁴ ve bir eski harar ise daha az kıymete sahip eşyaları muhafaza etmek ve taşımak için kullanılmış olmalıdır.

Mehmed'in gündelik eşyaları arasında 93 akçe değerinde meşin (tabaklanmış koyun derisi) parçası ve 18 akçe tutarında alaca dokuma destmâl içinde muhafaza edilen bir miktar pamuk⁸⁵ ve her birine 3'er akçe değer biçilen bir süpürge ve ayrıca cârûb adı verilen bir çeşit süpürge yer almaktaydı. Süpürgeleri bulunduğu mekânın temizliği için kullandığı aşikâr, ancak meşin parçası ve pamuğu ne amaçla yanında bulundurduğunu bilemiyoruz. Meşinden çok güzel para keseleri, yağmurluklar, kitap ciltleri, mestler, deri kuşaklar, mobilya aksesuarları vb. ürünler yapılabildi. Bir vukiyyelik pamuk medikal, kişisel bakım vb. amaçlarla bulundurulabileceği gibi minder, yastık ve döşek dolgusu olarak da kullanılabilirdi.

Yukarıda başlıklar altında gösterilen gündelik eşyalar, gıda maddeleri ve çeşitli malzemeler dışında Yeniçeri Mehmed'in bazı şahıslardan alacağı da bulunmaktaydı. Mumcu Ali adlı bir şahısta 3.000 Osmanlı akçesi, Balıkpazarı Kapısı'nda bir kâfirde ise 18 sikke-i hasene alacağı vardı. Cenazesinin teçhiz ve tekfini, dellâliye, resm-i kısmet (ölenin terakesini tespit edip vârislere paylaştıran yargı merciine ödenen vergi) gibi giderler düşüldükten sonra Mehmed'den geriye 52.415 Kefevî akçelik nakdî değer taşıyan eşya ve mal kaldı. Mehmed bu kadar birikimi nasıl yapmıştı? Yaşadığı dönemde geçim koşulları nasıldı? Bu sorulara onun yaşadığı dönemdeki bir geçim standardı ölçeği ile cevap verilebilir.

Böyle bir geçim standardı ölçeği hazırlarken öncelikle 1572 yılında vefat etmiş Yeniçeri Mehmed'in yevmiyesi için daha önce 4,67 akçelik bir meblağın öngörüldüğü hatırd tutulmalıdır. Yeniçeri Mehmed'in kendisiyle aynı zaman diliminde yaşamış vasıfsız bir işçiyle, vasıflı bir işçi ve bir müderrisin günlük gelirlerinin ne kadarını sarf ederek karınlarını doyurabildikleri hesaplanmaya çalışılmıştır. Şahısların gelir karşılaştırılmasının yapılabilmesi adına günümüzde halen maişet ve geçim meşgalesini ifade etmekte kullanılan "*ekmek parası kazanmak*" ve "*çorbayı kaynatmak*" deyimini üzerinden hareket edilmiştir. Modern dönem öncesinde insanların yeme alışkanlıklarını belirleyen motivasyonun beslenmeden ziyade doyma ya da damak tadı olduğu göz önünde bulundurularak bir tencere çorbayı 1 kişinin altı öğünde 4 somun ekmekle birlikte tüketeceği düşünülmelidir. Bu verilerden sonra çorba

84 Heybe özellikle devrin kuşkusuz en önemli taşıtları olan atların vazgeçilmez aksesuarlarından biriydi.

85 1600 yılı öncesinde pamukçular pamuğun kantarını 800 akçeye alıyordu. Bu durumda Mehmed'in elinde 1,27 kg yani yaklaşık 1 vukiyye pamuk olduğu düşünülebilir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 43.

maliyetleri üzerinden bir karşılaştırma yapılabilir. Mehmed'in muhaleffâtı 1572 yılı Kasım ayında düzenlendiğine göre yapmak istediğimiz geçim endeksi karşılaştırması da bu yıla ait olacaktır. Ancak elimizde karşılaştırma ölçeğinde kullanabileceğimiz vasıfsız ve vasıflı işçi yevmiyesiyle ilgili 1572 yılına ait bir veri bulunmadığından 1573 yılının verileri esas alınmıştır. Buna göre 1573 yılında İstanbul'da vasıfsız işçi 5,8 akçe, vasıflı işçi 9,4 akçe⁸⁶ ve müderris 25 akçe yevmiye⁸⁷ almaktadır.

Bu maksatla ölçeğimizde devrin hemen hemen her sofrasında yer alabilecek iştah açıcı ve doyurucu çorbalarından ikisinin tarifine yer vereceğiz. Osmanlı döneminde kaleme alınan yemek kitaplarından seçtiğimiz tariflerde çorbalar için gereken malzemelerin miktarı eski ölçü birimleri üzerinden verilmiş olup, bu miktarlar tarafımızdan günümüzde kullanılan birimlere çevrilmiştir.

Çorba Aşısı: Bu çorba için gerekli malzemeler: 350 gr kuzu eti, 100 gr iç yağı, 100 gr haşlanmış nohut, yarım su bardağı (75 gr) pirinç, bir tutam tarçın, bir tutam kuru dereotu, bir tutam kişniş, bir tutam zencefil, bir tutam biber, bir tutam kimyon⁸⁸. Çorba aşının maliyeti toplam 7,1 akçedir. Lâkin çorbanın fiyatına çorbayla tüketilecek ekmeğin maliyetinin de hesaplanıp ilave edilmesi gerekmektedir. 1600 yılı öncesinde ekmeğin fiyatı 115 dirhem

86 Pamuk, *Fiyatlar ve Ücretler*, s. 69.

87 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, TTK Yay., Ankara 2019, s. 216.

88 Muhammed bin Mahmüd Şirvanî, *15. Yüzyıl Osmanlı Mufağı*, haz. Mustafa Argunşah-Müjgan Çakır, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005, s. 71, 165. Koyun etinin 1600 yılı öncesinde bir vukiyyesi 10 akçedir. Ancak 1592 yılına ait bir kayda göre kuzu etinin ücretinin koyun etine göre 1/3 oranında daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Altıntaş, *Osmanlı İstanbul'unda Ta'âm Bîşirüb Satanlar; Aşçılar; Başçılar; Büryancılar; Börekçiler; Tatlıcılar; (1500-1800)*, Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 58. Buna göre 1 vukiyye koyun eti 10 akçe ise kuzu etinin 13,3 akçe olması gerekir. Bu durumda 350 gr kuzu etinin fiyatı 3,631 akçe olur. Narh defterinde 1 vukiyye kuzu kuyruğunun 18 akçe olduğu ifade ediliyor. Kütükoğlu, a.g.m., s. 23. Bu halde meblağ üzerinden yapılacak bir hesaba göre; 100 gr kuyruk yağının bedeli 1,4 akçe olmaktadır. Çorbada kullanılan nohudun ücretinin tespiti için Kırım kilesi üzerinden bir hesaplama yapılmıştır. Yücel Öztürk'ün tespitine göre on altıncı yüzyılda buğday esas alınarak 1 Kefe kilesi 2 İstanbul kilesine kabul etmektedir. Bu da 40 İstanbul okkasına yani 51,312 kg denk düşer. Y. Öztürk, a.g.e., s. 323-324. Kefe'de nohudun fiyatını bilemediğimiz için İstanbul fiyatları üzerinden hesaplama yaptık. Bu durumda İstanbul'da 1 kile nohut narh defterine göre 60 akçe olarak fiyatlandırıldığından 2,30 akçe bir kilogram fiyatı olur. Kütükoğlu, a.g.m., s. 24. Buna göre 100 gr nohudun ücreti olarak 0,230 akçe tespit edilmiş olur. Pirincin bir kilesi 1600 yılı öncesinde 56 akçedir. Kütükoğlu, a.g.m., gös. yer. Pirinçte bir kile 10 vukiyye=12,82 kg olarak hesaplanmıştır. İnalçık, *Customs Register of Caffa*, s. 177. Bu hesap üzerinden 75 gr pirincin fiyatı 0,327 akçe olur. Zencefilin 5 dirhemine 1 akçe ücret tayin edildiğinden 1/3 dirhem=1,1 gr zencefil 0,066 akçe olarak fiyatlandırılmıştır. Kütükoğlu, a.g.m., s. 29. Narh defterinde kimyonun 1 vukiyyesi 11-13 akçeydi. Kütükoğlu, a.g.m., s. 27. 13 akçeden hesaplırsak 1 dirhem kimyon 0,032 akçe eder. Çorbaya katılacak kimyon 1/3 dirhem=1,1 gr ise 0,010 akçe maliyeti olur. Narh defterinde kuru dereotu ve kişnişe dair bilgi bulunmadığından bu iki madde için narh defterinde 1 dirhem karabiberin fiyatı olan 1 akçelik ücret esas alınmıştır. Kütükoğlu, a.g.m., s. 29. Yemek için kara biber, kuru dereotu ve kişnişin her birinden 1/3 dirhem kullanılacağından her biri 0,333'er akçeden toplam 1 akçelik bir maliyet ortaya çıkmaktadır. Narh defterinde 1 dirhem tarçın için 1 akçe ücret tespit edilmiştir. Tarçın için 1/3 dirhem 0,333 akçe öngörülmüştür. Kütükoğlu, a.g.m., gös. yer. Tuzun 1600 yılı öncesinde 1 kilesi 34 akçe, vukiyyesi 1,7 akçedir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 26. Buna göre çorba için yaklaşık 2 miskal yani 9,6 gr tuz kullanılacağı düşüncesinden hareketle 0,127 akçelik bir tuz ücreti olacağı anlaşılmaktadır.

ekmek için 1 akçedir⁸⁹. Ancak 1 dirhem 3,207 gr olduğu düşünülürse kabaca bir hesaplamayla bir ekmeğin 346 gr geleceği anlaşılır. Bir günde 346 gr'lık ekmekten 2 adet tüketilmesi durumunda 2 gün zarfında 1.384 gr'lık bir ekmeğin tüketileceği anlaşılmaktadır. Bu durumda 7,1 akçelik çorba maliyetine 4 akçelik ekmek ücreti de eklenirse 11,1 akçelik bir maliyet çıkar. Yapılan çorba ile bir kişinin altı öğün yani iki gün doyması mümkündür. Ortaya çıkan maliyet ikiye bölünürse bir insanın üç öğün yani bir gün boyunca karnını çorba aşısı ve ekmekle doyurabilmesi için gerekli olan meblağın **5,5 akçe** olduğu tespit edilmiş olur.

Tarhana Çorbası: Bu çorba için gerekli malzemeler: 350 gr süzme yoğurt, 50 gr sadeyağ, 1 adet francala ekmeği/bayat ekmek, 3 su bardağı et suyu, tuz⁹⁰. Bu malzemelerin fiyatları üzerinden bir değerlendirme yapıldığında⁹¹ toplamda 5 akçelik maliyetle tarhana çorbasının pişirilebileceği görülür. İlaveten iki günlük ekmek ücreti olan 4 akçe eklendiğinde bir insanın altı öğün doyması için 9 akçelik bir ücret ödemesi gerekir. Bu meblağ ikiye bölündüğünde üç öğünlük yani bir günlük çorba ve ekmek ücreti tespit edilmiş olur ki bu da **4,5 akçe**ye tekabül eder.

Bir insanın çorba-ekmek üzerinden üç öğün/bir gün doyması için ne kadarlık bir meblağa gereksinim duyduğu hesaplandıktan sonra, bu rakamların karşılaştırılacağı yevmiyeleri hesaplamak yerinde olacaktır. (Bkz. Tablolar)

Vasıfsız İşçi	Vasıflı İşçi	Müderris	Yeniçeri
yevmiye (5,8 akçe)	yevmiye (9,4 akçe)	yevmiye (25 akçe)	yevmiye (4,67 akçe)
1 yevmiye	1/2 yevmiye	1/5 yevmiye	1 küsur yevmiye

Vasıfsız İşçi	Vasıflı İşçi	Müderris	Yeniçeri
yevmiye (5,8 akçe)	yevmiye (9,4 akçe)	yevmiye (25 akçe)	yevmiye (4,67 akçe)
3/4 yevmiye	1/2 yevmiye	1/5 yevmiye	1 yevmiye

89 Kütükoğlu, a.g.m., s. 22.

90 Mehmed Kâmil, *Melceü'l-Tabbâhin/Aşçıların Sığınağı*, haz. Günay Kut-Turgut Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015, s. 62.

91 Narh defterine göre torba yoğurdunun (süzme) vukiyyesi 1600 yılı öncesinde 8 akçedir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 27. Buna göre 350 gr süzme yoğurdun ücreti 2,184 akçedir. 1571 yılında 1 vukiyye sadeyağ için 9 akçe fiyat biçilmiştir. Pamuk, *Fiyatlar ve Ücretler*, s. 107. Bu durumda 50 gr sadeyağ 0,351 akçedir. 1600 yılı öncesinde 115 dirhem gelen bir ekmeğin fiyatı 1 akçedir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 22. Et suyu için müstakil bir fiyatlandırma olmamakla birlikte 1 kg et fiyatının 1/10'i oranında bir fiyat ön görülmüştür. 1600 yılı öncesinde 1 vukiyye koyun eti 10 akçe ise kuzu etinin 13,3 akçe olması gerektiği hesabı üzerinden 1,33 akçe et suyu ücreti olduğu kabul edilebilir. 1600 öncesinde 1 kile tuz 34 akçedir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 26. Buna göre çorba için yaklaşık 2 miskal yani 9,6 gr tuz kullanılacağı düşüncesinden hareketle 0,127 akçelik bir tuz ücreti olacağı anlaşılmaktadır.

Tablolara bakıldığında 1573 yılında İstanbul’da günde 25 akçe ücret alan bir müderrisin yine İstanbul’daki 5,8 akçe yevmiyeli vasıfsız bir işçiden dört, 9,4 akçe yevmiyeli vasıflı işçiden yaklaşık üç ve devrin en seçkin askerî birliğine mensup Kefe’de görevli 4,67 akçe yevmiye alan bir yeniçeriden yaklaşık beş buçuk kat fazla kazandığı; günlük 9,4 akçe ücret alan vasıflı bir işçinin ise 5,8 akçe yevmiyeli vasıfsız işçiden iki kata yakın, Kefe’deki bir yeniçeriden tam iki kat fazla kazandığı görülür. Tüm bu veriler ışığında Kefe’de görev yapan bir yeniçeri devletin kendisine ödediği yevmiye ile karnını güç bela doyurabilmekte, hatta tarhana çorbasına nispetle biraz daha mükellef sayılabilecek çorba aşına bir günlük yevmiyesi kifayet etmemektedir. Yevmiye-çorba maliyetleri üzerinden yapılan değerlendirmenin de gösterdiği üzere taşranın belli bölgelerinde görev yapan yeniçerilerin yaşam koşullarının payitahtın en alt gelir grubunda yer alan vasıfsız işçilerinkinden bile daha düşük olduğu görülür. Yani bir anlamda gelir standardı bakımından herhangi bir vasıf/ustalık gerektirmeyen bir iş üzerinden geçimini temin eden vasıfsız bir işçi ile mesai kavramına bağlı olmaksızın çalışmak zorunda olan, bu uğurda ailesinden, toplumsal bağlarından ve dininden vazgeçmek durumunda kalmış rütbesiz bir yeniçeri birbirine yakın ücretler almaktadır. Geline bu noktada yeniçerilerin asıl meslekleri olan askerlik dışında farklı iş kollarında faaliyet göstermelerinin keyfiyetten kaynaklı bir tercih değil, zaruretten kaynaklı bir teveccüh olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Abdullah oğlu Mehmed, Kapıkulu Ocağı olarak adlandırılan müessesenin Yeniçeri Ocağı’na mensup bir askerdi. Yeniçeri Ocağı’nın kuruluşundan (1360’lar) kaldırılışına (1826) kadar geçen yaklaşık 460 yıllık zaman diliminde Dünya’dan Abdullah oğlu Mehmed gibi yüz binlerce yeniçeri geldi geçti. Dört asrı aşan sürenin sonunda Ocak mensuplarından geriye; “külhanda köz bırakmamak”, “turnayı gözünden vurmak”, “esâmesi okunmamak”, “balta asmak”, “kazan devirmek” gibi günümüzde bilinçli veya çoğunlukla bilinçsiz son derece yaygın olarak kullanılan deyimler kaldı.

Yeniçeri Mehmed’in muhallelâtındaki gıda ve temizlik maddelerinin, tekstil ürünleriyle diğer eşyaların dikkatli bir incelemesi yapıldığında kendisinin değerli tekstil-giyim ürünleri, temel gıda maddeleri ve sabun ticaretiyle uğraştığı herhâlde anlaşılır. Ticarete atılmasının devrin koşullarından kaynaklandığı muhtemel görünüyor. Zira Yeniçeri Abdullah oğlu Mehmed’in yaşadığı dönemde akçe ciddi bir değer kaybına uğramıştı. Özellikle Kefevî akçe, on altıncı yüzyılın başlarında 1/2 Osmanî akçe değerindeyken, yüzyılın sonlarına doğru bu oran 1/48’e kadar gerilemişti. Kendisinin ve çağdaşı farklı meslek mensubu insanların gelir düzeyini öğrenmek amacıyla tertip ettiğimiz ölçekte de görüldüğü üzere zamanında pişirilen çorbalar iştah açıcı ve lezzetli olsa da devletin maaş ödeme politikası nedeniyle hayat şartları bir o kadar tatsızdı. Böyle bir durumda alternatif kazanç yolları aramak bir tercih değil, zaruret haline gelmekteydi. Ancak bunun yanında Kefe bazı imkânlara da sahipti. Şayet Yeniçeri Abdullah oğlu Mehmed askerlik vazifesi gereği Kefe’de bulunuyorsa

ticaret hayatına atılmak için tam da olması gerektiği adresteydi. Öncelikle Kefe doğu-batı ve kuzey-güney hattında çok önemli ticarî yol ağının merkezinde bulunan bir liman kentiydi. İmparatorluğun dört gümrük bölgesinden birisi burada bulunmaktaydı. Kuzeyin değerli ürünlerinin güneye, güneyin değerli ürünlerinin kuzeye taşınmasında önemli bir antrepo vazifesi görüyordu. Hassa tacirleriyle piyasa tüccarı arasındaki rekabetten dolayı karaborsacılığın yoğun oluşu ticarî emtianın ederinden çok daha fazla fiyatlara satılmasına imkân tanıyordu. Sayılan özelliklerinden ötürü kent sakinlerinin önemli bir kesiminin ekonomik refah düzeyi yüksekti. Arz-talep dengesinin ahengi, yüksek rakamlardan ürün satışı tacirler için burayı bir câzibe merkezi hâline getirmişti. Hâl böyle olunca kârlı ticaretin kapıları Mehmed ve onun gibi tüccarlara sonuna kadar açılmıştı. Hatta öyle ki Mehmed bu iş için bir para sayma tahtası dahi edinmişti. Mehmed için başlangıçta karnını daha rahat doyurmak maksadıyla girilen bu ticarî faaliyet zamanla bir alışkanlığa, bereketli ve tatlı kazanç elde etmenin bir yolu hâline dönüşmüş olmalıydı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Tasnifi-Askerî (C.AS)

İbnülemin Tasnifi-Muhallefât (İE.MHF)

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arşivi

Ârifi, *Süleymanâme*, TSMK, Ms Hazine, 1517.

Kaynak Eserler

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I, Tarih Vakfı Yurt Yay-Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I Ahmed Devri Kanunnâmeleri*, IX, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1996.

Angiolello, Giovan Maria, *Fatih Sultan Mehmed*, çev. Pınar Gökpar, Profil Yay., İstanbul 2011.

Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

- Busbecq, Ogier Ghislain de, *Türk Mektupları*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Enverî, *Kıyâfetnâme, [Metin-İnceleme-Tıpkı Basım]*, haz. Bilal Elbir, Doğu Küttüphanesi Yay., İstanbul 2018.
- Enverî, *Kıyâfetname Nümüne-i Enverî, (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, haz. Bekir Direkci-Hidayet Duyar, Palet Yay., Konya 2017.
- Evlıyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâ'idü'n-Nefâis Fi-Kavâ'id-i'l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, TTK Yay., Ankara 1997.
- _____, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, TTK Yay., Ankara 2019.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1577-1578, 2. Cilt*, ed. Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Gyllius, Petrus *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yay., İstanbul 2000.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fi-Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgürel, TTK Yay., Ankara 1998.
- “Hırzû'l-Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, haz.-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 171-207.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.
- Hüseyin Tuğı, *Musibetnâme*, çev. Şevkî Nezih Aykut, TTK Yay., Ankara 2010.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali, *el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâ'idü'l-Mesânidi's-Semâniye*, VII, thk. Hüseyin b. Yusuf b. Mustafa, *Dâru'l-âsime li'n-neşr ve't-tevzî'*, Riyad 1419/1998.
- İnciciyan, P. G., *18. Asırda İstanbul*, terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1976.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H 1005-1007/M 1596-1599)*, XXXV, der. Fethi Gedikli-Mehmet Akman, İSAM Yay., İstanbul 2012.
- “Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn” *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, haz.-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 91-141.
- “Kitâb-ı Müstetâb”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, haz.-çev. Yaşar Yücel, TTK Yay., Ankara 1988, s. 1-45.
- Kömürçiyân, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, haz. Kevork Pamukçiyân, Eren Yay., İstanbul 1988.
- Mehmed Kâmil, *Melceü't-Tabbâhîn/Aşçıların Sığnağı*, haz. Günay Kut-Turgut Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.
- Menavino, Giovan Antonio, *Türklerin Adetleri Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Harun Mutluay, Dergâh Yay., İstanbul 2011.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yay., İstanbul 2008.
- Mihailoviç, Konstantin, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu-Behiç Anıl Ekin, Historia Ayrıntı Yay., İstanbul 2013.

- Muhammed bin Mahmûd Şirvanî, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, haz. Mustafa Argunşah-Müjgan Çakır, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005.
- Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed bin Şu‘ayb, *Sünen (el-Muctebâ)*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, I-IX, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep 1406/1986.
- Nicolay, Nicolas de, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, edit. Marie-Christine Gomez-Géraud, Stefanos Yerasimos, çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay, Kitap Yay., İstanbul 2014.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi-1288-1502]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yay., İstanbul 2008.
- Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, 1. Cilt*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2012.
- Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es‘ad Efendi, *Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yay., İstanbul 2005.
- Schweigge, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yay., İstanbul 2004.
- Seyyid Lokman Çelebi, *Kıyâfetü'l-İnsâniyye fî Şema‘ili'l-'Osmâniyye*, çev. Tevfik Temelkuran vd., Tarihi Araştırmalar Vakfı-İstanbul Araştırma Merkezi Ortak Yay., İstanbul 1998.
- Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Tirmizî, Ebû ‘Îsâ Muhammed bin ‘Îsâ, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., I-V, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1395/1975.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ağır, Aygül, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2013.
- Altıntaş, Mustafa, *Osmanlı İstanbul'unda Ta'âm Bişirüb Satanlar, Aşçılar, Başçılar, Büryancılar, Börekçiler, Tatlıcılar, (1500-1800)*, Kitap Yay., İstanbul 2020.
- Arabacı, Zeynep Dörtok, “Yaramaz, Haramzade ve Gammaz, Huzursuz Bir Ruh: Dokuz Canlı Deli Şaban'ın İntihar Teşebbüsü ve Düşündürdükleri”, *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 69-92.
- Armitage, David-Jo Guldi, *Tarih Manifestosu*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.
- Atasoy, Nurhan-Walter B. Denny-Louise W. Mackie-Hülya Tezcan, *İpek Osmanlı Dokuma Sanatı*, TEB Yay., 2001.
- Bayezit, Yasemin, “Esaretten Mülâzemetle Üsküplü Alaeddin”, *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 185-202.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Bozkurt, Nebi, “Kilim”, *DİA*, XXVI, s. 3-5.
- Bulunur, K. İlker, “16. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde Ölen Osmanlı Tüccarları ve Muhallefatları”, *History Studies International Journal of History Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, (2012), s. 9-20.

- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, çev. Umut Yener Kara-Turgay Sivrikaya, Isık Yay., İstanbul 2017.
- Çetin, Cemal, "Erkeklerin Fendi Mâryem'i Yendi: 18. Yüzyıl Konya'sında Fuhuş Cinayet ve Toplumsal Kontrol", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 107-126.
- Dingeç, Emine, "16. Yüzyılda Bor'da Gurbet Taifesinden Gülpaşa'nın Davası ve Düşündürdükleri" *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 155-166.
- Dosse, François, *Ufalanmış Tarih*, çev. Işık Ergüden, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.
- Fick, Carolyn E., *Haiti Devrimi, Aşağıdan Bir Tarih*, çev. Galip Doğduaslan, Dipnot Yay., Ankara 2019.
- Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşr., İstanbul 2000, s. 211-225.
- _____, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşr., İstanbul 2000, s. 226-254.
- Gölpınarlı, Abdulkaki, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1963.
- Guha, Ranajit, *Dünya Tarihinin Sınırında Tarih*, çev. Erkal Ünal, Metis Yay., İstanbul 2020.
- History From Below: A Tribute In Memory Of Donald Quataert*, ed. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir-Cem Tüzün, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I, The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1995.
- _____, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Kafadar, Cemal, "Mütereddît Bir Mutasavvıf Üsküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-1643", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yay., İstanbul 2010, s. 123-191.
- _____, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, MA thesis, McGill University, 1980.
- _____, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yay., İstanbul 2010, s. 29-37.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9 (1978), s. 1-85.
- Levi, Giovanni, "Mikro Tarih Üstüne", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılıarı*, ed. Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, Isık Yay., İstanbul 2020, s. 151-184.
- Meier, Christien, "Makro ve Mikro Tarih İlişkisi Üzerine Notlar", çev. Doğan Gün, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, VII/18, Ankara (2012), s. 100-125.
- Özen, Mine Esiner, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), s. 291-340.
- Öztürk, Said, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler*, X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 781-790.

- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1983.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu Yay., Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958.
- Sharpe, Jim, "Aşağıdan Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılımları*, ed. Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, İslık Yay., İstanbul 2020, s. 47-72.
- Tezcan, Hülya, "Ferace", *DİA*, XII, s. 349-350.
- Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, I, II, IV, VIII, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2016-2020.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Yay., Ankara 1984.
- Veinstein, Gilles, "Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique", In: *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, XXXV/4, Octobre-Décembre 1994, s. 713-738.
- _____, -Mihnea Berindei, "Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ' de Kefe", In: *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVI/1, Janvier-Mars 1975, s. 57-104.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, "Biraz Merhamet Edin Efendim: Köle Selim'in Mağduriyeti", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 167-182.
- Yaşa, Fırat, "Şazlıktan Kadı Mahkemesine Bir Serencam: Köylülerin Divâne Hamza ile imtihanı", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, ed. Fırat Yaşa, Koç Üniv. Yay., İstanbul 2020, s. 93-106.
- Yılmaz, Gülay, *The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul*, Ph.D. Dissertation, McGill University 2011.
- Yi, Eunjeong, *17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.

EK: Yeniçeri Mehmed b. Abdullah’a Ait Muhallefât

Muhallefât-ı merhûm Mehmed bin Abdullah yeniçeriyân-ı dergâh-ı ‘âlî el-müteveffâ fî mahmiyye-i Kefe fî hâne-i Haçaruz ez-zimmî

Tahrîren fî evâsıt-ı Receb sene 980 [10-21 Kasım 1572]

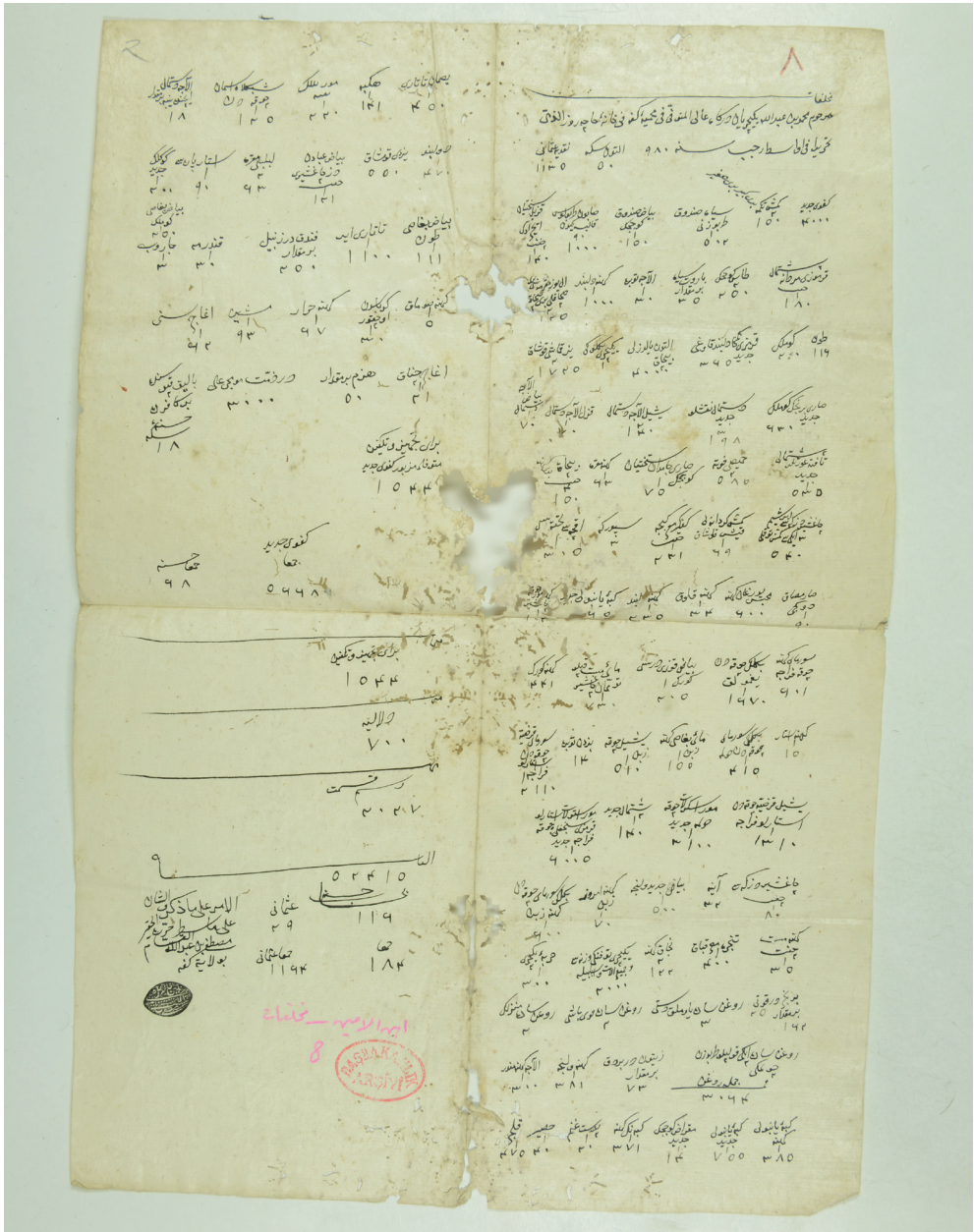
Altun sikke 50 [aded]	Nakdiyye-i Osmânî 1.135 [akçe]				
Kefe’vî-i Cedid 4.000 [akçe]	Gümüş düğme biri kebîr biri sagîr 2[aded] 150 [akçe]	Siyah sandûk-ı Trabzonî 1 [aded] 502 [akçe]	Beyaz sandûk-ı güccük 1[aded] 150 [akçe]	Sâbun-ı Trabulus kalıben yekûn 90 [aded] 1.000 [akçe]	Kızıl sahtiyân iç edik 1 çift 140 [akçe]
Peştemal kırmızı merdâne 1 çift 180 [akçe]	Tâs-ı güccük 2 [aded] 250 [akçe]	Bârût-ı siyâh bir mikdar 35 [akçe]	Alaca tobra 1 [aded] 30 [akçe]	Köhne dülbend 1 [aded] 1.000 [akçe]	El yüz makraması biri saçaklı biri saçaksız 2 [aded] 125 [akçe]
Don 116 [akçe]	Gömlek 200 [akçe]	Kırmızı kemhâ dülbend kavuğı cedid 365 [akçe]	Altun yaldızlı bıçak 4.000 [akçe]	Yeniçeri sökümlüğü 1 [aded]	Neyyir kumaş kuşak 2 [aded] 1.725 [akçe]
Sarı bürüncük gömlek cedid 630 [akçe]	Destmâl nakışlı cedid 3 [aded] 198 [akçe]	Yeşil alaca destmâl 2 [aded] 140 [akçe]	Kızıl alaca destmâl 1 [aded] 70 [akçe]	Beyaz alaca destmâl 1[aded] 70 [akçe]	
Tafta ‘avretler peştemali cedid 1 [aded] 535 [akçe]	Humsî futa 2 [aded] 585 [akçe]	Sarı câmedân sahtiyân güccük 1 [aded] 75 [akçe]	Köhne makrama 1 [aded] 63 [akçe]	Bıçak biri köhne 4 çift 150 [akçe]	
Çakşır dizgesi ibrişim ikisi gümüş tavlkl 3 [aded] 540 [akçe]	Gümüş gerdâneli kayış kuşak 1 [aded] 69 [akçe]	Kefkîr ma’a kebbe 1 çift 231 [akçe]	Süpürge 3 [akçe]	Akçe say tahtası 1 [aded] 305 [akçe]	
Sarımsak döğücü 1 [aded] 50 [akçe]	Mahbes yorgan köhne 1 [aded] 600 [akçe]	Köhne kavuk 1 [aded] 34 [akçe]	Köhne dülbend 1 [aded] 235 [akçe]	Kebe-i Yanbolı cedid [7]65 [akçe]	Köhne mor çuka çakşır 1 [aded] 103 [akçe]
Surmalı köhne çuka ferâce 601 [akçe]	Beylik çukadan yağmurluk 1 [aded] 1.670 [akçe]	Beyaz kuzu derisi kürk 1 [aded] 205 [akçe]	Mâi mest kaplı tuman çakşır 1 [aded] 730 [akçe]	Köhne kürk 441 [akçe]	
Köhne astar 1 [aded] 15 [akçe]	Beylik surmalı çukadan dolama 1 [aded] 415 [akçe]	Mâi boğası köhne zıbın 1 [aded] 155 [akçe]	Yeşil çuka zıbın 1 [aded] 510 [akçe]	Bezden tobra 14 [akçe]	Surmalı karziyye çukadan astarlı ferâce 1 [aded] 2.110 [akçe]

Yeşil karziyye çukadan astarlu ferâce 1 [aded] 1.310 [akçe]	Mor ıskarlat çuka dolama cedid 1 [aded] 3.100 [akçe]	Peştemal cedid 1 [aded] 140 [akçe]	Mor ıskarlat astarlu kırmızı sancağlı çuka ferâce cedid 1 [aded] 6.005 [akçe]			
Çakşır dizgesi 1 çift 80 [akçe]	Ayna 32 [akçe]	Beyaz cedid velence 1 [aded] 500 [akçe]	Köhne İmroz zıbın 1 [aded] 70 [akçe]	Beylik surmalı çukadan köhne zıbın 1 [aded] 600 [akçe]		
Köhne mest 1 çift 35 [akçe]	Tencere ma' a kapak 1 [aded] 400 [akçe]	Nacak köhne 2 [aded] 122 [akçe]	Yeniçeri tüfengi veznesi ve cemi' âlât ve esbâbiyla 2000 [akçe]	Harbe-i yeniçeri 1 [aded] 300 [akçe]		
Pirinç der kutu bir mikdar 25 [kutu] 162 [akçe]	Revgan-ı sâde yarımlik desti 3 [aded]	Revgan-ı sâde müyi baş 2 [aded]	Revgan-ı sâde menzillik 2 [aded]			
Revgan-ı sâde iki kulplu Trabzon çölmeği Cümle revgan cem'an 3.064 [akçe]	Zeytün der bardak bir mikdar 73 [akçe]	Köhne velence 1 [aded] 381 [akçe]	Alaca köhne minder 1 [aded] 300 [akçe]			
Kebe-i Yanbolı köhne 1 [aded] 385 [akçe]	Kebe-i Yanbolı cedid 1 [aded] 755 [akçe]	Mıkras güccük cedid 1 [aded] 14 [akçe]	Kebenek köhne 1 [aded] 371 [akçe]	Post-ı ganem 1 [aded] 20 [akçe]	Hasır 1 [aded] 40 [akçe]	Kılıç 1 [aded] 475 [akçe]
Yasman-ı Tatarı 1 [aded] 450 [akçe]	Heybe 1 [aded] 141 [akçe]	Mor tellik penbe 1 [aded] 220 [akçe]	Şeb-külâh asmâni çukadan 1 [aded] 125 [akçe]	Alaca destmal içinde penbe bir mikdar 18 [akçe]		
Dülbend 1 [aded] 470 [akçe]	Yezdi kuşak 550 [akçe]	Beyaz 'abadan diz çakşırı 1 çift 121 [akçe]	Leblebî makrama 2 [aded] 63 [akçe]	Astar pâresi 1 [aded] 90 [akçe]	Gömlek cedid 1 [aded] 200 [akçe]	
Beyaz boğası don 1 [aded] 111 [akçe]	Tatarı eyer 1 [aded] 1100 [akçe]	Fındık der zenbîl bir mikdar 250 [akçe]	Kandarma 1 [aded] 30 [akçe]	Cârüb 1 [aded] 3 [akçe]	Beyaz boğası gömlek 1 [aded] 250 [akçe]	
Köhne sumak 1 [aded] 5 [akçe]	Kirbâsdan uçkur 1 [aded] 30 [akçe]	Köhne harar 1 [aded] 97 [akçe]	Meşin 1 [aded] 93 [akçe]	Ağaç sini 1 [aded] 92 [akçe]		
Ağaç çanak 1 [aded] 21 [akçe]	Hezm bir mikdar 50 [akçe]	Der-zimmet-i Mumcu Ali 3000 [akçe]	Balık Kapusu'nda bir kâfirde sikke-i hasene 18 [aded]			

Berâ-yı techîz ve tekfîn-i müteveffâ-yı mezbûr 1.544 Kefevî-i cedîd				
Kefevî-i cedîd cem'an 5.668[6]	[sikke-i] hasene cem'an 68			
Minhâ berâ-yı techîz ü tekfîn 1.544 [Kefevî-i cedîd]				
Minhâ dellâliye 700 [Kefevî-i cedîd]				
Minhâ resm-i kısmet 2.027 [Kefevî-i cedîd]				
el-bakiyye 52.415 [Kefevî-i cedîd]				
be-hisâb-ı [sikke-i] hasene 116 [aded]	Osmânî 29 [akçe]			
Cem'an [sikke-i] hasene] 184 [aded]	Cem'an Osmânî 1.164 [akçe]			El-emru 'alâ mâ zükire ve'ş-şânu 'alâ mâ sutire. Harrarahu'l-hakîr Mustafa bin Abdullah el-kassâm bi-vilâyet-i Kefe

Resim 1: Devşirme eminini yeni devşirilen acemi oğlanlarına memleketlerinden payitahta gönderilecekleri sırada harcırah olarak verilen parayı akçe tahtasında sayarken resmeden minyatür. Ârifi, *Süleymannâme*, TSMK, Ms Hazine, nr. 1517, vr. 31/b.

Resim 2: Yeniçeri Abdullah oğlu Mehmed'in muhallefâtı. BOA, İE. MHF., nr. 1/8.

Tunus'ta Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Müdahalesine Dair Kaygılar (1830-1850)

The Struggle for Influence in Tunisia and Concerns over an Ottoman Intervention (1830-1850)

Cemal Atabaş*

*Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: 0000-0003-0325-4850

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cemal Atabaş,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: cemal.atabas@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.01.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

16.04.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

25.05.2021

Kabul/Accepted: 27.05.2021

Atıf/Citation:

Atabas, Cemal. "Tunus'ta Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Müdahalesine Dair Kaygılar (1830-1850)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 121-162.
<https://doi.org/10.26650/iutd.865696>

ÖZ

Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgali ve Osmanlı Devleti'nin 1835'te Trablusgarp'ı merkeze bağlaması, arada kalan Tunus'u bir nüfuz mücadelesinin odağı haline getirmiştir. Donanmanın Akdeniz'e açılışı ya da Trablusgarp'ta yaşanan askeri hareketlilikler, Osmanlı Devleti'nin Tunus'a müdahalede bulunacağı kaygısı yaratmıştır. Bu nedenle Tunus valileri Osmanlı Devleti ve Fransa arasında bir denge politikası takip etmeye çalışmıştır. Kuzey Afrika'da nüfuz alanını genişletmek isteyen Fransa, Osmanlı Devleti'nin Tunus'a donanma göndermesini ve bağlarını güçlendirmesini -bazen fiili müdahalelerle engellemiştir. İngiltere Tunus'un Osmanlı Devleti ile bağlarının muhafazasına ve Fransız tesirinden uzak tutulmasına gayret etmiştir. Bu çalışma, bahsedilen mücadeleyi ve kaygıları temelde Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları ışığında araştırma konusu edinmektedir.

Anahtar sözcükler: Tunus, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Kuzey Afrika

ABSTRACT

The French occupation of Algeria in 1830 and the Ottoman centralization of Tripoli in 1835 rendered Tunisia the focus of a struggle for influence in North Africa. Naval preparations for the Mediterranean and military activities in Tripoli created concerns over a possible Ottoman intervention in Tunisia. Thus, Tunisian governors attempted to find a balance between the Ottoman Empire and France. Desiring to expand its sphere of influence, France, at times with active involvement, prevented the Ottoman Empire from sending its navy to Tunisia and strengthening their ties. Britain, conversely, tried to preserve Tunisia's ties with the Ottoman Empire and to keep French influence at a distance. The present study aims to shed light on the aforementioned struggles and concerns using Ottoman and British archival sources.

Keywords: Tunisia, Ottoman Empire, British Empire, France, North Africa

Extended Abstract

The present article examines how Tunisia was the focus of a struggle for influence in North Africa subsequent to the French occupation of Algeria in 1830 and the Ottoman centralization of Tripoli in 1835.

Per the observations of Hayreddin Pasha of Tunisia, following the occupation of Algeria, France claimed that the administration of Tunisia was politically independent and that its relationship with the Ottoman State only comprised spiritual ties. Although Britain began working directly with Tunisia, it opposed France's policy of Tunisia's political independence.

Ahmed Lütfi Efendi pointed out the competition in the region, noting that "the French had been prepared to snatch Tunisia's fez ever since their arrival in Algeria".

Halil Rıfat Pasha, the commander of the Ottoman navy, wrote on August 5, 1831, that Tunisia was under French pressure. The governor of Tunisia was concerned because he had not provided the necessary assistance during the occupation of Algeria. His officers visited Istanbul in 1831 and discovered that the Ottoman State had no plan to organize an expedition to Tunisia.

Although the Ottoman navy, which would centralize the administration of Tripoli in 1835, had not yet reached Tripoli, various concerns arose in Tunisia. The Tunisian bey supplied numerous troops and sent two ships to the Maltese waters to investigate the navy's mission. According to some rumors, the duty of the navy was to go to Tripoli and then Tunisia. In addition, the navy was carrying a pasha who had been appointed the Tunisian governor.

Similar concerns reappeared when Tahir Pasha was sent to Tripoli in May 1836. According to *The Morning Chronicle*, a newspaper published in London, his main target was Tunisia. However, a demonstration by the French navy ensured the abandonment of his goal.

The Ottoman elite did not have a clear plan or intention to claim Tunisia but thought that, in future, if necessary, appointing a governor from the center to Tunisia should be accomplished quickly without allowing time for the French navy to act.

Subsequently, in the summer of 1837, when the Ottoman navy was about to sail to the Mediterranean, the Ottoman Foreign Ministry informed the French Embassy that the mission was to take care of Tripoli's affairs and then visit Tunisia if the weather conditions were suitable. Despite this assurance, the French navy still closely followed the Ottoman ships.

A letter dated January 20, 1838, written by Foreign Secretary Palmerston to the British consul of Tunisia, William Ancram, states that the Tunisian governor was concerned about his relations with the sultan. The instructions given to Ancram show that Britain encouraged

the Tunisian governor to maintain his ties with the Ottoman Empire and remain vigilant against France.

When the governor fell seriously ill, an Ottoman officer, Osman Bey, was sent to Tunisia in March 1838. According to him, despite claiming loyalty, Tunisians were paying lip service to the Ottoman Empire. Their refusal to accept the Ottoman demands was due to the continuation of their previous alliance with France or their efforts to pursue a policy of balance between France and the Ottoman Empire. French admiral Lalande reached the region with a warship on the heels of Osman Bey with a mission “to keep guard in front of Tunisia during the armament period of the Turkish fleet as in the previous year.”

Military movements in Tripoli also raised concerns over Tunisia. D. S. McCauley, the American consul in Tripoli, reported on October 1, 1841, that the Sublime Porte intended to send numerous troops to the region to attack Tunisia via Tripoli. Consequently, the French Minister François Guizot invited the Ottoman ambassador Mustafa Reşid Pasha to a meeting, and the King of France personally discussed the matter with the pasha. Guizot told Reşid Pasha that although France recognized the administrative right of the Ottoman Empire over Tunisia, France was unwilling to change the administration of the region and had therefore sent a navy to the Mediterranean. The pressure from France lasted until January 1842, when the Ottoman Empire provided an official assurance that they had no plans to change Tunisia’s administration style. However, on June 14, 1842, the governor of Tunisia informed the British consul of Tunis, Thomas Reade, that an Ottoman official from Istanbul was about to be sent to Tunisia with an edict to change its administrative structure.

In 1844, the Earl of Aberdeen reported that France had sent several ships to Tunisia upon the news that the Ottoman navy was on its way to the region. In July 1845, the French corvette *Lavoisiur* returned from Tripoli and confirmed that three to four thousand Ottoman soldiers had gathered in Tripoli. Alarmed British authorities ordered an investigation. H. Warrington, the British consul of Tripoli, stated that the Ottomans did not evince any hostile attitudes indicating an invasion of Tunisia. In addition, the mere presence of the Ottoman military in the province was insufficient for action against Tunisia.

Blanchet, the French consul in Tripoli, reported on May 19, 1846, that secret preparations in Tripoli confirmed that the plans of the previous year had been enacted. Britain sent two captains, Captain Tidy and Captain Robert Rollo, for the investigation. The governor of Tripoli, Mehmed Emin Pasha, told the British consul that the news of hostile action against Tunisia was a rumor spread by the French under their desire to establish a navy in Tunisia.

The governor of Tunisia worried that the soldiers who reached Tripoli in the summer of 1847 would be transferred to Tunisia. Moreover, France prepared a fleet and sent it to Tunisia

under the command of the Duke of Joinville. Reade met with the governor of Tunisia and tried to convince him that it was impossible to organize a movement in Tripoli that would threaten him.

In the autumn of 1849, Ottoman statesmen pointed out that Tunisian governor Ahmed Pasha's distrust toward the Ottoman government had diminished somewhat. However, Ahmed Pasha remained hesitant. Crucially, although the pasha said that he was far from empty claims of independence, he did not take action. Ultimately, according to the new the method of administration established by the sultan (namely, the Tanzimat), his life, property, and position would be unharmed.

In 1849, in a meeting between Tunisian officials and Mustafa Reşid Pasha, the latter asserted that Louis-Philippe, the former King of France, sometimes caused Ahmed Pasha to have concerns from the Ottoman State and occasionally made him fall into impossible dreams with extraordinary heartfelt behavior. Reşid Paşa, here, was alluding to the French encouragement of Tunisian governors to become independent. For him, the main reason for this was to separate Tunisia from the Ottoman lands and to invade.

During this period, the Ottoman Empire aimed to strengthen its ties with Tunisian governors, who attempted to act independently and tended toward France. Although it lacked a clear plan to do so, concerns that the Ottoman Empire would intervene in Tunisia and change its status quo remained from the 1830s to the end of the 1840s. France—evidently the source of such concerns as per Ottoman statesmen and British officials—prevented the Ottoman Empire from reaching Tunisia and strengthening its ties through diplomatic and military measures. France's policy of causing concerns and preventing the Ottomans from reaching the region was an important milestone leading to its invasion of Tunisia in 1881.

Giriş

Osmanlı Devleti, 15. yüzyıl sonlarından itibaren Kuzey Afrika ile ilgilenmeye ve 16. yüzyılda bu bölgede kendi hâkimiyet sahasını oluşturmaya başlamıştır. Bu hâkimiyet daha çok Akdeniz kıyısındaki liman şehirlerinin denizciler tarafından ele geçirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Oruç Reis sayesinde ilk defa 1516'da Cezayir'e giren Osmanlılar, 1551'de Sinan Paşa komutasındaki donanma ile Trablusgarp'ı kontrol altına almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın daveti ile Anadolu'ya gelen Hayreddin Reis buradan Cezayir'e dönerken sürüklendiği Binzer'ti bir direnişle karşılaşmadan almış ve Tunus'ta 1529'da Osmanlı sultanı adına hutbe okutup sikke kestirmiştir. Ancak bu hâkimiyet uzun sürmemiş ve Osmanlıların Akdeniz'deki rakibi olan İspanya Kralı V. Karl'ın (Kutsal Roma İmparatoru Şarlken'in) yardımı ile 1534'te Tunus tekrar eski hâkimi olan Benî Hafs Hanedanı'ndan Sultan Hasan'ın eline geçmiştir. Bölgede devam eden mücadeleler sırasında Turgut Reis, Napoli ve Cenovalıların yerleştiği Cerbe'yi 1551'de fethetmiş ve Tunus'un tekrar kontrole alınmasının yolunu açmıştır. Kuzey Afrika'da bir İspanyol üssü olarak kalan ve Osmanlı Devleti için tehdit oluşturan Tunus'un tamamen kontrole alınması II. Selim döneminde mümkün olmuştur¹. Sinan Paşa ve Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutalarındaki Osmanlı donanması Tunus (Halku'l-Vâdi) Savaşı ile 1574'te Tunus'u kesin olarak ele geçirmiştir². Bu şekilde Osmanlı Devleti, Doğu ve Batı Akdeniz'in kontrolü konusunda kilit bir alan olan Malta-Sicilya-Tunus üçgeninin bir ucunu tutmuş ve Akdeniz hâkimiyeti için stratejik bir konum elde etmiştir. Tunus 1574'ten 1881'deki Fransız işgaline kadar üç yüz yedi sene Osmanlı Devleti'ne tabiiyetini sürdürmüştür³.

Sinan Paşa, İstanbul'a dönmeden önce Tunus'ta Osmanlı idaresini müesses hale getirecek görevliler bırakmıştır. Güvenliğin sağlanması için bir yeniçeri ocağı ve ağasını, eyaletin idaresi için de beylerbeyi olarak Haydar Paşa'yı bölgede bırakmıştır. Mali işleri düzenlemek ve yol güvenliğini temin *emîri'l-evtân* unvanıyla Ramazan Bey adlı görevliye tevdi edilmiştir. Şer'i işlerin yürütülmesi için Hüseyin Efendi kadı olarak tayin edilmiştir. Tunus'a bir vergi tahsis etmeyen Sinan Paşa İstanbul'a dönmüştür. Sinan Paşa'nın kurduğu düzende İstanbul'dan gelen paşa rütbesine sahip beylerbeyilerin idaresi 1591'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte güçleri iyice azalan beylerbeyilerden Cafer Paşa eyaletin başındayken bir divan

- 1 Mehmet Maksudoğlu, "Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (1966), s. 190-191.
- 2 Bu seferle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2016), s. 1-42.
- 3 Mehmet Özdemir, "Bir "Zırvata" Olayı Tunus'un İşgali", *Belleten*, LXVII/248 (2003), s. 119. Bu üç asırlık tabiiyet dönemi şüphesiz Tunus'la Osmanlı tabiiyetindeki diğer bölgeler arasında derin bağlar kurulmasını sağlamıştır. Sabri Hizmetli, siyasi ve idari düzenin yanında eğitim öğretim açısından da Tunus ve Cezayir'de Anadolu'dakine benzer bir düzen kurulduğunu ifade etmektedir. Bölgeye giden Hanefî âlimler, müftüler ve müderrisler merkezdeki modelleri oraya taşımışlar; medreseler, camiler, zaviyeler ve vakıflar gibi kurumlara bölgenin ilim ve kültür hayatının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bkz. Sabri Hizmetli, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII/1 (1991), s. 12.

baskını gerçekleşmiş ve kanlı bir mücadele sonunda eyaletteki bölükbaşı olarak bilinen üst düzey askerler katledilmiştir. Bu hadiseden sonra eyalette fiili idare kendi aralarında çeşitli gruplara ayrılan ve liderlerine *dayı* adı verilen yeniçerilerin eline geçmiştir⁴.

Sayıları bazı dönemde üç yüze yaklaşan dayılar, Tunus'un şehrinin *Kasaba* olarak anılan iç kalesinde toplanıp kararlar alarak eyaleti yönetmiştir. Bu dönemde eyalette hukuki hâkim paşa rütbesine sahip beylerbeyiler, fiili hâkim ise dayılar olmuştur. Eyaletin bir diğer güç sahibi görevlisi ve vergi toplamak amacıyla eyaleti gezen beylerin gücü zamanla eyalet merkezindeki askerlerin liderleri olan dayılar karşısında artmıştır. Eyalette çeşitli isyanları bastırıp İstanbul'un takdirini toplayan Murad Bey 1631 yılında paşa unvanı ile taltif edilmiştir. Murad Bey'in oğlu Hammûde Bey de başarılı bir kariyer izleyen ve eyalette beylerin nüfuzunu artıran kişilerdir birisidir. 1658'de Hammûde Bey'e de paşalık unvanı verilmiştir. Onun ölümüyle güç dengesi tekrar dayılara doğru kaydıysa da oğlu Murad Bey uzun mücadelelerden sonra eyaletin tek hâkiminin beyler olmasını sağlayabilmiştir. 1675'te Murad Bey'in ölümü, oğulları ve kardeşi Muhammed Hafsî arasında çeşitli mücadelelere sebep olmuştur. Muradoğullarının iktidarı son üyelerinin 1702'de İbrahim Şerif Bey tarafından öldürülmesi ile sona ermiştir. Kendi döneminde dayıyı azledip bu görevi de üzerine alan İbrahim Şerif, 1703-1704'te İstanbul'dan paşalık da alarak eyalette bütün gücü elinde toplamıştır. Eyaletin çok başlı idari yapısını sona erdiren İbrahim Şerif, Cezayir ile yapılan bir savaşta tutsak düşünce divan üyeleri onun kâhyası Ali'nin oğlu Hüseyin'e 12 Temmuz 1705'te bey olarak biat etmiştir. Bu dönemde dayı-bey rekabeti tekrar canlandıysa da Hüseyin Bey dayıları kontrol altına almayı başarmıştır. Ayrıca şehir içinde ikamet etmeyi tehlikeli görerek yakın bir mesafede bulunan Bardo'ya taşınmıştır. Ondan sonra gelen bütün valiler Bardo'da ikamet etmiştir⁵.

Hüseyin bin Ali, Tunus'ta kendi soyundan verasete dayalı beylik devrini başlatmıştır. Bununla birlikte Hüseyinî Ailesi Tunus'u Osmanlı padişahı adına yönetmeye devam etmiştir. Her bey değiştiğinde, yenisine valiliğe atandığını gösteren bir tevcih fermanı ile paşalık rütbesi verilmiştir. XIX. yüzyılda ve özellikle Cezayir Fransa tarafından işgal edildikten sonra (1830), Tunus paşalarının, Fransa'nın tesiriyle, bağımsız hareketleri artsa da Osmanlı yüksek hâkimiyetini reddetmemişlerdir⁶. Tunus beylerinin Osmanlı hâkimiyetini kabullerinin önemli bir işareti, talep edildiğinde askeri yardım göndermeleri olmuştur. Bu yardımların bir örneği Navarin Hadisesi'nde (1827) görülmüştür. Hüseyin Bey'in Köşk Mehmed'in komutasında gönderdiği donanma bu olayda Osmanlı donanması ile birlikte yakılmış ve donanmadan çok az kişi kurtulabilmiştir⁷.

4 Maksudoğlu, "Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı", s. 193-195.

5 Mehmet Maksudoğlu, "Tunusta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1 (1967), s. 173-186.

6 Mustapha Stiti, *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 2-3.

7 Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 4 (1986), s. 150.

Tunus üzerindeki Osmanlı yüksek hâkimiyetin hilafete bakan manevi yönü tartışma konusu olmasa da siyasi yönünün derecesi belirsiz kalmıştır. Yani sultanın Tunus üzerindeki siyasi egemenliği eyaletin otonom karakteri ile sınırlanmış ancak bu sınırların belirsiz oluşu çeşitli diplomatik ve askeri mücadelelere konu olmuştur. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ifadeleriyle; Cezayir'i işgalden sonra Fransa Tunus'un idaresinin siyaseten müstakil ve Osmanlı Devleti ile ilişkisinin sadece *râbita-i rûhâniyeden* ibaret olduğunu iddia etmiştir. Diğer devletler böyle bir iddiaya girişmemişlerse de Tunus ile olan davalarını doğrudan görmeye başlamışlardır. İngiltere doğrudan Tunus'la iş görse de Fransa'nın istiklâl politikasına karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin hukukuna halel gelmesini engellemeye çalışmıştır. İngiltere'nin bu politikası Yedi Adalar'ın Yunanistan'a terkine kadar sürmüş ve bu dönemden sonra İngiltere, Fransa'nın Tunus konusundaki iddialarına önem vermemeğe başlamıştır⁸.

Cezayir'in İşgali Sonrası Tunus

5 Temmuz 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali, Kuzey Afrika'da dengeleri değiştiren ve bölgede Osmanlı-Fransız rekabetini körükleyen bir hadise olmuştur⁹. İşgalin üzerinden elli yıl geçtiği sırada yazan ve halen Osmanlı Devleti'nin bu durumu tasdik etmeyip protestosunu sürdürdüğünü söyleyen Ahmed Lütfi Efendi, *Fransızlar Cezâyir'e ayak bastıkları zamandan beri Tunus'un dahî fesini kapmağa âmâde idiler* diyerek bölgedeki rekabete işaret etmektedir¹⁰.

Cezayir'in işgalinin yarattığı ve yaratacağı mahzurlar Osmanlı devlet adamları tarafından erkenden fark edilmiştir. Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa, 5 Ağustos 1831 tarihli yazısında donanma ile Akdeniz'e açıldığında karşılaştığı Fransız gemilerinden Fransa'nın Cezayir'i *temellük etmek* yani kendi topraklarına katmak amacıyla olduğunu anladığını bildirmektedir. Paşaya göre, eğer Fransa burada kalıcı olursa yalnız Cezayir'le yetinmeyecek Tunus ve Trablusgarp taraflarına da çeşitli bahanelerle sarkacak ve buraları da istila ve zapt etmeye çalışacaktır. Büyük bir eyalet olan Tunus ve ticaret merkezi olan Tunus şehri Fransa'nın baskısı altındadır. Trablusgarp da hassas bir konumda bulunduğu için Fransa'nın burayı istila etmeye çalışması muhtemeldir. Kaptan paşa, *aman efendim ne yapar iseniz yapub şu Cezâyir maddesinin arkası boşlanılmayarak kâlen ve kalemen ve ifâdeten dâima Fransalu tarafından tahliye itdirilmesi hususuna* devlet olarak gereken itinanın gösterilmesini talep ederek kaygılarını dile getirmiştir. Bu mesele olduğu gibi bırakılırsa sayılan mahzurların yanında

8 BOA, İ.DUİT, 140/62, 19 Cumade'l-ülâ 1298 (19 Nisan 1881), s. 6. Bu uzun raporun üzerinde raporu kimin yazdığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İsmail Hakkı Uzunçarşılı metni tam transkripsiyon olarak yayımlamış ve Hayreddin Paşa'ya ait bir layiha olduğunu ifade etmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyin Ailesi", *Belleten*, XVIII/72 (1954), s. 564-580.

9 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1970, s. 17.

10 *Târih-i Lütfî*, Nâşiri Abdurrahman Şeref, VIII, Dersâadet 1328, s. 70.

memâlik-i İslâmiye hakkında nice nice hasârı mûcib olacağı da aşikârdır¹¹. Halil Rifat Paşa, Tunus'un durumuna dair yerel görevlilerle de temas halinde olmuştur. Fransa'nın Cezayir'i işgali sırasında yardıma gitmek isteyen Tahir Paşa'nın Tunus'a çıkmasına çeşitli bahanelerle izin verilmemesi üzerine Tunus'ta kendilerine müdahale edileceğine dair yaşanan endişeyi gidermek üzere İstanbul'a gelen elçiler onunla ve Serasker Hüsrev Paşa ile görüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin Tunus üzerine bir sefer düzenleme planı olmadığını öğrenen elçiler Kasım 1831'de nizamiye üniformaları giymiş olarak memleketlerine dönmüştür. Onların getirdiği üniformayı törenle giyen bey İstanbul'da olduğu gibi bir ordu reformu başlatma kararı almıştır¹².

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki yerini sağlamlaştırmak için attığı adımlardan en önemlisi 1835'te Trablusgarp'ı merkeze bağlamak olmuştur. Donanma bu harekât için henüz Trablus'a ulaşmamışken Tunus ve Cezayir'de çeşitli kaygılar ortaya çıkmıştır. Paris Maslahatgüzarı Mehmed Ruhuddin Efendi 21 Mayıs 1835 tarihli şifreli mektubunda Tunus beylerbeyinin ve Kostantine Beyi Hacı Ahmed'in giriştiği hazırlıklardan bahsetmektedir. Tunus beyi epey asker tedarik etmiş ve donanmanın görevini anlamak için Malta tarafına iki gemi göndermiştir. Ayrıca Hacı Ahmed Bey ciddi askeri hazırlıklar içindedir¹³. Ruhuddin Efendi'nin yazısı İstanbul'da görüşüldüğünde girişilen hazırlıkların sebebinin Trablusgarp'a gönderilen donanmanın buradan Cezayir üzerine gideceği söylentileri ve zannı olması gerektiği ifade edilmiştir. Konunun Paris'te gündeme gelmesi durumunda açıklama yapabilmesi için Ruhuddin Efendi'ye donanmanın görevinin Trablusgarp'a gitmek olduğunu bildiren bir cevap yazılması kararlaştırılmıştır¹⁴.

Tunus'ta kaygı uyandıran söylentilerin ayrıntılarına Cezayir'in Fransa'dan geri alınması için ortaya koyduğu gayretleriyle bilinen Hamdan Hoca'nın¹⁵ Londra Sefiri Nuri Efendi'ye yazdığı mektubundan ulaşılmaktadır. İstanbul'dan ve İzmir'den Tunus'a ulaşan haberlere göre donanmanın görevi Trablus'a gitmek ve oradaki işleri hallettikten sonra Tunus'a geçmektir. Ayrıca donanma devlet tarafından Tunus valisi olarak tayin edilmiş bir paşayı da beraberinde getirmektedir. Bu paşa bölgeye ulaştığında Tunus valisini azledecek ve yerine vali olduğunu gösteren fermanı okutacaktır. Donanma o sıralarda peksimet almak için Gelibolu'da bulunmaktadır. Bu haberler Tunus'a gelen Nemçe firkateyninden, İzmir'den

11 BOA, HAT, 364/20161-H, 25 Safer 1247 (5 Ağustos 1831).

12 Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 152-153.

13 BOA, HAT 347/19747, 23 Muharrem 1251 (21 Mayıs 1835). 1826'da Kostantine beyi olan Hacı Ahmed Bey, Fransızlara karşı Cezayir'de zorlu direnişlerden birini sergilemiştir. 1836'da Mareşal Clauzel'in Kostantine üzerine yaptığı seferi sonuçsuz bırakmıştır. Uzun süre Bâbü'lî'nin Cezayir'deki haklarını korumak için bölgeye filen müdahale etmesini beklemiş, 1837'de Kostantine'nin düşmesi ile Avras dağlarına çekilmiştir. 1848'e kadar mücadelesini sürdürmüş ancak sonunda teslim olmak zorunda kalmıştır. Bkz. Çaycı, *a.g.e.*, s. 18-19.

14 BOA, HAT, 738/34989, t.y.

15 Hamdan Hoca hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfîi Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği (Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı)*, ed. Zekeriya Kurşun - Haydar Çoruh, İstanbul 2013, s. 25-56.

gelen tüccar gemilerinden ve alınan mektuplardan çıkarılmıştır. Bu havadisler bölgeye ulaşmazdan evvel donanmanın Trablus'tan sonra Tunus'a gelmesi ihtimaline karşı Tunus valisi asker hazırlamış, limandaki kalelerini tamir ettirmiş, elindeki bütün topçuları kalelere tayin etmiş ve bu şekilde donanma ile savaşmaya niyetlenmiştir. Hüseyin Paşa bu hazırlıklar içinde ve *bâği olmak azminde* iken, 20 Mayıs 1835'te (22 Muharrem 1251 Çarşamba günü) kuşluk vaktinde vefat etmiş ve Perşembe günü toprağa verilmiştir. Yerine kardeşi Mustafa yönetimi ele almıştır.

Hamdan Hoca'nın verdiği bir diğer haber Kostantîne Beyi Hacı Ahmed'in de bazı askeri hazırlıklar içinde olduğudur. Ne tarafa gideceği bilinmese de Tunus sınırına yakın Hananşa'ya hareket etmesi muhtemeldir¹⁶. Hamdan Hoca, on üç gün sonra kaleme aldığı diğer mektubunda Tunus'ta idareyi ele alan Mustafa Bey'in, donanmanın Trablus'a gelişiyle bir adamını gönderip kardeşinin vefatı haberini ulaştırdığını bildirmektedir. Mustafa Bey, *birâderim vefât itdi ve kendim yerine nâib oldum bir maslahata yâr olmak iktizâsında kusûrum yoktur gibi kelâm-ı bâtil ile mektûb göndermiş* ancak henüz bir cevap gelmemiştir. Donanmanın Trablus'tan sonra Tunus'a gelmesi halinde vefat eden Hüseyin Paşa'nın niyetinin savaşmak olduğunu tekrarlayan Hamdan Hoca, onun giriştiği hazırlıkların değişmediğine hatta arttığına dikkat çekmektedir. Ona göre, Tunuslu idarecilerin bu konudaki tavırları cahilcedir. Çünkü Trablusgarp'taki *suçlu ve cebbâr* Menşkiye halkı bile devlete muhalefeti bırakıp boyun eğmişken valilerin zulmünden bıkip usanmış Tunus halkının devlete karşı silah kaldırmaları imkânsızdır ve Tunus halkı ona durumu böyle ifade etmiştir¹⁷.

Tahir Paşa'nın Trablusgarp Görevi ve Tunus'a Müdahale Kaygıları

Osmanlı Devleti'nin 1835'te düzenlediği harekât ile Trablusgarp'ta doğrudan kontrol kurması¹⁸ Tunus'a da benzeri bir harekâtın düzenlenebileceğine dair bir endişe yaratmıştır.

16 BOA, HAT, 830/37510-C, 14 Safer 1251 (11 Haziran 1835). Bazı kısımları şifreli olan mektupta Hamdan Hoca imzasını "bende-i hakîr-i ma'lûm" olarak atmıştır. Arşiv kataloğunda mektubun ona aidiyeti tespit edilmiştir. Bunu teyit için bu ve bir sonraki belge Hamdan Hoca'nın imzası olan belge ile karşılaştırıldığında hem yazı karakteri hem de üslup olarak uyduğu ve bu bilginin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Hamdan Hoca bahsi geçen mektubun aynısını Paris Maslahatgüzarı Ruhuddin Efendi'ye de göndermiştir. Ruhuddin Efendi İstanbul'a yazdığı yazısında mektubun Hamdan Efendi'den geldiğini beyan etmiştir. BOA, HAT, 1194/46907-E, t.y. Ayrıca kaynaklarda Hüseyin Paşa'nın vefat tarihi bir gün sonraya (21 Mayıs 1835) tarihlenmiş olsa da Hamdan Hoca yukarıdaki iki mektubunda hicri tarihi günü (Çarşamba) ile birlikte vermekte ve tam miladi karşılığı bulmamızı sağlamaktadır. Hüseyin Paşa'nın yerine geçen Mustafa Bey, vali olarak tanınacak ve 1837'deki vefatına kadar görevde kalacaktır. Ahmet Kavas, "Tunus", *DİA*, XLI, s. 388-393.

17 BOA, HAT, 830/37510-E, 27 Safer 1251 (24 Haziran 1835).

18 Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a 1835'te gerçekleştirdiği müdahalenin ayrıntılarına dair bkz. Cemal Atabaş, *Trablusgarb Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017; Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016; İbrahim Kılıçaslan, *Ottoman Intervention in Tripoli (1835) and the Question of Ottoman Imperialism in the 19th Century*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019.

Bu konuda özellikle Cezayir'i fiili idaresinde bulunduran ve Kuzey Afrika'da etki alanını genişletme politikası içinde olan Fransa sürekli tetikte kalmıştır. Özellikle 1836 ve 1837 yıllarında Osmanlı donanmasının Tunus'a hareketi söz konusu olduğunda Fransa bölgede statükonun değiştirilmesine müsaade etmeyeceğini söylemiş ve Cezayir'in doğu sınırlarının güvenliğini gerekçe göstererek bu hareketlere açıkça mani olmuştur¹⁹.

Tunus'un merkeze bağlanacağına dair kaygılar ve Osmanlı ile Fransa arasında ciddi gerginlik yaratan hadiselerden biri Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşa'nın Mayıs 1836'da donanma ile Trablusgarp'a gönderilmesi ile ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Tunus beyi, Temmuz 1836'da Tahir Paşa'ya bu harekât için üç savaş gemisi ve üç yüz at göndererek yardımda bulunmuş olsa da bölgede paşanın Trablusgarp'tan sonra Tunus'a da bir müdahalede bulunacağına dair haberler ortaya çıkmıştır²⁰.

Bu haberlerin ciddiyeti yabancı basına da yansımış olmasından anlaşılmaktadır. Londra'da çıkan *The Morning Chronicle* gazetesinin 27 Ağustos 1836 tarihli sayısında yer alan haber-İstanbul muhabirinden gelen bilgilere göre- Tahir Paşa'nın kışı Trablus'ta geçireceğini ifade etmektedir. Paşanın emrindeki ordunun asıl hedefinin Tunus olduğunda pek de şüphe yoktur. Ancak Fransız donanmasının yaptığı gösteri, hiçbir zaman ilan edilmemiş bu amacın terkedilmesini sağlamıştır. Bâbüâli'de ise Tunus paşasının Fransa Devleti'nin yardımına ve himayesine başvurduğu açıkça bilinmektedir. Sultan, egemenlik haklarını korumak için Tunus'a bir saldırı düzenlediğinde Fransa'nın muhalefeti ile karşılaşacağını bildiğinden, bir mesele çıkarmamak arzusundadır. Her ne kadar Fransa'nın Cezayir'i ele geçirmede tecrübe ettiği kolaylık nedeniyle Osmanlı Devleti ile ona tâbi bu bölge arasında aracılık etmesi Tunus paşası için memnuniyet verici olsa da Osmanlı Devleti için kabul edilemez bir durumdur. Böyle bir şeyi kabul etmesi, sultan için Garp Ocakları²¹ sahiplerinin tamamındaki otoritesini Fransa'ya devretmek demektir. Garp Ocakları arasında en mamur ve varlıklı olan Tunus, çok geçmeden ya değişmez biçimde Osmanlı Devleti'nin tabiiyeti altına girecek ya da Cezayir'in kaderini paylaşacaktır. İçinde bulunduğu istikrarsız ve izole konumuyla Tunus, bu güçlü komşusunun hırsları için kolay bir av konumunda kalacak ya da Osmanlı Devleti bir çatışma ihtimalini engellemek için, eylemlerinin sorumluluğunu üstüne alarak bu bölgede otoritesini kuracaktır²². Yine bir İngiltere gazetesinden olduğu söylenen bir başka haber aynı konulara değinmekte ve Fransa'nın Afrika'nın her yerini istila etmek amacıyla olduğuna işaret etmektedir. Tunus, Afrika'nın en zengin, her açıdan muteber ve tercih edilen bölgesidir.

19 Çaycı, *a.g.e.*, s. 19-20.

20 Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 154.

21 Garp Ocakları, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki üç eyaleti olan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ı ifade eden bir tabirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, "Garp Ocakları", *DİA*, XIII, s. 382-386; Seydi Vakkas Toprak, "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, XXII/1 (2012), s. 223-236.

22 BOA, HAT, 678/33032-F, 14 Cemaziye'l-evvel 1252; *The Morning Chronicle* [1801], 27 Aug. 1836. British Library Newspapers, <https://link.gale.com/apps/doc/BA3207652397/BNCN?u=kings&sid=BNCN&xid=cf3cc694>. (30 Haziran 2020 tarihinde erişildi).

Gazeteye göre buranın *tasarruf ve istimplâki maddesi mübhem olarak muallak kalmıştır*. Eğer Tunus hükümeti, Osmanlı Devleti tarafından zapt ve tasarruf altına alınırsa bu bütün Afrika iklimine sahip olmak demek olacaktır. Aksi halde buradaki idaresini de kaybederse bu Afrika'nın karışıklık içine düşmesine sebep olacaktır²³.

Tahir Paşa'nın Trablusgarp'ta bulunuşunun doğurduğu kaygıları azaltma ihtiyacı doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi ile İngiltere hariciye nazırı arasında görüşmeler yapılmıştır. İstanbul'da, İngiliz hariciye nazırının konuyla ilgili Fransız hariciye nazırına yazdığı yazının uygun olduğu ve Tahir Paşa'nın Trablusgarp'ın iç işlerini düzenlemek amacıyla bölgede kışlayacağı, Tunus'la ilgili bir görevinin bulunmadığı ifade edilerek Tahir Paşa'dan görevi ile ilgili bir cevap yazısının istenmesi kararlaştırılmıştır²⁴.

Basından takip edilen bir başka belge Fransa gazetelerinden özetler sunmaktadır. Fransa gazeteleri Fransız donanmasının Tunus tarafında bulunduğu ve İstanbul'daki Fransız elçisinin tehditleri sayesinde kaptan paşanın Tunus tarafına gitmesinin engellendiği haberini yazmıştır. Gazetelerde ayrıca ilginç bir yorum olarak Cezayir'in Fransa tarafından zapt edilmesinin Osmanlı Devleti'ne de faydalı olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü Cezayir Fransa tarafından alınmasa, Mehmed Ali Paşa Tunus'u ele geçirecektir. Fransa, onun bu arzusuna kendisinin *şimdilik* mani olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Tunus'tan aldıkları haberlere göre Fransa donanmasının bölgede görülmesi halk tarafından kendilerinin korunması için geldikleri şeklinde algılanmış ve memnuniyetle karşılanmıştır. Osmanlı devlet görevlileri, haberin tercümesine bu noktada bir şerh düşme ihtiyacı duyarak donanmanın halk tarafından memnuniyetle karşılanması gibi bir şeyin vaki olmadığını, bu durumdan memnun olanın ancak Tunus Valisi Mustafa Paşa olduğunu ifade etmişlerdir²⁵. Bu şerh Osmanlı sultanları tarafından atanan Tunus valilerine devlet merkezindeki güvensizliği göstermektedir.

Fransa, Tahir Paşa'nın bölgede bulunuşu ile ilgili kaygılarını Osmanlı hükümet merkezine doğrudan aktarma ihtiyacı duymuştur. Fransa elçiliği tercümanı Layer'e verilen 29 Haziran [1836] tarihli talimatta, elçi tercümandan gecikmeksizin hariciye nazırına gitmesini ve Fransa donanmasının Tunus sahillerinde *isbât-ı vücûd etmek üzere* memur edildiği haberini devletinden aldığını bildirmesini istemiştir. Donanmanın görevinin ne olduğu kendisine bildirilmemiş olsa da elçi, bunu Tunus Eyaleti'nin valiliği konusunda Osmanlı Devleti'nin bir müdahalede bulunacağına dair yayılmış olan "yalan" havadise bağlamıştır. Bu havadisın doğru olmadığı konusunda Osmanlı hariciye nezareti Fransız elçisini temin etmiş ve elçi de bunu devletine bildirmiştir. Buna rağmen Fransız elçisi, bu talimatnameyi hariciye nezaretine göndermekten maksadının *Devlet-i Aliyye'den her nev' ıztrâbı diriğ etmek* olduğunu söyleyerek üstü örtülü tehditkâr bir tavır sergilemiştir²⁶.

23 BOA, HAT, 953/40933-B, t.y.

24 BOA, HAT, 737/34964, Lef 2, t.y.

25 BOA, HAT, 956/40976, t.y.

26 BOA, HAT, 1189/46866-B, t.y.

Tahir Paşa'nın gidişinin mahzurları iyice artınca bunun önüne geçmek için kesin kararlar alınması gerekmiştir. Layer'in sunduğu talimatta bahsettiği konular Osmanlı Devleti'nin en üst düzey makamlarında gündeme alınmıştır. Devletin daha önce Konstantine'deki Hacı Ahmed Bey'e memur göndermesi ve kaptan paşanın da donanmayla o bölgede bulunması nedeniyle Hacı Ahmet Bey'e yardıma gidileceği söylentilerinin Fransa'ya rahatsızlık verdiğine dikkat çekilmiştir.

Tahir Paşa'nın Tunus'a gidip gitmeyeceğini soran tercüman Layer'e, kaptan paşanın görevinin sadece Trablusgarp Eyaleti'nin iç işlerini düzene koymak olduğu, Tunus'la ilgili bir memuriyetinin bulunmadığı söylenmiştir. Ayrıca böyle bir görevi olsa bile *orası dahî memâlik-i mahrûse-i şâhânedan olduğundan* neden böyle bir soru sorma ihtiyacı duyduğu sorulmuştur. Tercüman bu soruya kendisi Osmanlı Devleti'nin *hakikî hayırhâhı* olduğu için Fransa elçisinin de kulağına gitmemek kaydıyla gizli ve kendi fikri olarak donanmanın Tunus'a gitmesi durumunda Fransa donanması tarafından engelleneceğini düşündüğünü söylemiştir. Çünkü kaptan paşa hiddetli mizacı ile bilinmektedir, bunun yanında oraya gönderilen Fransız donanmasının amirali de aynı şekilde sert mizacı ile tanınmış bir adam olduğu için *yakışksız ve uygunsuz* bir şey olmasından çekinmektedir. Bu nedenle donanmanın oraya gitmemesi uygun olacaktır.

Tercümanın bu ifadelerinin yanında Osmanlı devlet adamları Tunus Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın da bazı gazete haberlerine ve rivayetlere bakarak Tunus'a bir düzen verileceği konusunda korkuya kapıldığına işaret etmektedirler. Paşa bu nedenle Fransa'ya başvurmuş ve Fransa donanmasının bölgeye gidişi bunun üzerine gerçekleşmiştir. Kaptan paşanın her ne kadar Tunus'a gitmek gibi bir görevi olmasa da sadece oraları görmek için gitmesi gerekse ve bir engelleme ile karşılaşılrsa uygunsuz bir durum ortaya çıkacaktır. Fransa donanmasının açıktan bir engellemesi olmayıp sadece Osmanlı donanmasına Tunus valisi hakkında bir vazifesinin olup olmadığı sorulsa ve böyle bir şeyin olmadığı söylense, bu bile Fransa'nın Tunus'a ve valisine bir dostluk ve himayesi demek olacağı için mahzurlar taşımaktadır. Bu nedenle her ne sebeple olursa olsun tam bir donanma ile Tunus'a gidilmesi uygun olmayacaktır. Tunus'a bu şekilde gidilemeyecek olsa da Osmanlı Devlet adamları Tunus'un geleceğine dair yine devletin şanını kurtaracak bir formül önermektedirler:

... *inşallâhu teâla Tûnus'un dahî sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânedan taraf-ı Devlet-i Aliyye'den lâyıkiyle hüsn-i nizâm ve intizâma idhâli zımnında oraya asdikâ-yı saltanat-ı seniyyeden birinin vâli nasbıyla zabt ve idâresi lâzım gelür ise lede'l-iktizâ def'aten icrâsı ya'nî böyle Fransa donanması çıkmasına ve sâir türlü müdâhale vukû' bulmasına meydân kalmaksızın donanmâ-yı humâyûnun doğru Dersââdet'ten Tûnus'a irsâliyle bağıteten icrâ-yı iktizâsına mevkûf idiği zâhir ve bedîdâr olmağla...*²⁷

27 BOA, HAT, 1189/46866, t.y.

Bu ifadeler Osmanlı devlet elitinin o tarihte Tunus'un idaresini ele geçirmek gibi açık bir planlarının olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte devlet adamları ileride Tunus'a merkezden vali atamak ve burayı doğrudan idare altına almak gerekirse bunun Fransa donanmasının çıkmasına vakit vermeden, hızlıca gönderilecek bir donanmayla aniden yapılması gerektiğini düşünmektedirler²⁸. Gazetelerde çıkan haberlerin ve söylentilerin kaynağı belli olmasa da bunların, Fransa'nın Tunus üzerinde bir adım daha nüfuz kazanarak kendi amaçlarını gerçekleştirmesi için gereken zemini sağlama vazifesi gördükleri aşikârdır.

Tunus'tan uzaklaşılmasıyla sonuçlanan bu hadiseler elçilik tercümanı Layer'e verilen 27 Temmuz 1836 tarihli bir diğer talimatnamede de gündeme getirilmiştir. Talimatnamede Fransız elçisi, Osmanlı Devleti'nin Tunus'a bir müdahalesinin Fransa'nın *sû-i zannına* sebep olacağını ve Kostantine tarafına bir müdahalenin ise Fransa hakkında *muhâsama gibi* anlaşılacağını ifade etmiştir.

Elçinin ifadelerine göre; Fransa, Trablusgarp hükümeti ile arasındaki resmi bir anlaşma dolayısıyla tahakkuk eden alacağını altı yıldır alamamıştır. Osmanlı Devleti Trablusgarp'ın idaresini üstüne aldığı için Trablus dayısının hem mallarını hem de borçlarını tevarüs etmesi gerekmekte ve Osmanlı Devleti'nden on aydır bu alacak talep edilmektedir. Elçi, Tunus'a müdahalenin *sû-i zan* oluşturacağına dair sözlerinin tâbi olduğu devlete olan muhabbeti kadar Osmanlı Devleti'ne karşı da *gayret-güzâr olan bir elçinin ifadesi gibi* olduğunu belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nin gerek Tunus'a gerek Trablusgarp'a dilediğini yapma hakkı hem devleti hem de kendisi tarafından ikrar ve itiraf edilmiştir. Osmanlı Devleti bu iki memleketin hâkimidir. Devlet Trablusgarp'a Seyyid Ali Paşa'yı vali tayin etmişken daha sonra onu azledip yerine başkasını atamıştır. Padişahın buralara istediği gibi tasarruf hakkına sahip olması dolayısıyla buna bir şey denilmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin maslahatı eski ve sadık bir dostu olan Fransa Devleti'nde su-i zan oluşturmamaktır.

Talimatnamede bahsedildiğine göre, Fransa artık Cezayir'de tasarrufu nedeniyle Trablus ve Tunus'ta kendi hakkında kötü niyetli dayılar bulunmasından muzdarip olacaktır. Osmanlı Devleti ne Trablusgarp'a ne de Tunus'a müdahale etmek iradesinde olmadığını söylemişken Trablusgarp valisini azletmiştir. Kaptan paşa, o kadar *emr ü nizâma itâatsizdir ki* Necib Paşa'nın Trablusgarp'ta yaptığını Tunus'ta yapmayacağına dair teminat verilememektedir. Devlet, Fransa elçisini Tunus hakkında bir iradesi olmadığına dair temin etmiş olsa da kaptan paşanın *hilâf-ı irâde-i aliyyesi* olarak Tunus'ta ispat-ı vücut ettiği görülmektedir. Fransa

28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı hükümetinin Tahir Paşa kumandasında asker ve donanma göndermekteki amacının Tunus'u işgal olduğunu ifade etmekte ve bu planı haber alan Fransa'nın gönderdiği donanma ile bunu engellediğini ve Osmanlı hükümetinin de teşebbüsünden vazgeçtiğini yazmaktadır. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 554-555. Bununla birlikte yazar bu satırlar için bir kaynak göstermemiştir ve bunun teyidi mümkün olmamıştır. Yukarıda verilen belgenin Osmanlı devlet adamların Tunus'un idaresini merkeze bağlama konusunda açık bir plan içinde olmadıklarını yeterince gösterdiği kanaatindeyiz.

Devleti bu durumun oluşturduğu şüpheler nedeniyle Tunus'a donanma göndermeğe muhtaç olmuştur. Donanma Osmanlı Devleti'nin elçiyi işgal etmemiş olduğunu anlayınca geri dönmüştür. Elçi sözlerini toparlamak için sultanın Tunus ve Trablus hükümetlerinin sahibi olduğunu Fransa Devleti'nin tanıdığını vurgulamıştır. Ancak Fransa kötü niyetli bir dayının komşuluğundan su-i zanna düşecektir. Son olarak Fransa elçisi Cezayir konusuna değinmiştir. Bu konuda hiçbir zaman bir lisan değişikliği yapmadığını belirterek *vekâyi-i rüzgârın kazâ-i mukadderi Cezâyir'i Fransa'ya verdi* demekte ve Fransa'nın bölgedeki hâkimiyetinin kesinliğini vurgulamaktadır. Fransa, Cezayir'i zapt etme durumunda kalmamak için Osmanlı Devleti'nin rızasını talep etmiştir. Ancak beklediği rıza gösterilmeyince Cezayir'i zapt etmeğe mecbur kalmıştır. Kostantîne, Cezayir toprağının bir parçası olduğu halde buranın emiri Fransa ile savaşa tutuşmuştur. Cezayir'den ayrılmayacak bu bölgenin dayısına Osmanlı Devleti'nin müdahalesi bir düşmanlık demek olacaktır. Elçi, bu konularda Osmanlı Devleti'nin işgal etmemek için hep aynı şekilde bir dil kullandığını da belirtmektedir²⁹.

Trablusgarp'ta yerel güçlerin kontrol altına alınmaya çalışıldığı 1836 yazında Osmanlı devlet merkezi Tunus'ta bir sorun çıkmaması gayreti içindedir. 20 Ağustos 1836 tarihli yazı ile Kaptan-ı Derya Tahir Paşa'nın Tunus'a gitmemesi, donanmanın İstanbul'a dönmesi ve onun da Trablusgarp'ta kışlaması kararı alınmıştır. Her ne kadar Fransa gemilerinin Tunus limanından çıktıklarına dair haberler alınmış olsa da donanmanın hareketlerini kollamaya devam ettikleri de gelen bilgiler arasındadır. Devlet merkezinde bu geri adımın getirdiği rahatsızlık geleceğe dair belirsiz ümitler eşliğinde hafifletilmektedir. Kaptan paşaya Fransız donanması ile karşı karşıya gelmemesi için gerekli ihtarlar yapılmışsa da *inşallâhu teâlâ sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şehinşâhîde Trablus Eyâleti'nin istihsâl-i nizâmât-ı kâmilelerinden sonra vaktiyle ve sırasıyla Tunus cânibinin dahî icâbına bakılacağı* açıktır³⁰. İstanbul'da Trablusgarp'taki gibi Tunus'un da merkeze bağlanacağına dair açık planlar olmasa da bu tür temenni ifadeleri resmi yazışmalarda yerini almaktadır.

Cezayirli Hamdan Hoca, “bende-i muhlis Hamdan” imzasıyla Osmanlı devlet merkezine hitaben kaleme aldığı bir yazısında, daha önce olduğu gibi Tunus valisini yine ağır ithamlar altında bırakmaktadır. Fransızların o sene Kostantîne üzerine harekât düzenlemeleri, *ehl-i şekâ ve şikâk* Tunus valisi ile olan iş birliklerinden kaynaklanmıştır.

Hamdan Hoca'nın tarih kitaplarının gösterdiğini söylediği ve yine tarihin bir cilvesi olarak yıllar sonra doğrulanacak öngörülerini alıntılanmaya değerdir:

Bir devletin sâyesinde vezârete ve paşalığa nâil olub kendü devletine hiyânet olarak âhar devlete yâr yâhûd intisâb edenlerin helâk ve tedmürleri intisâb olduğu devletten olduğu ve olacağı tevârih kitâblarında meşhûr-ı mücerreb iken Tûnus vâlisinin müsâadesiyle

29 BOA, HAT, 675/32986-A, t.y.

30 BOA, İ.DUİT, 140/5, 7 Cemâziye'l-evvel 1252 (20 Ağustos 1836).

*Fransızlar Kosantına eyâletini kendülerine bend ittikleri akabince bir bahâne ile Tûnus'a istilâ eylemeleri ayândır.*³¹

Tunus valisinin Kostantîne konusunda Fransızlara yeterli direnci göstermediği için sıranın Tunus'a geleceğini düşünen Hamdan Hoca'ya göre; Fransızların Tunus'u işgal etmeleri durumunda kendileri ile Mısır'ın arasında kalacak olan Trablusgarp bu iki düşmandan birinin eline geçecek ya da bunların yaratacağı kargaşaya maruz kalacaktır. Fransızlar Mısır valisiyle olan gizli anlaşmalarına sadık kalırlarsa Mısır valisinin vefatından sonra doğacak kargaşa sırasında Mısır'ı istila etmeleri de *Mısır'ın lezzetini unutamadıklarını* gösterecektir. Bu karışıklıklar çıkmadan gerekli tedbirler alınmalıdır³².

Tahir Paşa'nın bu dönemde büyük bir askeri kuvvetle Akdeniz'e açılması, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin Tunus'a müdahale için açık bir planı olmasa da Kuzey Afrika'daki dengeleri sarsma ihtimali olan bir hamle şeklinde algılanmıştır. Özellikle bu sırada hala Cezayir'deki işgalini sağlamlaştırmakla meşgul olan Fransa, diplomatik tehditlerinin yanında doğrudan bölgeye donanma göndererek karşıt tutumunu ortaya koymuştur. 10 Temmuz 1836'da Amiral Hugon³³ komutasında yola çıkan Fransız gemileri önce Tunus'a, oradan Trablusgarp'a uğramıştır. Trablusgarp'ta Tahir Paşa ile görüşen amiral ancak Osmanlı kuvvetlerinin bölgede dengeleri değiştirecek bir harekâta girişmeyeceğine dair tam bir teminat aldıktan sonra Trablusgarp'tan ayrılmıştır³⁴.

Fransız Donanmasının Osmanlı Donanmasını Takibi

Bir yıl sonra 1837 yazında Osmanlı donanmasının Akdeniz'e açılması söz konusu olduğunda benzeri hadiseler tekrarlanmıştır. Donanmanın ya da kaptan-ı deryanın Tunus'a gitmesinde mahzurlar gören İngiliz elçisi sadrazama gizli olarak bildirilmek üzere bir mektup göndermiştir. Elçi mektubunda kaptan paşanın donanmayla ya da bir firkateyn ile bizzat Tunus'a gitmesinin Fransa'nın bazı suizanlarda ve yorumlarda bulunmasına sebep olacağını söylemektedir. Osmanlı Devleti'nin Cezayir-i Garp konusundaki politikası ve amacı er ya da geç Fransa'nın buradan bazı şartlarla çıkarılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle *sehlü t-taharrük ve t-televvün* olan Fransız milletini suizanna düşürmek yerine donanmanın seferinin maksadının Trablus'a münhasır olduğunu ilan için, donanmadan bir firkateyn ayrılarak ayrı bir memur ile Tunus'a gönderilmesi uygun olacaktır. Bu memura hal hatır sorma amaçlı bir mektup ve Tunus valisinin temin edilmesi için gerekli talimatlar verilmelidir. Bu memur

31 BOA, İ.DUİT, 140/24, t.y.

32 BOA, İ.DUİT, 140/24, t.y.

33 Gaud-Amable Hugon, amirallikten sonra Fransa'nın ikinci imparatorluk döneminde senatörlük yapmış olan bir devlet adamıdır. Ayrıca Navarin Baskını'na katılmış, *L'Armide* aldı firkateynin kaptanı olarak bir 'düşman' firkateynini topa tutup batırmıştır. Hugon ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.senat.fr/senateur-2nd-empire/hugon_gaud_amable0146e2.html (19.01.2020 tarihinde erişildi).

34 Ettore Rossi, *Libyâ, Munzu'l-Fethi'l-Arabî Hattâ Sene 1911*, Arapçaya çev. Halife Muhamed el-Tuleysi, Dâru'l-Arabiyye Li'l-Kitâb, 1991, s. 424-425.

Tunus valisi ile görüşmesinden sonra Trablus'a dönecek ve burada kaptan-ı derya ile görüşüp onun bizzat bölgeye gidip gitmemesi ile ilgili karar getirdiği malumata göre alınacaktır. Elçi bu şekildeki hareketin en uygun ve kendisinin de Tunus'taki konsolosuna valinin temini için mektup yazıp bunu gidecek memura vermeye hazır olduğunu bildirmiştir³⁵.

İngiliz elçisinin tavsiyeleri dikkate alınmıştır. Temmuz 1837'de Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Fransa Elçiliği'ne gizli olarak yazılan yazıda donanmanın bu görevi ile ilgili bilgi verilmektedir. Kaptan paşa donanma ile birlikte Akdeniz'e açılacak, buradaki adaların çeşitli idari işlerini düzenledikten sonra Trablusgarp'a ulaşacaktır. Trablusgarp'ın *mesâlih-i hâliyesini* gördükten sonra da hava şartları uygun olursa Tunus'a geçecektir. Bundan amaç Tunus Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya önceki kaptan-ı deryanın (Tahir Paşa'nın) kendi inisiyatifi ile sarf ettiği bazı sözler dolayısıyla paşanın kapılmış olduğu vesvese ve korkunun giderilmesi ve kendisine gerekli teminatın verilmesidir. Bu durum Fransa ve İngiltere devletlerinin *mücerred ma'lûmları olmak üzere* hem İngiltere elçisine hem de Fransa maslahatgüzarına bildirilmektedir³⁶. Donanmanın görevine dair 'sadece bilgi amaçlı' olduğuna vurgu yapılan bu bildirim ile oluşan gerilim dindirilmeye çalışılmışsa da faydalı olmayacaktır.

İleriki yıllarda Osmanlı donanmasını kaçırap Mısır'a teslim ettiği için "firârî" lakabıyla anılacak olan ve o sırada yukarıda bahsedilen görevin başında bulunan Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın³⁷ Ağustos 1837'de yazdığı raporu, yolculuğa dair önemli ayrıntılar sunmakta ve İngiliz elçisinin tavsiyelerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Çanakkale Boğazı'ndan geçen paşa buradaki kalenin istihkâmlarını kontrol etmiş ve bunların durumundan memnun olmuştur. Buradan hareket edip Midilli Adası'na varmıştır. Raporundan bir gün sonra buradan ayrılıp ileriye doğru hareket edecektir. Bu sırada donanmanın Tunus görevi ile ilgili yeni bir karar alınmıştır. Öncelikle Ahmed Fevzi Paşa, yanındaki adamlardan uygun olan birini bir gemi ile Tunus'a gönderip durumu kontrol edecektir. Sonra da *icâb-ı vakte göre hareket* olunacaktır. Yoldayken Tunus'a adam gönderme kararı Trablus'a ulaşıp sonra birinin gönderilmesinin vakit kaybına sebep olacağı düşüncesiyle alınmıştır. Bu görev için Tefvik Bey seçilmiş ve *Mir'ât-ı Zafer* adlı firkateyn ile yola çıkarılması uygun görülmüştür³⁸.

Osmanlı donanmasının Garp Ocakları tarafına doğru çıktığı bu yolculuk konusunda Fransa temin edilmeye çalışılmış olsa da yola çıkan gemiler Fransız donanmasının yakın takibatına uğramaktan kurtulamamıştır. Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın raporu donanma İstanbul'dan çıkarken Trablusgarp'a ve oradan da valiye çeşitli teminatlar verilmek üzere Tunus'a gideceği konusunda İngiltere ve Fransa elçiliklerine Bâbiâlî'den yazılan yukarıdaki

35 BOA, HAT, 1176/46442-T, t.y.

36 BOA, HR.SYS, 2920/35, 15 Rabîu'l-âhîr 1253 (18 Temmuz 1837).

37 Ahmed Fevzi Paşa'ya ve hadisenin ayrıntılarına dair bkz. Ahmet Dönmez, "Babiâli'de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2016), s. 43-57.

38 BOA, HAT, 453/22415-A, Lef 2, Gurre-i Cemâziye'l-evvel 1253 (Ağustos 1837).

yazıya işaret etmektedir. Rapora göre; donanma İstanbul'dan çıktıktan sonra Tunus'tan alınan bazı haberler nedeniyle Ahmed Fevzi Paşa buraya uğramaktan vazgeçmiştir. Tunus'a doğru hareket ettiği takdirde Tulon'dan bir Fransız donanmasının oraya gönderileceğini öğrenmiştir. Donanma bu seferinde Çeşme Limanı'ndan hareket edip 60 mil (96,5 km) kadar yol aldıktan sonra şiddetli rüzgâr nedeniyle tekrar buraya dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Sakız ile Çeşme Limanı arasında Fransa'ya ait üç adet kapak ve bir adet üç ambarlı türündeki geminin yelken açmış halde olduğunu görmüştür. Osmanlı donanmasının limana demirlemesiyle bu gemiler de limana yanaşmıştır. İki donanma arasında gerekli selamlamalar yapıldıktan sonra Ahmed Paşa ile Fransız gemilerinin kumandanı Kontramiral Gallois arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. İki donanmanın güzergâhları ve görevleri ile ilgili sohbet esnasında Ahmed Paşa, Trablusgarp'taki askerlerin bir senelik maaşlarını ve diğer levazimatını götürdüklerini, donanma komutanlığının görevleri arasında batı bölgelerine nezaretin de bulunması dolayısıyla Tunus'a uğramak gerekmişse de deniz mevsimi geçtiği için buraya uğramak yerine gerekli işlemlerin yazışma ile halledildiğini söylemiştir. Trablusgarp'tan Arnavutluk tarafına giderken de Malta'ya uğrayıp su aldıklarını, daha sonra Arnavutluk'u ziyaret ederek İstanbul'a dönüş yolunda olduklarını bildirmiştir. Bu sırada Bozcaada'ya yaklaştıklarında hava muhalefeti ile karşılaşmış ve Çeşme Limanı'na sığınmışlardır. Kontramiral, Fevzi Paşa'ya havaların düzelmesi ile birlikte Bozcaada'ya kadar donanmaya eşlik edeceklerini söylemiştir.

Ahmed Fevzi Paşa, üç adet kapat, bir adet brik ve bir adet vapurdan oluşan Fransız gemilerinin Tunus Limanı'nda da görüldüğüne nazaran bunların Osmanlı donanmasını takip için toptan hareket ettiklerini anlamıştır. Donanmaya böyle İstanbul'a yakın bir yerde ve gücü kuvveti yerinde iken tesadüf etmeleri paşaya göre Allah'ın bir lütfudur. Fevzi Paşa, Fransızların *havâli-i garbiye hakkında olan tehâliklerinin* yani Garp Ocakları'nın olduğu bölge hakkında sahip oldukları ihtirasın ve heyecanın sebepleri ile diğer bazı konuları İstanbul'a ulaştığında ayrıntı olarak bildireceğini ifade ederek raporunu sonlandırmaktadır³⁹.

Fransa donanmasının bu şekilde Osmanlı donanmasını takibe alması iki devlet arasında nahoş bir durum yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin Paris Maslahatgüzarı Talat Efendi'nin Fransa kralı ile olan görüşmesinde konu gündeme gelmiştir. Talat Efendi, yeni yılın girişi dolayısıyla kutlama için resmi ve gayri resmî olarak Fransa kralı ile birkaç defa buluşmuştur. Sultandan çeşitli övgülerle söz ettikten sonra kral *politikaya dair ba'zı söz açarak* kendisinin *sultân-ı azimü's-şân hazretlerinin hayırhâh ve dost-ı muhlisi* olduğunu ifade etmiş ve sultanın bu sıralar kendisine *soğucak* bakmasının, ya İstanbul'daki tercümanların niyetini doğru şekilde aktaramamasından ya da düşmanların hile ve nifaklarından kaynaklandığını söylemiştir.

39 BOA, C.HR, 46/2259, 23 Receb 1253 (23 Ekim 1837).

Bu diplomatik sözlerden sonra kral, aradaki soğukluğun son zamanlarda Kostantîne üzerine gerçekleştirdikleri askeri harekâtın ve Osmanlı donanmasının Tunus Limanı'na girişinin engellenmesinden de kaynaklanabileceğini ifade etmiştir. Bu hareketlerinin de sultana karşı olan *hayırhâhlığın* icabı olduğunu söyleyen kral bunları açıklamaya geçmiştir. Kostantîne meselesinde Hacı Ahmed Bey'in Fransa'ya karşı gösterdiği düşmanlığı Fransız milleti gördükçe bunun Osmanlı sultanı tarafından icra edildiği zannına kapılıp Osmanlı aleyhine dedikodular çıkacaktır. Hacı Ahmed Bey'in, *Devlet-i Aliyye'den tevcîz olunur* türden olmayan ve Fransa Devleti'nin de hazmedemeyeceği hareketlerinin ortadan kaldırılması için *harekât-ı cebriye* kullanılmasına kendisi izin vermiştir. Osmanlı donanmasının Tunus'a girmesi gerekse de Tunus beylerbeyi öteden beri Osmanlı Devleti'ne dair çeşitli vehimler içinde olduğundan bu durum orada bir uygunsuzluğa sebep olacaktır. Ayrıca Ahmed Bey de donanmayı kendisine bir destek olarak görüp idaresi altındaki bedevi kabileleri tekrar Fransa aleyhine ayaklandıracaktır. Bu durum Fransız milletine dokunup ileride önü alınması mümkün olmayacak büyük bir soğukluk doğurabilecektir. Kral, bu nedenlerle iki devlet arasında *bir acâyiplik olmaması ümniyesiyle donanmâ-yı humâyûnun şimdilik Tunus Limânı'ndan men'i sûretini nâzikâne anlatmak üzere* oradaki amirale emir vermiştir. Kral bu noktada suçu yine tercümanlara atarak kendi kastının kaptan paşaya gereği gibi aktarılamamasının içinde bir ukde olarak kaldığını söylemiş ve bu nedenle de bu sözlerinin özel olarak sultana ulaştırılmasını istemiştir.

Meselenin ayrıntılarına vakıf olmaması nedeniyle konuyu derinleştirmede söyleyen Talat Efendi, krala verdiği cevapta devletinin asıl amacının Cezayir meselesinin dostane bir çözüme kavuşturulmasından ibaret olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca devletinin bir politika değişikliğine gidip Fransa'ya soğuk bakması gibi bir durumu aklının almayacağını, böyle bir soğukluğun olsa olsa *icrâ olunmakta olan ba'zı şeylerin güce gelmesinden* kaynaklanabileceğini söylemiştir.

Kralla sohbet bittikten sonra tercüman, Talat Efendi'ye Tunus Limanı'nda bulunan Fransız amiralinin Osmanlı donanmasına yaptığı muamelenin devleti tarafından yapılan *tenbihâtın ilerüce olmasıyla* Fransa'da da kınandığını ve kendisine Paris'e dönüş emri verildiğini bildirmiştir. Talat Efendi, kralla olan görüşmesini bu şekilde aktardıktan sonra, bundan sonra bu konu açılırsa ne şekilde cevap vereceği ve nasıl bir dil kullanması gerekeceği ile ilgili merkezden bilgi talep ederek yazısına son vermektedir⁴⁰.

Tahir Paşa'nın görevinde olduğu gibi Ahmed Fevzi Paşa'nın donanmayla Akdeniz'e açıldığı 1837 yazında da Osmanlı donanmasının hareketleri hem diplomatik teşebbüslerle hem de fiili engellemelerle sınırlanmıştır. Donanmanın takip edildiğini gören kaptan-ı derya, Fransa ile bir krize sebep olmamak için Tunus sularına bizzat gitmekten vazgeçmiştir. Paris'te

40 BOA, HAT, 827/37465-B, 19 Şevval 1253 (16 Ocak 1838).

cereyan eden tartışmalar, Tunus'a gönderilen Tevfik Bey'in de eyalete ayak basmasının Fransız donanması tarafından engellendiğine işaret etmektedir.

Osmanlı donanmasının Akdeniz'e açılması planının oluşturduğu kaygılardan biri yine Fransa elçiliği tercümanı Layer'e verilen tarihsiz bir talimatnamede görülmektedir. Elçi bu yazısında tercümandan Reşid Paşa'ya giderek kendisine verilen talimatı sunmasını istemiştir. Burada sultanın kendi arzu ve iradesine göre hareket etme hakkının tanındığı ancak Fransa Devleti'ni korkutan bazı durumlar olduğu bildirilmiştir. Bu durumlara dair ifadelerde *vakt ve hâl muhâtaralı olup* Mısır donanmasının denizde olmasının beklendiği yer almıştır. Ayrıca Fransa ve İngiltere donanmaları da denizde seyrüsefer halinde olduğu için *istemeksizin tesâdüf olunabileceğinden bu vecihle rast gelmekten ise herkes yerli yerinde durmak daha eyü* olacaktır. Bu nedenle donanmanın limanda kalması *muktezâ-yı akl ve hikmettir*. Eğer mutlaka çıkması gerekiyorsa da yabancı temsilcilere ve özellikle de Fransa elçiliğine donanmanın memuriyetinin ne olduğu bildirilmeli ve ayrıca Berr-i Şâm ve Tunus sahillerine gitmeyeceğine dair resmi teminatı içeren bir yazı sunulmalıdır⁴¹.

Osman Bey'in Tunus Görevi

Tunus Valisi Mustafa Paşa'nın 11 Ekim 1837'deki ölümü ile yerine oğlu Ahmed Bey geçmiştir. Osmanlı Devleti, ondan bağlılık alameti olarak yıllık bir vergi ödemesini istemiş Ahmed Bey ise çeşitli mazeretlerle bu vergiden affını talep etmiştir⁴². Ahmed Bey'in valiliğinin özellikle ilk on yılı Osmanlı merkezi ile ilişkilerinin iyi gitmediği bir dönem olmuştur. 1835'te Trablusgarp'a gerçekleştirilen müdahalenin hatırasının tazeliği onu Afrika'da Osmanlı nüfuzunu kırmaya çalışan Fransa ile yakın durmaya sevk etmiştir⁴³.

Ahmed Bey'in, Osmanlı Devleti'ne karşı sahip olduğu kaygılar yabancı kaynaklara da yansımıştır. Bölgedeki İngiliz Konsolosu William Ancram'a⁴⁴ Hariciye Nazırı Palmerston tarafından yazılan 20 Ocak 1838 tarihli yazıda beyin sultanla olan ilişkilerine dair kaygı içinde olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir. Ancram'a verilen talimat, Fransa ile olan yakınlığından hoşnut olunmayan beyi teskin etmesidir. Bey, İstanbul'da dönen dedikodulara kulak asmamalı, İngiltere'nin desteğine güvenmelidir. Bâbîâlî ile o sırada var olan ilişkilerini devam ettirdiği sürece İngiltere hükümeti, İstanbul'daki görevlilerini onun lehine hizmete koştuktan geri durmayacaktır. Ayrıca Fransızlardan gelebilecek tehlikelere karşı Paris'te

41 BOA, HAT, 380/20556-B, t.y.

42 Atilla Çetin, "Hüseyniler", *DİA*, XIX, s. 26-28.

43 Mehmet Maksudoğlu, "Ahmed Bey", *DİA*, II, s. 48-49.

44 Aslen Tunus'ta viskonsül olan William Ancram, 1837-1839 arasında Başkonsolos Sir Thomas Reade'in yokluğunda Tunus'ta vekâleten başkonsolosluk yapmıştır. Bkz. David Wilson, *List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860*, s. 51, [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf), (19.01.2021 tarihinde erişildi).

de gerekli adımları atacaktır⁴⁵. Ancram'a verilen talimat, İngiltere'nin bu dönemdeki politikasının Tunus beyini Osmanlı Devleti ile olan bağlarını muhafazaya ve Fransa'ya karşı da uyanık olmaya teşvik etmek olduğunun açık bir göstergesidir.

Mustafa Paşa'nın ölümü ile vali değişimi Osmanlı devlet merkezine uzun süredir Tunus'a yapmak istediği üst düzey ziyaret için gereken fırsatı sağlamıştır. Bu ziyaretin raporunu içeren belge Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kataloğuna her ne kadar Kaptan-ı Derya Tahir Paşa'nın bir görevi şeklinde girilmiş olsa da metnin içeriğinde bir isim ya da mühür bulunmamaktadır. İngiliz konsolosu W. Ancram'ın ziyaretten bahseden raporu ise bu ziyaretin Amiral Osman Bey tarafından gerçekleştirildiğini kesinleştirmektedir⁴⁶. Konsolosun bahsettiği Osman Bey, o sırada riyâle-i hümayun makamında bulunan ve daha sonra Topal Osman Paşa adıyla ünlenecek görevli olmalıdır⁴⁷. Hadiselerin ayrıntıları Osman Bey'in döndüğünde yazdığı rapordan takip edilebilmektedir.

5 Mart 1838'de *Suriye* adlı firkateynle İstanbul'dan ayrılan Osman Bey, ertesi gün Lapseki Limanı'na ulaşmıştır. Burada Trablus tarafına görevlendirilen ve Malta'ya kadar maiyetinde gidecek olan *Fecr-i Sefid* adlı briki beklemiştir. Yirmi sekiz gün beklediği anlaşılan Osman Bey, bahsedilen brikini gelişle hareket etmiş ve on beş gün sonra Malta Adası'na ulaşmıştır. Malta'da yirmi üç gün karantinada kaldıktan sonra İngiltere Devleti memurları tarafından karşılanmış ve amiral ile görüşmek üzere adaya çıkmıştır. Adada beş gün kalan Osman Bey, tersaneyi, kaleleri, asker kışlalarını ve hastaneleri gezip görmüştür. Buradan hareket ettikten iki gün sonra görev yeri olan Tunus'a ulaşmıştır. Ertesi gün Tunus'a girmiş ve üçüncü gün de Tunus paşalarının ikametgâhı olan ve Tunus'a yarım saat uzaklıkta bulunan Bardo'ya ulaşmıştır. Burada ulema, devlet erkânı ve subayların hazır olduğu bir mecliste vali Ahmed Paşa'ya verilen feriklik rütbesine mahsus nişan ve kılıç kendisine takdim edilmiş ve sultanın gönderdiği emirler ve mektuplar okunmuştur. Mecliste toplananlar da *sem'an ve tâaten merâsim-i mutâvaatı* yani duydukları emirleri kabul edip itaat ettiklerini bildirdikleri törenden sonra dağılmışlardır.

Osman Bey, iki gün sonra tekrar giderek vali ile görüşmüştür. Bu görüşmede vali ile geçen konuşmalarında Osman Bey, ondan beklenen sadakat ve bağlılıkla ilgili vurgular

45 TNA, FO, 102/2, W. Ancram'a, No: 1, 20 Ocak 1838; André Raymond, *British Policy Towards Tunis (1830-1881)*, St. Antony's College, Basılmamış Doktora Tezi, Oxford 1953, s. 73-74.

46 TNA, FO, 102/2, W. Ancram'dan Vikont Palmerston'a, 29 Mayıs 1838. Konsolos, raporunda Osman Bey'in valinin makamına atandığını simgeleyen bir "kaftan"la eyalete ulaştığını bildirmektedir. Ayrıca -Osman Bey'in raporunda bahsedilecek olan- talep edilen verginin Tunus beyinin ödeyebileceğinin üzerinde olduğunu ve onda rahatsızlık oluşturduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Mehmet Maksudoğlu, meşhur Tunuslu tarihçi Ahmed ibn Ebi'd-Diyaf'ın *Ithâfu Ehli'z-Zemân Bi-Ahbâri Mulûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân* adlı eserine dayanarak bu ziyaretin Riyâle Osman Bey tarafından yapıldığını kaydetmiştir. Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 154.

47 Daha sonra Osmanlı donanmasının Mısır'a tesliminde aktif rol alacak olan Topal Osman Paşa ile ilgili bkz. Kemal Beydilli, "Topal Osman Paşa", *DİA*, XLI, s. 244-246.

yapmış ve konuyu vefat eden Mustafa Paşa'nın her sene tersane-i amire hazinesine gönderilmesini taahhüt ettiği üç bin kese akçeye getirerek bu parayı alıp dönmek arzusunda olduğunu söylemiştir. Vali, bu meblağı her sene ödemeye *güyâ* gücü olmadığını ve affını rica edeceğini ifade etmiştir. Osman Bey valiye sadece bir yıl ödedikleri bu üç bin kese akçenin babaları ölürl ölmez affının peşine düşmelerinin yakışık almayacağını bildirmiştir. Bu konuyla ilgili sekiz on defa görüşme yapıldığını söyleyen Osman Bey'in aldığı nihai cevap, Tunus'ta muntazam ve gayri muntazam toplam on on beş bin asker bulunduğu ve bölgenin gelirlerinin ancak bu askerlerin masrafına yeterli olduğudur. Bu askerler de Fransa tarafından gelebilecek bir zor kullanılmasına engel olmak için bulundurulmaktadır. Bölge halkı da fakir olduğu için böyle bir vergiyi ödemeye güçleri yoktur. Osman Bey, valiye onları Fransa'nın tasallutundan kurtaracak şeyin ancak Osmanlı Devleti'nin gölgesi olduğunun Cezayir'in istilası ile anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Osman Bey, her ne kadar ikna etmeye uğraştıysa da karşısındakiler *kâbil-i hitâb olur adamlar olmadığından* bir sonuç elde edememiştir. Tek aldığı cevap Maliki müftüsü Seyyid İbrahim er-Riyâhî'nin⁴⁸ bu konudaki af talebini arz etmek için İstanbul'a gönderilmek üzere olduğudur.

Osman Bey'in daha dikkat çekici yorumları bu noktadan sonra başlamaktadır. Müşahede ettiğine göre Tunus'un Osmanlı Devleti'ne gösterdiği *sûretâ* itaat ve iş *maslahata gelince* muvafakat etmemeleri Fransa ile daha önce yaptıkları ittifakın devamından ya da Fransa'yı Osmanlıya, Osmanlıyı da Fransa'ya siper olarak kullanıp kendi zanlarına göre iki tarafın da çıkaracağı sorunlardan uzak kalmaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Geçen sene verdikleri ve vermeyi taahhüt ettikleri üç bin kese akçeyi vermemeleri, sadece donanmanın Malta ve Trablusgarp tarafına gitmesinden düştükleri korku, Şakir Bey'i katletmeleri de onların iyi niyetli olmadıklarına dair diğer deliller olarak sıralanmıştır. Ayrıca Osman Bey Tunus'ta iken Kostantine eski beyi Hacı Ahmed Bey ona bir mektup yollamıştır. Mektupta asker gönderilip kendisine yardım edilmesi mümkün olmazsa Osmanlı topraklarına alınmasını istemiştir. Osman Bey ona, Tunus ya da Trablus taraflarına ulaştığında durumu devlet merkezine haber vermesi ve gerekenin ona bildirileceğini söyleyen bir cevap yazmıştır. Osman Bey, bu şekilde yirmi yedi gün Tunus'ta kalmış ve yirmi günlük bir dönüş yolculuğu ile İstanbul'a ulaşmıştır⁴⁹.

48 Tunus'ta o dönemde Maliki baş müftüsü olan İbrahim er-Riyâhî, bölgenin saygı gören tasavvuf erbabındandır ve zaviyesi halen faaliyettedir. İstanbul'a yaptığı ziyaretinde II. Mahmud'un ve Mustafa Reşid Paşa'nın teveccühünü kazanmış olan bu zatın hayatı için bkz. Najat Mrını - İsmail Durmuş, "Riyâhî", *DİA*, XXXV, s. 140-141. Özgün bir mimari karaktere sahip zaviyesi ile ilgili yapılan bir araştırma için bkz. May Skander, *Tunus'ta Bir Osmanlı Yapısı: Sidi İbrahim Riyahi Zaviyesi*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

49 BOA, HAT, 1252/48402-C, t.y. Osman Bey'in ziyareti Ahmed ibn Ebi'd-Diyâf'ın satırlarına da yansımıştır. Onun ifadelerinde dikkat çekici olan beyin istenen vergiyi bedevilerin cizye gibi gördüğünü söylemesi ve İstanbul'a ilk defa Arapça olarak gönderdiği özür mektubunu mühürlemekten kaçınmasıdır. Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 154-155.

Osman Bey'in bölgeye gelişine daha önce olduğu gibi Fransa yine bigâne kalmamıştır. O eyalete gelir gelmez arkasından Fransız Amiral Lalande, kendisine eşlik eden bir savaş gemisi ile birlikte bölgeye ulaşmıştır. Amiralın görevi, 'geçen seneki gibi Türk filosunun silahlanma dönemi süresince Tunus önlerinde nöbet beklemektir'⁵⁰. Bölgede Fransızların hareketlerini yakından takip eden İngiliz konsolos, 22 Haziran 1838'de durumu üstlerine rapor etmiştir. Amiral Lalande'nin amacının ne olduğu tam olarak bilinmese de Türk firkateynini izlemek olduğu söylenmektedir. Konsolos, beyin içinde bulunduğu belirsizlik ve korku halindeki politikasına dair izlenimini aktarmak zorunda olduğunu belirtmiştir. Onun anlayışına göre bey, özellikle yıllık vergi ödemeyi reddetmesinin sonuçlarından korkusuyla Fransız himayesini ve filolarının bölgede bulunuşunu suskunlukla hoş görmektedir. Ayrıca her ne kadar beyi uğrayacağı haksız bir saldırıda destekleneceği ile ilgili temin etmeye çalışmışsa da o, İngiltere hükümetinin desteğini kabul ettiğini hiçbir zaman açık yürekli ve net bir şekilde ifade etmemiş, hep yarı güvenli halde kalmıştır.

Bir bakıma kendi başarısızlığını da ifadeye dökmüş olan konsolos bu dikkatli satırlarına bunların sadece kendi izlenimleri olduğunu ve yanlış olabileceklerini de ekleme ihtiyacı duymuştur⁵¹.

Osmanlı donanmasının Akdeniz'e açılması ile oluşan kaygıların ve engellemelerin yanında Trablusgarp'ta meydana gelen askeri hareketlilikler de benzeri hadiselerle sebep olacaktır.

Askeri Hareketlilikler ve Tunus'a Sefer Düzenleneceği Korkusu

Osmanlı merkezi hükümeti Tunus Valisi Ahmed Paşa'dan beklediği bağlılık işaretlerini göremese de onu kendine yakın tutma çabalarını sürdürmüştür. Bu amaçla 9 Ağustos 1840'ta paşaya müşir ve vezirlik rütbesi verilmiştir. Hüseyin Hanedanı içinde bu şekilde bir rütbe alan ilk kişi Ahmed Paşa olmuştur⁵². Bununla birlikte 1841 sonlarında merkezden Tunus'a bir müdahalede bulunulacağına dair kaygıların yeniden canlandığı görülmektedir. Trablusgarp'taki Amerikan Konsolosu Daniel Smith McCauley, 1 Ekim 1841 tarihiyle yazdığı raporunda Bâbiâlf'nin Trablusgarp üzerinden Tunus'a saldırmak için bölgeye büyük

50 Amiral Julien Pierre Anne Lalande, 7 Temmuz 1837'de Fransa'nın 'Afrika Filosu'nun komutanı olmuştur. *Iéna* adlı doksan topu olan bir amiral gemisi ile hareket eden Lalande bu görevi için 1838 Mayıs'ında Tulon'dan Tunus'a hareket etmiştir. Buradan ayrılıp Ağustos'ta Amiral Gallois'nın 'Levant Filosu'na katılmıştır. Bkz. *L'escadre de l'amiral Lalande:1839-1840 / Travail de Monsieur le Lieutenant de vaisseau Landriau*, Ecole de Guerre Navale 1922, s. 27-30, (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97604224/f8.item.texteImage#>, 19.01.2021 tarihinde erişildi). Lalande'nin bulunduğu hizmetleri ve kişisel bilgilerini gösteren dosya için bkz. http://www2.culture.gouv.fr/LH/LH094/PG/FRDAFAN83_OL1448069V001.htm, (20.01.2021 tarihinde erişildi).

51 TNA, FO, 102/2, W. Ancram'dan Vikont Palmerston'a, 22 Haziran 1838.

52 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 555. Paşaya verilen bu unvana işaret eden başka çalışmalar tarihi 9 Haziran 1840 olarak göstermiştir. Erol Karıcı, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 16.

miktarda asker göndermek niyetinde olduğuna dair haberler alındığını ve bunun eyalette hareketlilik oluşturduğunu bildirmektedir. Fransız amiralinin gönderdiği bir brik limanda beklemektedir. İki üç büyük gemi de batı tarafında açık denizde dolaşmaktadır. Brikin gelişinden birkaç gün sonra bir Fransız vapuru da bölgeye ulaşmıştır. Bu vapurla gelen bir bey, Fransız konsolosu tarafından seyyah olarak tanıtılmıştır. Ancak seyahatinin hızına, yani Paris'ten dokuz günde gelişine bakıldığında, muhtemelen Doğu Akdeniz'den bir Osmanlı kuvvetinin ulaşması durumunda eyleme geçirilecek, siyasi bir misyonu olduğu şüpheye yer bırakmamaktadır. Bundan birkaç gün sonra bir İngiliz briki de bölgeye ulaşmış ve bunun limanda duracağı söylenmiştir⁵³.

Fransa'nın kaygılarının ciddiyeti, Fransız Hariciye Nazırı Guizot'nun Osmanlı Devleti'nin Paris Elçisi Mustafa Reşid Paşa'yı konuyla ilgili görüşmeye çağırmasından ve bizzat Fransız kralının meseleyi paşaya açmasından anlaşılmaktadır. Reşid Paşa, 30 Kasım 1841'de bir mektup sunmak üzere kral ile resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmeden sonra kral, paşayı ve hariciye nazırını bir köşeye çekmiş, söyleyeceği sözleri kayıt altına alması için tercümanını da oraya çağırılmış ve Tunus konusu ile ilgili uzun bir bahse girişmiştir. Kralın Tunus üzerine hareket edilmek üzere İstanbul'da deniz seferi hazırlıkları yapıldığı kanaati taşıdığı anlaşılmıştır. Ayrıca Tunus valisinin bazı şahsi işlerini görmek üzere Fransa'da bulunduğu söylenen Mösyo Raffo adlı *bir frenk*, bu resmi görüşmeden bir gün önce elçiliğe gelerek girişildiği rivayet edilen askeri hazırlıklardan dolayı telaş içinde olduğunu göstermiştir. Reşid Paşa, İstanbul'daki böyle bir hazırlığa dair hiçbir bilgisi olmadığı için krala, ne Osmanlı'nın iddialarını savunmak ne de böyle bir hazırlığa dair şüpheleri gidermek üzere bir şey söylememiş, bahsettiği konuları devletine aktaracağını bildirmekle yetinmiştir.

3 Aralık 1841 Cuma gecesi kral, Reşid Paşa'yı ve elçilik heyetini yemeğe davet etmiş ve yemekten sonra paşayı yanına çağırarak yine Tunus konusunu açmıştır. Kral, Osmanlı Devleti'nin *en ziyâde muhibb-i hâlisi olan Fransa* ile aralarında bir uygunsuzluk çıkarmak için Tunus meselesinde onu *gâliba teşvik ve teşcî' ediyorlar* demiştir. Ancak Osmanlı Devleti kendi hakiki menfaatini bilip böyle *fesâdâna* itibar etmemelidir. Kral, Reşid Paşa'dan meseleyi bu şekilde İstanbul'a bildirmesini istemiş ve ayrıntıları hariciye nazırı Guizot'nun bildireceğini söyleyerek sözünü bitirmiştir.

Reşid Paşa, kararlaştırılan zamanda hariciye nezaretine giderek nazır ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede, Guizot *biz Devlet-i Aliyye'nin Tunus memleketinde olan hakk-ı hükümetini ibtâl etmek istemeyiz lâkin bir takım erbâb-ı fesâdın ilkâsıyla Devlet-i Aliyye'nin nâ-be-hengâm Tunus tarafıyla uğraşmasını ve oranın usûl-i hâliyesi bozulmasını dahî tecvîz edemeyiz* diyerek Fransa'nın görüşünü ortaya koymuştur. Ayrıca daha önce Trablusgarp'ta

53 Despatches from United States Consuls in Tripoli, 1796-1885, Roll 7, Volume 6, (January 9, 1834- October 3, 1848); The National Archives, National Archives and Records Service, General Services Administration; Washington 1955, Despatch No:53, D. Smith McCauley'den Daniel Webster'a, 1 Ekim 1841.

yapılan müdahaleye değinerek buranın eski halinden çıkarılmasının birçok masraf, bir sürü sıkıntı ve kargaşa dışında bir fayda getirmediğini söylemiştir. Tunus'la ilgili planların eyleme dökülmesine hiçbir şekilde rıza gösteremeyecekleri için Akdeniz'e gönderilen Amiral Lasos'un emrine dört adet büyük gemi ve bir adet vapur verilmiştir. Amirale gönderilen talimat, Osmanlı donanmasının Çanakale Boğazı'ndan çıkması halinde nereye gideceğini kollaması ve eğer Tunus tarafına yönelirse engellenmesine memur olduğunu yumuşak bir dille söylemesi, eğer bu faydalı olmazsa da cebir kullanarak donanmayı geri göndermesini içermektedir. Bu durum İngiltere ve Nemçe devletlerine de bildirilmiş ve donanmanın engellenmesi konusunda İngiltere'nin de nüfuzunu kullanacağı haberi gelmiştir. Nemçe'nin cevabının da benzer şekilde olması beklenmektedir. Reşid Paşa, devletin böyle bir planına dair hiçbir bilgisi olmadığı için bu havadisın aslının olmaması gerektiğini söylemiştir. Paşaya göre, eğer doğruysa Tunus valisinin bazı yanlış davranışlarından kaynaklanmış olsa gerektir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin istiklalini korumayı taahhüt etmiş devletlere, böylesi muhalifleri desteklemek yaraşmayacaktır. Nazır, daha önceki sözlerini tekrarlamış ve konunun ayrıntılı olarak Bâbiâlf'ye yazılmasını talep etmiştir. Reşid Paşa, bu konuda kendisinin bir bilgisi ve eline geçen bir talimat olmadığı için konuyu uzatmak istememiştir ve devlet merkezine konuyla ilgili talimat beklediğini bildirmiştir.

Reşid Paşa'nın İstanbul'a aktardığı önemli konularından bir diğeri İngiltere ile Fransa'nın ittifak halinde hareket etme kararıdır. Paşanın soruşturmalarına göre İngiltere'nin o sıradaki bakanları Fransa'ya temayül göstermektedir, Fransız bakanlar da aynı şekilde bir temayül ve dostluk içindedir. İki devlet arasındaki eski ittifak yeniden kurulacak gibi görünmektedir. İngiltere'nin yeni İstanbul Elçisi Stratford Canning ve Fransa Muvakkat Elçisi Mösyö Bourqueney'e devletlerinin verdiği talimatın Osmanlı Devleti ile ilgili konularda birlik içinde hareket etmek yönünde olduğu haber alınmıştır⁵⁴.

Reşid Paşa'nın bahsettiği ittifak eğiliminin bir göstergesi olarak bir ay sonra İngiltere'nin Paris Elçisi Lord Cowley, Fransız Hâriciye Nazırı François Guizot ile bu konu ile ilgili görüşmüş ve bilgi almıştır. Guizot, İstanbul'da on yedi bini aşkın askerin toplandığı ve ciddi bir donanmanın oluşturulduğunu öğrenmiştir. Bu hazırlığın hedefi tam anlaşılamamıştır. Yunanistan olduğu söylene de bu inandırıcı değildir. Lord Cowley, Fransız hükümetinin sultandan Tunus'la ilgili bir garanti istediğinden bahsederken nazır sözünü kesmiş ve garanti değil, Tunus beyi ile Bâbiâlf arasındaki mevcut ilişkinin değiştirilmeyeceğine dair kesin teminat istediklerini söylemiştir. Sultanın Tunus'u, Trablusgarp pašalığının düzeyine indirmek arzusunda olduğunu düşündüklerini belirtmiştir. Bu durum ise Fransa'nın Afrika'daki topraklarını tehlikeye atmasa da büyük sakınca doğuracaktır. İstanbul'daki Fransız görevliler Osmanlı hükümeti nezdinde böyle bir niyetleri olup olmadığına dair bilgi almak için ne kadar teşebbüste bulunmuşlarsa da bir cevap alınmamıştır. Fransız nazır, İstanbul'a elçi

54 BOA, İ.MTZ. (01), 1/29, Lef 1, 22 Şevvâl 1257 (7 Aralık 1841).

olarak giden Sir Stratford Canning'in ve François-Adolphe de Bourqueney'nin bir an önce görev yerlerine ulaşarak birlikte çalışmasını istemektedir. Bu şekilde Fransız donanmasının Osmanlıların Tunus'a saldırmasını engellemek için bir faaliyete girişmesine gerek kalmadan bu işi halletmeleri için sabırsızlanmaktadır⁵⁵.

Fransa meseleyi bu ciddiyette ele alırken Osmanlı Devleti'nin böyle bir hazırlık içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Reşid Paşa'nın gönderdiği yazı İstanbul'da görüşülürken bunun Tunus'a dair bazı zanlardan ve şüphelerden bahsettiği ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin görüşü "...şimdiki hâlde saltanat-ı seniyyenin orası hakkında bir güne tasavvurat-ı mukarreresi olmayub bi'l-farz ilerüde icâb-ı maslahat böyle bir tertibâtı intâc eylese bile sâye-i şâhânedeyoluyla tutulmak lâzım geleceği..." şeklinde ifade edilmiştir⁵⁶. Anlaşıldığı üzere, Osmanlı hükümet merkezi o sıralarda Tunus üzerine bir hazırlık içinde değildir. Bu harekâtın ancak gerekirse ileride yapılacağı ve o zaman da usulüne uygun yani gizlilik içinde yürütüleceğine dair bazı temenni düzeyinde ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Fransa'nın çabaları ve baskıları Osmanlı Devleti'nden resmi bir teminat alana kadar sürmüştür. Fransız Elçisi Bourqueney'e Osmanlı Hariciye Nezareti'nden 19 Ocak 1842 tarihli bir bildiri sunulmuştur. Bildiride Osmanlı hükümet merkezi, Tunus valisi ya da Tunus Eyaleti'nin *usûl-i idâre-i hâlîyesi* aleyhine bir planı olmadığını ve vali kendisine düşen görevleri yerine getirdikçe ileride de olmayacağına dair resmi teminat verdiğini ifade etmiştir⁵⁷.

İstanbul'da resmi teminatlar verilmiş olsa da Tunus'ta 1842 yazında konu halen sıcaklığını korumaktadır. Tunus beyi ile 14 Haziran 1842'de bir görüşme yapan İngiltere'nin Tunus Konsolosu Thomas Reade'e, bey aldığı bazı haberleri aktarmıştır. Beyin İstanbul'dan aldığı istihbara göre, buradan bir Osmanlı görevlisi bir ferman ile Tunus'a gönderilmek üzeredir. Bu ferman eyleme geçirilirse Tunus beyini yıllardır bulunduğu pozisyondan çıkartarak sıradan bir paşa konumuna indirecektir. İngiliz hâriciye nazırı, İstanbul'daki büyükelçisine kısa zaman önceki tartışmalara bakılarak Tunus beyinin aldığı bilginin abartılı ve yanlış olduğunu düşüneceklerini ancak durumu değiştiren yeni bir haber aldıklarını bildirmiştir. Buna göre Tunus'a yola çıkmış olan ve içinde mümtaz bir Osmanlı görevlisini taşıyan bir gemi Malta'ya ulaşmıştır. Bâbîâlî'nin kendisi ile Tunus arasındaki ilişkiyi değiştirmek için bu adımı attığı farz edilse normal şartlarda İngiliz hükümeti, sultanın kendi eyaletleri ile ilgili yaptığı düzenlemeler gibi iç işlerine itiraz etmek konusunda tereddütlü davranacaktır. Ancak Tunus'un Avrupalı güçlerle kendi adına ittifaklar kurma ve bir tür bağımsız idareye sahip olma gibi özel şartları onu sıradan bir eyaletten öteye taşımaktadır. Bu nedenle Bâbîâlî'nin diğer güçlere yeterli gerekçeler sunmadan Tunus'a müdahale etmemesi gerekmektedir. Ayrıca

55 TNA, FO, 195/191, Lord Cowley'den Aberdeen Kontu'na, 7 Ocak 1842.

56 BOA, İ.MTZ. (01), 1/29, Lef 3, 15 Zi'l-ka'de 1257 (29 Aralık 1841).

57 BOA, İ.MSM, 73/2114, Lef 1, 9 Kânûn-ı sâni [1257] (21 Ocak 1842).

Fransa'nın, özellikle kopardığı teminatlardan sonra böyle bir müdahaleye sessiz kalmayacağı ortadadır⁵⁸. Bu dönemde İngiltere'nin politikası, Tunus'ta bir asayiş sorunu olmaması ve Tunus beyinin de sultanın otoritesini tanıması nedeniyle buraya müdahale edilip bölgedeki dengeleri değiştirecek hareketlere yol açılmasından yana değildir.

Tunus üzerindeki kaygılar 1840'lar boyunca neredeyse her yıl tekrarlanmaya devam etmiştir. 27 Ağustos 1844 tarihli Osmanlı belgesinde İngiltere'de Aberdeen kontu ile yapılan bir görüşmede konunun gündeme geldiği görülmektedir. Kont, Osmanlı donanmasının Tunus'a gideceği haberleri üzerine Fransa'nın bölgeye birkaç gemi gönderdiğini söylemiştir. Kont ile görüşen Osmanlı görevlisi donanmanın görevinin Berr-i Şam'a olduğu ve başka bir yere gidip gitmeyeceği ile ilgili bilgisi olmadığını söylemiştir. Ayrıca Tunus'un Osmanlı toprağı olduğunu hatırlatıp donanmanın oraya gitmesine itiraz edilmesini garip karşıladığını bildirmiştir. Kont ise İngiltere tarafından sık sık dile getirilen argümanı ileri sürmüştür: Tunus, diğer eyaletler gibi olmayıp Cezayir ve Trablusgarp'ın evvelki hali gibi *ocak* şeklinde ifade edilen bir yerdir. Eskiden beri İngiltere ile ve diğer bazı devletlerle arasında hususi anlaşmalar bulunmaktadır. Bu nedenle oranın da Trablusgarp gibi olmasına muvafakat etmeleri mümkün değildir⁵⁹.

Donanmanın sefer mevsimi geldiğinde her yıl tekrarlanan hadiseler 1845'te daha hararetli bir biçim almıştır. Muhtemelen Tunus'taki -Fransa ve İngiltere dışındaki- konsoloslardan biri tarafından yazılan 29 Temmuz 1845 tarihli Fransızca belgenin tercümesi yaşanan hadiselerle ışık tutmaktadır. Konsolos bir süredir Tunus meselesi ile ilgili bir tahkikat yürütmektedir. Bunun devamı olarak Fransa vapurlarından *Lavoisieur* adlı korvetin 15 Temmuz'da Trablus'tan döndüğünü ve üç dört bin kadar Osmanlı askerinin Trablusgarp'a ulaştığı haberlerini tasdik ettiğini bildirmektedir. Vapurun döndüğü gün Fransa konsolosu Tunus valisiyle iki uzun görüşme gerçekleştirmiş ve Cerbe tarafına dört bin askerinin hemen gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu askerlerin nakli için çeşitli milletlere ait dokuz gemi tutulmuş, buna valinin bir fırkateyni ve bir briki eklenerek 28 Temmuz'da gemiler hareket etmiştir. Bu iki savaş gemisinde otuz dört pare top ile dört yüz nefer topçu askeri bulunmaktadır. Trablus sınırında bulunan kalelere Tunus valisi her çeşit asker göndermeyi sürdürmektedir.

Duruma bakıldığında *zât-ı hazret-i şâhânenin Tunus hükûmeti aleyhinde derkâr olan hukûk-ı seniyyesini icrâ ve Devlet-i Aliyye'ye âid olan virgûnin edâsına vâli-i müşârun ileyhi mecbûr etmek ve tüccâr sefâyiniyle Trablus ve oradan Tunus üzerine sevk-i asker edüb nâil-i merâm olmak niyetinde bulunduğu anlaşılmıştır*. Ancak bu havadis Fransa'ya ulaştığında önceki yıllarda olduğu gibi Fransa donanması Tunus tarafına gelmezse Tunus valisinin büyük zorluklarla karşılaşacağı açıktır. Ayrıca İngiltere gemileri de hemen her gün Tunus'a gelerek İngiltere konsolosuna yazışmalar ulaştırmaktadır ve işin bu noktadan da büyümesi

58 TNA, FO, 195/192, Aberdeen Kontu'ndan Sir Stratford Canning'e, 14 Temmuz 1842.

59 BOA, HR.SFR.3, 9/3, 12 Şa'bân 1260 (27 Ağustos 1844).

beklenmektedir. 25 Temmuz'da Fransa'nın savaş gemilerinden *Atina* adlı vapur konsolosa bazı yazışmalar getirmiş ve hemen geri dönmüştür⁶⁰.

Bu yazı Tunus valisinin çoğunlukla Fransa konsolosu ile birlikte hareket ettiği ve Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir müdahalesine karşı Fransa'nın tahrikleriyle alarma geçip hazırlıklara giriştiğini göstermektedir. Ayrıca muhtemel bir müdahale durumunda valinin Fransa'nın himayesine sığınıp Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girişeceği açıktır. Bu durum valinin ve Tunus'un Osmanlıya olan bağlılığının kırılma derecesini ve Fransa'nın erken dönemden itibaren sırası gelince Tunus'a el koymak niyetinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İngiliz Konsolosu Warrington'un raporlarından takip ettiğimiz bir dizi yazışma 1845 yazındaki kaygıların Trablusgarp'a gönderilmesi kararlaştırılan Arnavut askerlerinin bölgeye ulaşması ile doğduğunu göstermektedir. Eyalette çıkması muhtemel isyanlara karşı talep edilen bu askeri güç Osmanlıların 1835'te ansızın Trablusgarp'ı kontrol altına almalarında olduğu gibi Tunus'u da doğrudan yönetimlerine bağlama niyetlerine dönük zannedilmiştir. Warrington'a üstleri tarafından gönderilen 19 Temmuz 1845 tarihli yazı, eyalette ciddi bir askeri güç toplandığı haberinin alındığını, eğer bu haber doğruysa onun bu konuda üst makamları neden bilgilendirmediğini sormaktadır. Bu yazıda alınan haberlerden ciddi endişe duyulduğu ve konsolosun bu konuda bir kusuru olduğunun ima edildiği görülmektedir⁶¹.

Eyalette ulaşan Arnavut askerleri ile ilgili haberler Tunus beyine de ulaşmış ve onu da rahatsız etmiştir. Tunus'taki İngiliz Konsolosu Thomas Reade'in bölgedeki İngiliz donanmasının koramirali Edward Owen'e yazdığı 22 Temmuz 1845 tarihli yazıda beyin Trablus'a ulaşan Arnavut askerlerinin Cerbe'yi ele geçirmek için geldiğine dair kendisine sürekli olarak ulaştırılan raporlar nedeniyle ciddi rahatsızlık içinde olduğunu haber vermektedir. Fransız konsolosunun gizlice gönderdiği bir vapurun bu raporları tasdik edici bilgiler getirmesiyle beyin rahatsızlığı daha da artmıştır. Trablusgarp valisinin ahalinin Arnavut askerleri ve subaylar ile iletişime geçmesini engellemesi ve Cuma günü de dâhil sürekli talim yapmaları, şüpheleri iyice arttırmıştır⁶².

Trablusgarp konsolosuna yazılan 24 Temmuz 1845 tarihli ikinci yazıda ona karşı kullanılan kinayıcı dil açıkça görülmektedir. Warrington'un Koramiral Edward Owen'a⁶³ gönderdiği

60 BOA, HR.SYS, 1609/2, 29 Temmuz 1845.

61 TNA, FO, 101/11, Draft, Mr. Consul General Warrington, No: 1, 19 Temmuz 1845.

62 TNA, FO, 101/11, T. Reade'den Koramiral Edward Owen'a, 22 Temmuz 1845.

63 1826-1829 arasında milletvekilliği de yapmış olan Edward Owen, 1841-1845 arası İngiltere'nin Akdeniz filosu komutanı olarak görevde bulunmaktadır. Bu göreve geldiğinde yetmiş yaşında olan koramiral (vice admiral), *HMS Queen* adlı bayrak gemisinde akıl sağlığının yerinde olmadığı söylenen eşini de yanında bulundurmamak konusunda ısrar edince çeşitli sorunlara sebep olmuştur. Owen, 1846'da amiralliğe yükselmiş ve 1849'da vefat etmiştir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. K. Laughton - Andrew Lambert, "Owen, Sir Edward Campbell Rich (1771-1849), naval officer", *Oxford Dictionary of National Biography*, 23 Sep. 2004, (<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-20994,19.01.2021> tarihinde erişildi).

yazıya ulaşıldığı, buradan eyalette ciddi bir Osmanlı kuvvetinin toplandığı bilgisinin doğru olmasının yanında kendisinin konuya yeterli önemi vermediğinin de görüldüğü ifade edilmiştir. Sadece Trablusgarp ve kendisi için değil aynı zamanda Tunus için de çok önemli olan bu hadiseyi göz ardı etmekle ayıplanacak bir ihmalkârlıkta bulunduğuna değinilmiş ve gelecekte daha dikkatli olması istenmiştir⁶⁴.

Warrington 6 Ağustos 1845 tarihli cevabında suskunluğunun sebebini açıklamaktadır. Osmanlıların Tunus'u işgal etmeye dönük herhangi bir düşmanca tavır içinde bulunmadığını, suskunluğunun da bunun yersiz bir Trablus dedikodusu olduğunu bilmesinden kaynaklandığını söylemektedir. Eyalette ulaşan bir avuç Arnavut'un bir işgal niyetini doğrulayamayacağını ve böyle bir düşüncenin olmadığına dair tatmin edici bilgilere ulaştığını bildirmektedir. Vakıanın da kendisinin bu görüşündeki haklılığını gösterdiğine işaret etmektedir⁶⁵. Warrington aynı tarihte Koramiral Edward Owen'a da bir mektup göndererek valinin Arnavut askerlerini her fırsatta geri gönderdiğini bildirmekte ve Osmanlıların Tunus topraklarını işgal etmek gibi bir niyeti olmadığına inanmak için sağlam sebepleri olduğunu söylemektedir⁶⁶. Warrington 7 Haziran 1845 tarihli diğer yazısında daha önce limanda iki Fransız savaş gemisi ve bir brikini bulunduğunu, bunlardan ikisinin halen bölgede olduğunu bildirmektedir. Konsolos bunların Osmanlıların Tunus'a bir sefer düzenleyeceğine dair bahsettiği yersiz dedikodular sebebiyle gönderildiğini düşünmektedir. Kendi görüşünün Osmanlı hükümetinin İngiliz Elçisi Stratford Canning'e, eyalette daha fazla Arnavut askeri gönderilmesinin düşünülmediği ve Cerbe'ye ya da Tunus sınırına dair düşmanca bir tutumun var olmadığına dair verdiği teminatla desteklendiğini ifade etmektedir⁶⁷.

8 Ağustos 1845 tarihli yazısında Warrington konuyla ilgili çeşitli açıklamalar yapmaktadır. Eyaletteki yersiz bir dedikoduya resmi bir konum vermemek ve hem kendisini hem de başkalarını yanıltmamak için bu konuda daha önce bilgi vermediğini söylemektedir. Yakın zamanda eyalette Fransızların Gadamis'i işgal ettiğine dair benzeri boş dedikoduların çıktığını, bu konuda da basiretli davranıp sessiz kaldığını söylemektedir. Ayrıca eyalette büyük bir nüfuzu olduğunu ve bilgileri en erken vakitte temin edecek araçlara sahip olduğunu bildirmektedir. Fransız makamları bu dedikodulara gereğinden fazla önem vermiş ve donanma güçlerini bölgeye sevk etmiştir.

Warrington'un bu raporunun en önemli kısmı Trablusgarp'ta bulunan Osmanlı askeri gücünün gerçek rakamlarına dair verdiği bilgilerdir. Onun ifadelerine göre eyaletteki Osmanlı askeri bölgeye yayılmış halde bulunan 5.700 kişiden ibarettir. Bunlardan karakolları korumak üzere gereken miktar bırakıldıktan sonra kullanımı mümkün olan miktarı ancak 2.850 kişi

64 TNA, FO, 101/11, Draft, Mr. Consul General Warrington, No: 2, 24 Temmuz 1845.

65 TNA, FO, 101/11, H.Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 6 Ağustos 1845.

66 TNA, FO, 101/11, H.Warrington'dan Koramiral Edward Owen'a, 6 Ağustos 1845.

67 TNA, FO, 101/11, Hanmer Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 7 Ağustos 1845.

civarındadır. Bu kuvvetin Tunus'a karşı herhangi bir düşmanca harekât için kesinlikle yetersiz olduğunu ifade eden konsolos, böyle bir harekât için en az 30 bin kişilik bir ordu ve üç aylık ön hazırlık gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca içinde bulunulan mevsimde çok az su bulunması gibi coğrafyanın getireceği birçok zorluk da bulunmaktadır. Bahsedilen miktarda bir kuvvetin Trablusgarp'ta toplanması en az altı hafta sürecektir⁶⁸. Warrington bu raporuna Tunus konsolosu Thomas Reade'e 21 Temmuz 1845'te gönderdiği bir yazının kopyasını da eklemiştir. Burada konsolosa Arnavut askerlerin hedefinin Cerbe olduğuna asla inanmadığını bildirmektedir. Herhangi bir başarı için bu kuvvetin yetersizliğini ifade ederek en az 30 bin kişilik bir ordu olmaksızın başarı şansının bulunmadığını söylemektedir. Kendileri için en iyi politikanın Tunus hanedanını desteklemek ve sürdürmek olduğunu bildirmektedir. Türkler [Osmanlılar] her nereye giderlerse orada perişanlığın ve sefaletin yayıldığını söyleyen Warrington “...zavallı Trablus'a bakın. Belki bir iki yıl daha böyle devam edip sonra telafla edilmeyecek şekilde harap olacak” sözleriyle bu konudaki üzüntüsünü dile getirmektedir. Tunus konsolosuna beyi temin etmesini, onun aleyhine herhangi bir şey olursa bir kurye gönderip anında bunu bildireceğini söylemektedir⁶⁹.

Her ne kadar Arnavut askerlerinin eyalete gelişinin Tunus'a yönelik bir tehdit içermediği açığa çıkmış ve Warrington'u tasdik etmiş olsa da İngiliz makamları bu konuda bilgilendirilmemiş olmaktan yine de ciddi rahatsızlık duymuştur. Warrington'a gönderilen 19 Eylül 1845 tarihli yazıda kendisi bu askerlerin geliş sebebine dair eyaletteki dedikodulara her ne kadar kıymet vermese de bu kuvvetin orada bulunmasının sıradan bir durum olmadığı ve bunun ilgili makamlara bildirilmesi gerektiği söylenmiştir⁷⁰.

1845 yazındaki hareketlilik Warrington'u haklı çıkaracak şekilde sonbaharda yerini karşılıklı teminatlara bırakmıştır. Ekim 1845'te Tunus beyi, Kaptan Köşk Mehmed'i hediyelerle İstanbul'a göndermiştir. Sultan da Tunus beyinin endişelerini gidermek için Ahmed Bey'e sağ olduğu müddetçe valiliğinin devam edeceğini bildiren bir ferman göndermiş ve ayrıca Tunus'un yıllık vergisi bağışlanmıştır. Bu fermana İngiliz konsolosu teşekkürle karşılık verilmesi tavsiyesinde bulunurken Fransız konsolosu ise fermana aileden yalnız bir kişinin beyliğinin anıldığına dikkat çekmiştir. Ahmed Bey'in Kasım 1845'te İstanbul'a gönderdiği cevabında beyliğini teyit eden fermana ailesinin anılmamasının geleneklere aykırı olduğu ifadelerinin yer alması Fransız konsolosunun fikrinin etkisini göstermektedir⁷¹.

Tunus ile Osmanlı hükümet merkezi arasında beklenen uyum sağlanamayınca 1846 yazına doğru eyalete bir müdahaleye dair kaygılar tekrar gündeme gelmiştir. Trablusgarp'taki Fransız Başkonsolosu Blanchet'in 19 Mayıs 1846 tarihiyle İstanbul'daki elçiliğine gönderdiği uzun

68 TNA, FO, 101/11, Hanmer Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 8 Ağustos 1845.

69 TNA, FO, 101/11, H. Warrington'dan Thomas Reade'e, 21 Temmuz 1845.

70 TNA, FO, 101/11, Draft, Mr. Warrington, No: 3, 19 Eylül 1845.

71 Maksudoğlu, “Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması”, s. 157-158.

bir yazı, konuya ve Fransa'nın bakış açısına dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Blanchet'in ifadelerine göre; Nisan ayının başından beri gayet gizli olarak sürdürülen bazı hazırlıklar Trablus'ta geçen seneki planların yeniden uygulanmaya konulduğunu teyit etmektedir. Tunus valisi aleyhine yine kendi dostları tarafından düzenlenen bazı ifsat hareketleri ve cemiyetinden istifade ile Trablus'ta çeşitli hazırlıklara girişilmiştir. Trablusgarp valisinin, Tunus'taki askeri paşalardan olan Ahmed Paşa ile sürdürdüğü gizli ilişkileri kuvvet kazanmıştır. İki taraftan sürekli olarak haberciler gelip gitmektedir. Sınırdan Tunusluların bazı gizli memurları gelerek geceleyin kaleye kabul edilmekte ve çeşitli hediyelerle geri gönderilmektedirler. Bu planlar dışarıya yansıdığı için bunu gizlemek üzere o sıralarda Garyan Dağı başbuğu aracılığıyla tedbirlere girişilmiştir. Tunus'un casusları ve şeyhleri Trablus'tan birkaç konak mesafede bulunan bu bölgede inşa edilmiş kalede beklemekte ve oradan Mehmed Paşa'ya yazılı ve sözlü bildirimlerde bulunmaktadır.

Blanchet'a göre, bir süredir Tunus ahalisinin çektiği zorluklar ve üstlendiği yükümlülükler dolayısıyla baş gösteren hoşnutsuzluk galiba Mehmed Paşa'da ortaya çıkan ümidin kaynağıdır. Paşanın Tunus'ta görüştüğü kimselerin ona silahlı bir harekete girişeceklerini vadetmeleri ve bunun da Bâbiâli'nin müdahalesine ve el koymasına vesile olacağını bekledikleri tahmin edilmektedir. Bir taraftan Tunus'ta böyle *tohm-ı fesâd neşr olunmakta*, diğer taraftan da Tunus arazisine hızlı biçimde ulaşılabilmesi için gerekli askeri hazırlıklar yürütülmektedir. Eyalette bir karışıklık çıktığında, güya Tunus valisinin yanında oradaki karışıklığı dindirmek, düzeni sağlamak ve meşru idareyi iade etmek için müdahale edildiği söylenecektir.

Konsolos bahsettiği bu yöntemi, Osmanlı Devleti'nin bundan on iki on üç sene önce Trablus'u zapt ettiği esnada kullandığını söyleyerek Trablusgarp'a 1835'te yapılan müdahaleye işaret etmektedir. İddia ettiği hazırlıklar arasında top imal edildiği ve mühimmat toplandığı vardır. O zamana kadar yedi pare top ve üç pare ordu havanı imal edilip tersanedeki iki tabyaya ilave edilmiştir. Eyaletteki muntazam askeri süvarilerinin eksiklerini tamamlamak üzere atlar satın alınmaktadır. Trablus içinden dört beş yüz at alınmıştır. Etraftan da bu tür alımlar yapılmaktadır. Batı tarafındaki aşiretlere, Menşiye'deki kabilelere ve bedevilere uygun oranlarda asker hazırlamaları emredilmiştir. Bu hazırlıklar, usule uygun bir hücumla ya da kuvvet açısından eşit iki muharip grup arasında bir savunma yapmaya yeterli değilse de asilerin direnişini artıracak ve zora düşmüş bir komşunun yardımına *bilâ-da'vet* koşmaya yarayacak, yani sırf hiyandan kaynaklanacak olaylara kuvvet verecek cinstendir.

Eyaletteki askeri hazırlıklardan bir başkası İstanbul'dan askeri elbise taşıyan bir geminin 11 Mayıs'ta Trablus'a ulaşmış olmasıdır. O zamandan beri yayılan havadise göre ya bir miktar donanma ile ya da Trablus'tan kiralanacak gemilerle Cerbe'nin zaptı için Arnavut askerlerinden ya da başka bir gruptan oluşan bir yardımcı kuvvet getirilecektir. Süvari askerler eyaletin içinde toplanırken bu yardımcı kuvvet de sınırın başında isyan eden Tunuslulara katılacaktır. Tunus valisine içeriden ve dışarıdan düşmanları tarafından

girişilen hilelere karşı tedbirli olması için Tunus'taki Fransız konsolosu aracılığı ile gerekli uyarılar yapılmıştır. Cerbe tarafından alınan bazı haberlere göre Tunus ile Trablus arasında bulunan sınırda yapılması planlanan istihkâmlar için görevlendirilen iki miralay ve çeşitli mühendislerin gelişi beklenmektedir. Ayrıca İngiltere Kraliçesi Viktoria'ya Tunus valisinin kıymetli hediyelerini takdim etmek üzere gönderilen bir memur da Nisan başlarında İngiltere'ye gitmiştir.

Konsolos son olarak, bir süredir benimsediği *hakîmâne* sükût halini bozmak ve Mehmed Paşa ile görüşmek için biraz daha beklemesi gerektiğini düşünmektedir. En azından, paşanın iki aydır giriştiği şüpheli hareketlerle ilgili el altından soruşturma yapana, bakanlığından talimat alana ya da cereyan eden olaylara dair daha net bilgiler edinene kadar tavrını korumayı uygun görmektedir⁷².

Daha önceki hadiselerdeki tutumu yüzünden azarlanmış olan Warrington bu sefer ihtiyatlı davranmış ve 25 Nisan 1846 tarihli raporunda, Trablusgarp'ta bir sefer hazırlığının olduğunu ancak bunun hedefinin henüz bilinmediğini üstlerine bildirmiştir. Fransızların yerel otoritelere dolaylı yoldan hazırlığın Cerbe'ye olup olmadığını sorduğunu belirten konsolos kendi görüşüne göre yeterli kuvvet bulunmadığı için bunun mümkün olmadığını tekrarlamaktadır⁷³.

Trablusgarp'taki Osmanlı askeri gücünü yeterli bulmadığı için bu ihtimali sürekli reddeden Warrington beş gün sonraki raporunda eline geçen yeni bilgilerle bu fikrinden vazgeçmiştir. Tunus'tan bazı Arap şeyhlerinin geldiğinden ve bunların sürekli olarak Ahmed Paşa ile görüşüp tabiiyetlerini "sattıkları"ndan bahseden konsolos, bunların muhtemelen bölgelerini işgal için onu davet ettiklerini haber vermektedir. Bu haber Trablusgarp'ta devam eden askeri harekâtle birleştirildiğinde daha önceki raporunda bildirdiği durumun değiştiğini söylemektedir. Ona göre her ne kadar askeri güç yetersiz olsa da rüşvetle ve yolsuzlukla çok şey yapılabilir. Dikkatini bu konuya odakladığını ve gelişmeleri bildireceğini söyleyen konsolos raporuna eklediği notta 1 Mayıs sabahı ciddi miktarda Osmanlı askerinin bölgeye ulaşmasının beklendiği haberini aldığını ancak bunun doğruluk derecesini bilmediğini ifade etmektedir⁷⁴. Warrington 16 Mayıs 1846 tarihli raporunda adını vermediği güçlü bir kişiyle görüştüğünü söylemektedir. Sohbet esnasında ondan bu savaşvari hazırlıkların ne için olduğunu sormuştur. O kişi, Tunus beyinin Sultan'dan nişanlar alarak bölgesine döndüğünü ve doğu tarafında hazırlanan seferin Tahir Paşa tarafından komuta edilip karadan Tunus'a

72 BOA, HR.SYS, 1609/3, Lef 2, 19 Mayıs 1846. Lef 1'de Fransız Elçisi Bourqueney'e hitap eden aynı tarihli Fransızca orijinal belge yer almaktadır.

73 TNA, FO, 101/13, H. Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 25 Nisan 1846.

74 TNA, FO, 101/13, H. Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 30 Nisan 1846. Warrington, hükümet merkezine gönderdiği 25 Nisan ve 30 Nisan 1846 tarihli raporlarından özetler çıkararak bunları Tunus Başkonsolosu Thomas Reade'e göndermiş ve onu konuyla ilgili bilgilendirmiştir. Kaynak: TNA, FO, 335/93/4, H. Warrington'dan Albay Sir Thomas Reade'ye, 1 Mayıs 1846.

yürüneceğini söylemiştir. Ayrıca eğer şartlar müsaade ederse bir donanmanın da kara birliklerine yardım için gönderileceğini belirtmiştir⁷⁵.

Hâriciye Nâzırı Palmerston'dan İngiltere'nin yeni atanan Trablus Konsolosu Crowe'a gönderilen bir yazı Tunus'a düzenlenecek sefere dair alınan haberlerin yaşattığı kafa karışıklığını göstermektedir. 7 Eylül 1846 tarihli yazıda Trablusgarp'taki Osmanlı makamlarının ya da Bâbüâlî'nin Tunus'a bir saldırı düzenleyeceğine dair zaman zaman gelen haberlerin birbirine zıt olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle İngiliz hükümeti işin aslını öğrenmek için harekete geçmeye karar vermiştir. Malta valisine bir ya da iki görevli seçerek bunları Trablus'a konuyu incelemek üzere göndermesi emredilmiştir. Konsolosa, kendisine bu yazıyı bahsedilen görevlilerin getireceği, onları Trablusgarp valisine takdim edip görevlerini açıklaması söylenmiştir⁷⁶. Konsolosun 20 Eylül 1846 tarihli raporu, Kaptan Tidy ve Kaptan Robert Rollo adlı iki İngiliz kaptanın işin aslını öğrenmek üzere bölgeye gönderildiğini haber vermektedir. Konsolos, bu kaptanlarla birlikte valinin huzuruna çıkmış ve meseleyi sormuştur. Konsolosun ifadelerine göre, vali büyük samimiyetle uzun süredir Tunus'a saldırı olacağına dair raporların ortada dolaştığının farkında olduğunu söylemiştir. Bu haberlerin hiçbir gerçeklik zemininin olmadığını, kendi yetkisiyle Tunus'a karşı böylesi bir düşmanca harekete girişmeyeceği gibi Bâbüâlî'den de bu tür bir hazırlık için emir almadığını bildirmiştir. Ayrıca emrindeki kuvvetlerin Trablusgarp'ta düzeni sağlamaya ancak yeterli olduğunu söyleyen vali, bu tür bir amaç için ne asker toplanmasının ne de iâşe ve malzeme sağlanmasının dile düşmeden yapılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Konsolos, valinin huzurundan bu söylentilerin bütünüyle asılsız olduğu kanaatiyle ayrıldıklarını bildirmektedir⁷⁷.

19 Eylül 1846'da gerçekleşen bu görüşme ile ilgili Trablusgarp Valisi Mehmed Emin Paşa da İstanbul'a bir rapor sunmuştur. Mehmed Emin Paşa, İngiltere konsolosunun bahsi geçen kaptanlarla birlikte gelerek, İstanbul'dan donanma çıktığı ve Trablusgarp'ta da Tunus üzerine yürünmesi için hazırlıklar yapıldığı ile ilgili bazı haberlerin yayıldığından bahsedip durumu sorduklarından bahsetmektedir. Konsolos ona, Trablusgarp'ta böyle bir hazırlık olmadığı ve donanmanın da Tunus üzerine gitmediğini kendisi bilse de devletin bu konuyu *layıkıyla anlamak* üzere bu askeri heyeti gönderdiğini bildirmiştir. Mehmed Paşa, donanmanın Tunus'a gideceğine dair yazılı ya da sözlü hiçbir bilgisi olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca Trablus'ta böyle bir hazırlık yapılması akıllarına bile gelmemiştir. Tunus valisi *bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden* olduğundan bu söylentilerin hepsi açık yalanlardır. İki senedir Trablusgarp'ta emniyet ve huzur sağlanmışken böyle bir hazırlığa girilmediği herkesin

75 TNA, FO, 101/13; 160/64, Hanmer Warrington'dan Aberdeen Kontu'na, 16 Mayıs 1846.

76 TNA, FO, 101/13; 160/64, Palmerston'dan Crowe'a, Separate, 7 Eylül 1846. Ayrıca aynı tarihte Tunus başkonsolosuna da yukarıdaki gibi bir yazı yazılarak konu aktarılmış ve görevlilerin hazırlayacağı raporların bir kopyasının kendisine gönderilmesi için Malta valisine talimat verildiği söylenmiştir. TNA, FO, 335/93/1, Palmerston'dan Sir Thomas Reade'e, 7 Eylül 1846.

77 TNA, FO, 101/13, G.W. Crowe'dan Vikont Palmerston'a, 20 Eylül 1846.

malumudur. Vali, durum böyleyken acaba bu haberler nereden çıkıyor diye sorduğundan konsolos *ancak bu havâdisler sizin düşmanlarınızdan çıkıyor* diyerek diplomatik bir cevap vermiştir. Heyet bölgede birkaç gün avlanmak niyetiyle kalmış ve daha sonra Malta'ya yola çıkmıştır. Bu sırada konsolosa gönderilen tercüman Agop'a konsolos, daha açık bir cevap vermiştir: *bu jurnaller ve sözler Fransalu tarafındandır zîrâ Tunus'a donanma yerleştirmek isterler*. Konsolos aslı astarı olmayan bu haberlerle ilgili gerekli bilgiyi Malta'dan gelen askeri yetkililere verdiğini ve onları vapur ile gönderdiğini söylemiştir. Mehmed Emin Paşa, ortada böyle bir hazırlık yokken, Malta'dan bir heyetin kalkıp gelip bu tür sorular sormasına bir mana veremediğini ancak bunun *pek de tehî* olmadığını söyleyerek durumu İstanbul'a bildirme ihtiyacı hissettiğini yazmıştır⁷⁸.

Mehmed Emin Paşa'ya yazılan cevapta verdiği karşılığın ve böyle bir hazırlık olmadığına dair gelen heyeti temin etmesinin uygun bulunduğu bildirilmiştir. Bu tür haberlerin yayılmasının artık alışıldık bir durum olduğu da *havâdisât-ı mezkûrenin aralık aralık ashâb-ı ağrâz tarafından intişârı bir müddeten berü bayağı adet hükmüne girmiş olduğundan* ifadeleri ile bildirilmiştir⁷⁹.

Mehmed Emin Paşa, konsolosun kendisine gizli bir şekilde bu yalan haberleri Fransa'nın yaydığını söylediği bilgisini İstanbul'a verirken Konsolos Crowe da benzeri bir şey yapmıştır. 3 Ekim 1846 tarihli raporunda paşanın bahsedilen görüşme sırasında bölgedeki yalan haberleri kimin yaydığına dair bir fikrinin olduğunu ima ettiğini bildirmektedir. Paşanın üstüne çok gitmemek için bu konuyu sormayan konsolos ertesi gün onun tercümanı (Agop) ile bir görüşme yapmış ve paşanın ne kastettiğini mahremane sormuştur. Tercüman, paşanın bu haberleri, başkonsolosun yokluğu sırasında Fransız viskonsülünün uydurduğunu bildiğini söylemiştir. Daha sonra da bu haberi her fırsatta yenileyerek dolaşımda tutmuştur. Bunu yapmasının arkasındaki motivasyon, Tunus beyinin korkularını sürekli canlı tutarak kendisini korumaları için Fransızların kollarına atmasını sağlamaktır. Konsolos, paşanın bu kanaatini paylaştığını ve bunu makul bulduğunu ifade etmektedir. Ayrıca konsolostan eyaletteki askeri güce dair bilgi vermesinin de istendiği görülmektedir. Konsolosun hazırladığı kısa tabloya göre Trablusgarp'taki Osmanlı askeri gücü Ekim 1846 itibarıyla 310 topçu, 500 süvari, 2.900 Arap ve Türk piyade, 900 Arnavut piyade, 12 hizmette kullanılan ve 10 da depoda bulunan sahra topundan ibarettir. Mevcut kuvvetin çoğuna Arap kabilelerini itaat altında tutmak için ihtiyaç olduğunu bildiren konsolos verdiği ayrıntılı bilgilerle Osmanlı kuvvetlerinin Tunus'a bir sefer düzenlemesinin mümkün olmadığını teyit etmektedir⁸⁰.

Eyalette hem Osmanlı valilerinin hem de İngiliz konsolosunun Tunus'a sefer düzenleneceği şayialarını Fransa'nın yaydığı kanaatinde oldukları ve devletlerine yazdıkları raporlarında bu

78 BOA, HR.SYS, 1532/3, Lef 7, 3 Şevvâl 1262 (24 Eylül 1846).

79 BOA, HR.SYS, 1532/3, Lef 8, 18 Zi'l-ka'de 1262 (7 Kasım 1846).

80 TNA, FO, 101/13, G.W. Crowe'dan Vikont Palmerston'a, 3 Ekim 1846.

kanaatlerini birbirine dayandırarak bunun kendi fikirleri olduğunu söyleyip kendilerini riske atmaktan korudukları görülmektedir. Fransa'nın bölgede okların kendini göstermesinden haberdar olduğu ve gerilimi azaltmak için hamleler yaptığı anlaşılmaktadır. İstanbul'daki Fransız Elçisi François Adolphe Bourqueney, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir takrir ile *Tunus Eyâleti'nde hey'et-i hâzıra usûlünün bekâsını tekrar i'lân ederek bununla devletinin niyyâtını her türlü sehv ve hatâdan vikâye eylemiş olacağı me'mûliyle niyyât-ı mezkûrenin hâl ve keyfiyyetine muhâlif olan kâffe-i te'vilât aleyhinde protesto eylediğini* bildirmiştir⁸¹. Bu ifadeleriyle elçi Osmanlı devlet adamlarını Fransa'nın Tunus üzerinde bir emeli bulunmadığına, mevcut durumun korunmasının kendilerinin de arzusu olduğuna ikna etmeye çalışmıştır.

1847 yazında Trablusgarp'a sevk edilen bir miktar askerin yine Tunus'a dair kaygı yarattığı görülmektedir. Vali Mehmed Rağıp Paşa, 29 Haziran 1847 tarihli bir yazı ile oluşan kaygıları İstanbul'a bildirmiştir. Abdi Paşa komutasında geçici görevle bölgeye ulaşan askerlerin ve Rumeli ordusundan hazırlanıp gelmek üzere olan askerlerin Tunus'a sevk olunacağını düşünen Tunus valisi büyük bir korkuya kapılmıştır. Ayrıca Fransızlar da bu durumdan şüphelenerek bir donanma hazırlayıp Dük de Joinville⁸² komutasında Tunus'a göndermiştir. Bu haber ve donanmanın bir süre sonra Trablusgarp'a geleceği bölgedeki Nemçe konsolosu tarafından valiye sohbet esnasında aktarılmıştır. Hem ona hem de daha sonra gelecek konuyu soran konsoloslara vali açıklamalarda bulunmuştur. Konsoloslar, valiye Osmanlı Devleti'nin Tunus'a karşı bir hazırlık yürütmediğine ikna olmuş gördükleri türünden cevaplar vermiştir. Buna rağmen 19 Temmuz'da bir Fransız beylik vapuru bölgeye gelmiş ve Dük de Joinville'den Fransız konsolosuna bir mektup getirmiştir. Tehditkâr ifadeleri ile dikkat çeken mektupta dük konsolosa donanma ile Palermo'da olduğunu, bu sefer Trablusgarp'a gelirse daha önceki gibi dönmeyeceğini ve *başka dürlü muâmele ideceğini ve ol vecihle Devlet-i Aliyye'nin Tunus üzerine bir güne tedârikâtı olup olmadığını* validen sorup öğrenmesini istemiştir. Fransız ikinci konsolosu, Rağıp Paşa'ya gelerek durumu anlatmıştır. Vali konsolosa, Abdi Paşa komutasında gelen hassa ve nizamiye askerlerinin Trablusgarp'taki bazı askerlerin uygunsuz hareketlerinden dolayı *te'dib ve terbiyeleriçün* geçici olarak geldiklerini bildirmiştir. Ayrıca Rumeli'den gelecek askerin bir kısmının bölgedeki başıbozuk Arnavut askerlerinin memleketlerine dönmelerine izin verilmesinden dolayı onların yerine, bir miktarının da emekliye ayrılacak ya da yeri değiştirilecek askerlerin yerine geldiğini, bu işlemler yapıldıktan sonra Abdi Paşa ile gelen askerlerin onunla birlikte geri döneceğini eklemiştir. Dolayısıyla devletin Tunus'a karşı bir hazırlığı söz konusu değildir. Açıklamaları

81 BOA, HR.SYS, 1609/8, Lef 1, 8 Kânûn-ı sâni 1847 (8 Ocak 1847).

82 François d'Orléans olarak bilinen bu kişi, Fransız donanmasının modernizasyonu konusunda önde gelen bir deniz subayı ve yazardır. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, The Editors of Encyclopaedia, "François-Ferdinand-Philippe-Louis-Marie d'Orléans, prince de Joinville", *Encyclopedia Britannica*, 10 Aug. 2020, <https://www.britannica.com/biography/Francois-Ferdinand-Philippe-Louis-Marie-dOrleans-prince-de-Joinville> (05.05.2021) tarihinde erişildi.

dinleyen Fransız konsolosu *oldukca münsif ve mu'tedilce zât* olduğundan söylenenlere itimat ettiğini ve konuyu bu şekilde Dük de Joinville'e yazacağını söylemiştir. Onun cevabını bekleyen vapur birkaç saat durduktan sonra bölgeden ayrılmıştır. Râgıb Paşa, yazısına son verirken konsolosun düke yazacağı cevabın bahsettiği şekilde olup olmadığını meçhullüğünü bildirme ihtiyacı duymuştur⁸³.

Fransızlar bu şekilde temin edilmeye çalışılsa da kaygıları dinmemiş ve durumu kontrole devam etmişlerdir. İngiltere'nin Trablus Konsolosu Crowe, *Grégois* adlı Fransız zırhlı gemisinin 30 Temmuz 1847'de Trablusgarp'a ulaştığını haber vermektedir. Konsolosa göre; eyalette toplanan askeri kuvvet Tunus'un işgal edilebileceğine dair vehimleri tetiklemiştir ve bu gemi bu askerlerin hareketlerini gözlemlemek üzere bölgeye gelmiştir. Bu şekilde Fransa, bölgeye uyguladığı himayeyi güçlendirme konusunda küçük de olsa hiçbir fırsatı kaçırmamaktadır⁸⁴. Crowe, Malta'daki İngiliz tümamiraline de yazarak yukarıdaki konuları bildirmiştir. Eyaletteki bir Osmanlı gemisinin Selanik'ten gelecek olan bir diğerini beklediğini, bu gemi geldikten sonra bölgedeki hassa askerlerini ve terhis edilen beş yüz civarındaki askeri alıp İstanbul'a götüreceklerini eklemiştir⁸⁵. Konsolos, 11 Ağustos 1847'de yazdığı raporunda bölgede bir süre kalacağını düşündüğü Fransız gemisi *Grégois*'nin Tulon'a geri çağrıldığını ve 9 Ağustos'ta bölgeden ayrıldığını bildirmektedir. Selanik'ten askerlerle birlikte gelmesi beklenen Osmanlı gemisi ise halen ulaşmamıştır ve hassa askerleri eyalette bulunmaktadır⁸⁶.

Crowe ile irtibat içinde olan İngiltere'nin Tunus Konsolosu Thomas Reade benzeri telkinleri Tunus'ta sürdürmüştür. 1847 yazında kaleme aldığı yazısında Tunus beyi ile görüştüğü ve onun Trablusgarp'tan onu tehdit edecek bir hareketin mümkün olmadığına ikna etmeye çalıştığı görülmektedir. Konsolos, beye böyle bir tehlikenin olmadığını her fırsatta açıklamaya çalıştığını söylemektedir. Trablusgarp'ta bulunan güç ancak oranın güvenliğini sağlamak için yetecek kadardır. Ayrıca Tunus ile Trablusgarp'ı ayıran bölgeyi bir ordunun zorlu bir teknik hazırlık olmadan aşması mümkün değildir. Sultanın da Tunus'a saldırmak gibi bir arzusu bulunmamaktadır. Beyi böylesi bir hayali tehlikeye inandıran Fransızlardır. Kimsenin yapmaya niyetli olmadığı bir saldırıdan beyi koruyup onun nezdinde kredi kazanmaya çalışmaktadırlar⁸⁷.

1849 sonbaharında Tunus Valisi Ahmed Paşa'dan gelen bir mektup üzerine devam eden tartışmalar onun Osmanlı hükümet merkezine karşı güvensizliğinin bir miktar azaldığına ancak halen *doğru yola dahî gelmeyerek* bir tereddüt hali içinde kalmaya devam ettiğine işaret etmektedir. Yine de paşanın zihninde kalan şüpheleri yavaş yavaş atıp *merkez-i istikâmete*

83 BOA, A.MKT, 90/33, 5 Şa'bân 1263 (19 Temmuz 1847).

84 TNA, FO, 195/295, G.W. Crowe'dan Lord Cowley'e, 31 Temmuz 1847.

85 TNA, FO, 335/94/3, G.W. Crowe'dan Tümamiral Sir Lucius Curtis Bart'a, 31 Temmuz 1847.

86 TNA, FO, 335/94/3, G.W. Crowe'dan Tümamiral Sir Lucius Curtis Bart'a, 11 Ağustos 1847.

87 TNA, FO, 96/6/19, Sir Thomas Reade, 4 Haziran 1847.

dönmesi beklenmektedir. Bu nedenle vehimlerini güçlendirmemek ve *zâtına ziyâde ehemmiyet verilmemek için* üzerine gidilmemesi uygun görülmüştür. Paşanın gelen adamlarına, sultanın inayet kapısının hep açık olduğu ve devlete yaklaştıkça her açıdan güvenlik altında olacağını bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Paşadan rahatsızlıklar arasında Fransa'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş olup İstanbul ziyaretine gelmek konusunda mazeretler ileri sürmesi bulunmaktadır. En önemlisi *dâiye-i bâtle-i istiklâlden* yani boş bağımsızlık iddialarından uzak olduğunu söylese de hala beklenen eylemleri sergilememesidir. Gönderdiği mektubunda yine *Tunus'un hey'et-i hâliyesini muhâfaza arzusunu te'yîd eder* bazı ifadeler bulunmaktadır. Bu konular nedeniyle ona söylenecek çok şey olsa da bunda bir fayda görülmemektedir. Kendisine yazılacak cevapta bu meselelerin *sükût ile geçiştirilmesi* uygun bulunmuştur⁸⁸.

Tunus valisini temin ve merkeze meylettirme çabalarından bir diğeri İstanbul'a gelen adamları Mehmed, Murad ve Dilaver beylerle yapılan sözlü görüşmedir. İçeriğinden sadrazamlığı sırasında Mustafa Reşid Paşa'nın yürüttüğü anlaşılan bu görüşmede Tunus valisi İstanbul'a bir ziyaret yapıp tabiiyet bağlarını güçlendirmeye ikna edilmeye çalışılmaktadır. Gelen adamlarına Ahmed Bey'in önceden devletten uzak durma konusunda bir miktar hakkı olsa da artık tahtta olan padişahın -yani Abdülmecid'in- cömertliği ve adaleti sayesinde tebaada olan güvensizliklerin ve korkunun kalktığı ifade edilmiştir. Padişah bir kere bir şeye kati karar verdiğinde sonrasında ona aykırı bir hareketin ortaya çıkması mümkün değildir. Farz-ı misal devlet adamlarının içinde *ba'zı ehl-i garaz olsa bile* padişahın tuttuğu yüce yol ve güçlü kanunları herkesi sınırlı bir alanda tutmaktadır. Zımnın Tanzimat süreci ile birlikte gelen eyaletlere karşı yumuşak politikalara ve nizamlara bağlı kalma anlayışına işaret eden bu satırlarla II. Mahmud döneminin eyaletlerde merkezileşme siyasetinin terkedildiği ve korkulacak bir şey olmadığı mesajı verilmeye çalışılarak Ahmed Paşa'nın artık güvensizlik içinde kalmasına bir anlam verilemeyeceği söylenmektedir. Sultanın tesis ettiği *usûl-i cedide iktizâsınca kendüsünün cân ve malına ve mevki' ve hâline* hiçbir zarar gelmeyeceği için artık uzak kalmasına gerek yoktur.

Tunus valisine, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği yeni politikalara örnek olarak Mısır'ın durumu gösterilmektedir. Mısır meselesinde birçok elim hadise yaşanmışken sultan bunların üzerine bir çizgi çekmiş ve orada yeni ve istikrarlı bir düzen kurmuştur. Önce İbrahim Paşa, ardından Abbas Paşa İstanbul'a gelip bir müddet kalmışlar ve hürmet görerek geri dönmüşlerdir. Bunlardan daha önemlisi şiddetli düşmanlıkların doğmasına bizzat sebep olan Mehmed Ali Paşa, İstanbul'a gelmiş ve selamet ve emniyet içinde geri dönmüştür. Bu nedenle Ahmed Paşa'nın İstanbul'a gelmekten çekinmesine bir sebep yoktur. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne tam itaat (*mutâvaat-ı kâmile*) göstermesi halinde Tunus'un *usûl-i*

88 BOA, İ.DH, 205/11786, Lef4, 8 Muharrem 1266 (24 Kasım 1849). Ahmed Paşa 1846'da Paris'e gerçekleştirdiği ziyarette bir ülkenin başkanı ya da kralı gibi üst düzey protokolle ağırlanmıştır ve bu durum Osmanlı Elçisi Süleyman Bey'in protestolarına sebep olmuştur. Karcı, *a.g.t.*, s. 16-17. Ahmed Bey'e Paris'e yaptığı bu rahatsız edici ziyaret hatırlatılmakta ve İstanbul'a gelme konusunda mazeret ileri sürmesi eleştirilmektedir.

hâliyesini tamamıyla değiştirmek derecesine kadar gidileceği vehmine düştüğü akla gelse de her bölgenin kendine göre gereklilikleri olduğu devlet nezdinde bilinmeyen bir şey değildir. Buna örnek olarak imtiyazlı konumda bulunan Mısır, Eflak ve Boğdan ve Sırbistan'ın idareleri gösterilmektedir.

Valinin adamlarına o zamana kadar iki tarafın hakiki meraminin layığıyla anlaşamadığı ve artık aradaki engelleri kaldırıp doğrudan konuşma vakti olduğu ifade edilmiştir. Ahmed Paşa'nın aradığı emniyet İstanbul'dan uzak durmasında olmayıp tam tersine yakınlaşmasında ve tabiiyet bağlarını güçlendirmesindedir. Çünkü mevcut durumun -yani uzak durmanın- sürmesinde biri harici diğeri dâhili iki tehlike görülmektedir. Harici tehlike şudur: bütün devletler yaptıkları anlaşma ile birbirinin toprak bütünlüğünü garanti altına almıştır ve Osmanlı Devleti de bu garantiye dâhildir. Bu nedenle tabiiyet ilişkileri düzgün olan bölgelere hiçbir devlet dokunamaz, böyle bir şey yaparsa diğerlerinin sözlü ve fiili araya girmesi söz konusu olacaktır. Ancak *bir tâkım garaz-âmîz iğfâlâta bakılıb da ve nümâyiş-i istiklâle aldanılıb da böyle uzak durulduğu hâlde* Tunus'un da bazı diğer yerler gibi ansızın fenalıklara uğraması düşüncesi akılları huzursuz etmektedir. Fransa'nın eski kralı Louis-Philippe'in Ahmed Paşa'yı Osmanlı Devleti'ne karşı bazen vehim ve endişeye düşürmesi, bazen de olağanüstü gönül alıcı davranışlarla *ba'zı hayâl-i muhâle* düşürecek hareketleri görülmüştür. Bu hareketlerin asıl sebebi Tunus Eyaleti'ni Osmanlı topraklarından ayrılmış gibi göstermek ve sonra basit bir vesile ile zapt ve istila etmek, daha sonra da oğullarından birini kraliyet vekâleti unvanıyla Cezayir'e yerleştirmek istemesi gibi diğerini de Tunus'a yerleştirmek amacıdır. Her ne kadar Fransa o sıralarda kendi işleriyle meşgul olsa ve kralın niyetlerinin cumhuriyet hükümetinde de sürdüğü söylenemese de ileride ne olacağı bilinmemektedir. Kısacası başka bir devletin Tunus'a el uzatması ihtimali harici tehlikeyi oluşturmaktadır.

Reşid Paşa, *dâhili tehlike* olarak ifade ettiği konuya geçerek üstü kapalı şekilde valiyi tehdit etmiştir. Paşanın ifadelerine göre Tunus, Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğu için eyaletin içinde bulunduğu sallantılı duruma devlet sonsuza kadar tahammül gösteremeyecektir. Ahmed Paşa'nın bir gün padişahın adaletini ve *usûl-i sâbitesini* kendi kendine anlayıp idrak etmesi ve *merkez-i matlûba* gelmesi ümidiyle o zamana kadar beklenilmiştir. Ancak bu sürecin oluşturduğu üzüntünün başka türlü tedbirlere götürmesi de bir ihtimaldir. Bu iki tehlike hem paşanın kendisi hem de hanedanı için büyük zararlar taşımaktadır. Özellikle harici tehlike sultanın bütün topraklarını tehdit etmektedir. Sadrazam, valinin adamlarına hem Osmanlı Devleti'ne mesafeli durup hem de kendilerini yabancılardan muhafaza edebilecekleri düşüncesinin imkânsızla meşguliyet olduğunu ve akıl kârı bir iş olmadığını da açıkla ifade etmiştir. Reşid Paşa, sözlerine son verirken *ben paşa hazretlerinin makâmında bulunsaydım mükâtebe ile dahî vakt geçürmeyerek hemân bir vapura rükûb ile doğruca gelür atabe-i ulyâyı cenâb-ı veliyy-i ni'mete yüz sürüb bilâ vâsita te'yîd-i revâbit-ı ubudiyet eder idim* demiştir. Bu teklifinin valiyeye ağır geleceğini de hesaba katarak, valinin İstanbul'un *usûl-i cedîdesini*

yakinen görmediği için önce yazışmalarla tam güvence sağlamak ve sonra gelmek şikkını da tercih edebileceğini söylemiştir⁸⁹.

Tunus valisini temin etme ve devlete yaklaştırma çabalarının bir başka örneği Mısır valisine yazılan bir mektupta görülmektedir. Mektupta Mısır valisine yaptığı *nesâyih-i hayr-hâhânenin* -yani Osmanlı merkezi ile ilişkilerini yakın tutması tavsiyelerinin- Tunus valisine tam tesiri olmasa da biraz etkisi olduğu bildirilerek bu davranışı övülmektedir. Tunus valisi daha derin düşündükçe kendisine tavsiye edilen yolun kurtuluşa erdireceğini anlayacaktır. Vali razı olunacak davranışlar ve itaat sergilediği sürece sultandan inayet göreceği ve güvende olacağı aşikârdır. Tunus valisinin sultana itaat konusunda tekrar teşvik edilmesi *başka ma'nâlara haml olunmamak için* Mısır valisinden istenen kendisine tekrar bir şey söylememesidir⁹⁰. Doğrudan Tunus valisine yazılan bir başka mektupta dikkat çeken husus valinin sunduğu hediyelerin kabulü ile ilgili kullanılan "tevkîf" ifadesinden duyduğu rahatsızlığın giderilmesi çabasıdır. Tunus valisi bu ifade nedeniyle sunulan hediyelerin padişah nezdinde kabul edilmediği zannına kapılmıştır. Kendisine her bölgenin ayrı bir ıstılahı olduğu ve bunların başka yerlerde tamamıyla bilinmemesinin mümkün olduğu bildirilmiştir. Valiye "tevkîf" ifadesinin padişaha sunulan hediyelerin kabul edildiği manasında kullanıldığı ve endişe edilecek bir husus olmadığı söylenmiştir⁹¹. Tunus valisinin gönlünü alma çabalarından bir diğeri kendisine mektubu götürecek adamlarını taltiftir. Valinin iki adamına on beşer bin kuruş değerinde iki kutu hediye edilmiştir⁹².

Osmanlı hükümet merkezi bu dönemde bağımsız davranma eğilimi gösteren ve Fransa'ya temayül eden Tunus valisini örnekleri sunulan türden gayretlerle, rahatsız etmeden ve bazen de üstü kapalı şekilde uyararak kendi yanına çekme politikası gütmüştür. Her ne kadar Osmanlı merkezinin Tunus'a doğrudan müdahale etme gibi açık bir planı olmasa ve yumuşak politikalarla valiyi yanına çekmeye çalışsa da Osmanlı Devleti'nin Tunus'a müdahale edip buranın statükosunu değiştireceği kaygıları 1830'lardan 1840'ların sonuna kadar sürmüştür. Bu kaygıların kaynağı olarak gösterilen Fransa, diplomatik ve fiili müdahalelerde bulunmaktan çekinmemiştir. 1850'lerden itibaren bu kaygılar yerini İngiltere'nin bu statükonun sınırlarının netleşmesi ve resmi ilana dönüştürülmesi politikasına, Fransa'nın ise bunu engelleme çabalarına bırakacaktır.

Sonuç

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin "Garp Ocakları" olarak adlandırdığı Kuzey Afrika eyaletlerinden biri olan Tunus'u hâkimiyeti altında tutmak için giriştiği mücadeleden bir

89 BOA, A.MKT, 221/1, Lef 2, t.y.

90 BOA, İ.MTZ. (05), 13/424, Lef 1, t.y.

91 BOA, İ.MTZ. (05), 13/424, Lef 2, t.y.

92 BOA, İ.MTZ. (05), 13/424, Lef 6, Selh-i Muharrem 1266 (16 Aralık 1849).

kesit inceleme konusu edilmiştir. Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgal etmesi ve Osmanlı'nın da 1835'te Trablusgarp'ı merkeze bağlamasıyla arada kalan Tunus bir nüfuz mücadelesi sahasına dönüşmüş, Trablusgarp'a yapılan ani operasyon 1840'ların sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin Tunus'a da benzeri bir müdahale gerçekleştirip buranın statükosunu değiştirebileceğine dair kaygılar yaratmıştır.

Osmanlı donanmasının boğazlardan ya da İstanbul'dan her hareketi hedefin Tunus olabileceği endişesi ve söylentilerini ortaya çıkarmıştır. İngiltere böyle bir plana diplomatik hamlelerle karşı koymaya çalışırken Fransa açıkça donanmayı takibe almıştır. Fransa bununla da kalmamış zaman zaman Osmanlı donanmasının Tunus'a gelmesi durumunda çatışma yaşanacağı tehditlerini en üst düzey ağızlardan Osmanlı makamlarına iletmiştir. Osmanlı Devleti Fransa ile böyle bir çatışmaya girmemek için bazen donanma göndermekten vazgeçmiş bazen de donanmanın görevi ile ilgili Fransa'ya ve İngiltere'ye resmi teminatlar verme yoluna gitmiştir. Tunus'ta da sık sık bir Osmanlı müdahalesine dair söylentilerin çıktığı ve bu söylentilerin ciddi endişeler oluşturduğu görülmektedir. Hem Osmanlı hem de İngiliz kaynakları bu söylentilerin Fransız politikasının bir ürünü olduğuna ve bu şekilde Fransa'nın Tunus valilerini Osmanlıya karşı korkutarak kendi yanına çekmeye çalıştığına işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'nin bölgeye bir hareket gerçekleştirme konusunda zayıf temennilerin ötesinde açık bir planının olmadığı devlet adamlarının konuyu tartıştığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır.

1830'lardan 1840'ların sonuna kadar Fransa, Osmanlı donanmasının Akdeniz'e her çıkışını ve Trablusgarp'ta yaşanan her askeri hareketliliği yakından takip etmiş ve bazen Osmanlı Devleti'ni tehdit ederek bazen de donanma gönderip fiilen takip ederek bölgeye ulaşmasını engellemiştir. İngiltere için Osmanlı Devleti'nin Tunus'a müdahalesi, dengeleri bozacak uygunsuz bir hareket olarak görülürken, Fransa'nın bu dönemde uyguladığı korkutma ve engelleme politikaları 1881'de bölgeyi işgaline giden yoldaki önemli kilometre taşlarından biri olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu Doktora Sonrası Araştırma Bursu ile desteklenmiştir.

Teşekkür: Çalışmanın olgunlaşması konusunda görüşlerini paylaşan Ömer Koçyiğit'e teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study is supported by the Postdoctoral Research Grant of Turkish Historical Association.

Acknowledgement: I would like to express my sincere gratitude to Ömer Koçyiğit for his constructive feedback.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) (İstanbul)

Hâriciye Nezâreti Belgeleri

Londra Sefâreti Belgeleri (HR.SFR.3)

Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)

İrâde Tasnifi

Dosya Usulü İrâdeler (İ.DUİT)

Eyâlât-ı Mümtâze İrâdeleri

Mısır İrâdeleri (İ.MTZ (05))

Yunanistan İrâdeleri (İ.MTZ (01))

Dâhiliye (İ.DH)

Mesâil-i Mühimme İrâdeleri (İ.MSM)

Cevdet Tasnifi-Hâriciye (C.HR)

Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri (A.MKT)

İngiliz Milli Arşivi (The National Archives [TNA]) (Kew, Londra)

Foreign Office (FO)

Amerikan Milli Arşivi (The National Archives) (Washington)

Despatches From United States Consuls in Tripoli, 1796-1885, Roll 7, Volume 6, (January 9, 1834- October 3, 1848); The National Archives, National Archives and Records Service, General Services Administration; Washington 1955.

Gazeteler

Morning Chronicle [1801], 27 Aug. 1836. *British Library Newspapers*, <https://link.gale.com/apps/doc/BA3207652397/BNCN?u=kings&sid=BNCN&xid=cf3cc694> (30 Haziran 2020 tarihinde erişildi).

Diğer Kaynaklar

Atabaş, Cemal, *Trablusgarb Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesis ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Beydilli, Kemal, "Topal Osman Paşa", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 244-246.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia, "François-Ferdinand-Philippe-Louis-Marie d'Orléans, prince de Joinville", *Encyclopedia Britannica*, 10 Aug. 2020, <https://www.britannica.com/biography/Francois-Ferdinand-Philippe-Louis-Marie-dOrleans-prince-de-Joinville> (05.05.2021 tarihinde erişildi).

Çetin, Atilla, "Hüseyniler", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, 26-28.

_____, "Garp Ocakları", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 382-386.

Dönmez, Ahmet, "Babiâli'de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2016), 43-57.

- Hizmetli, Sabri, “Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir’in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXII/1 (1991), 1-21.
- Karcı, Erol, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Kavas, Ahmet, “Osmanlı Devleti’ni Kuzey Afrika’da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)”, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2016), 1-42.
- _____, “Tunus”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, 388-393.
- Kılıçaslan, İbrahim, *Ottoman Intervention in Tripoli (1835) and the Question of Ottoman Imperialism in the 19th Century*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019.
- Kurşun, Zekeriya, “Osmanlı Cezayiri’nin Son Müdâfîi Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)”, *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği (Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı)*, ed. Zekeriya Kurşun - Haydar Çoruh, İstanbul 2013, s. 25-56.
- L’escadre de l’amiral Lalande: 1839-1840 / Travail de Monsieur le Lieutenant de vaisseau Landriau*, Ecole de Guerre Navale 1922, (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97604224/f8.item.texteImage#>, 19.01.2021 tarihinde erişildi).
- Laughton, J. K. - Andrew Lambert, “Owen, Sir Edward Campbell Rich (1771–1849), naval officer”, *Oxford Dictionary of National Biography*. 23 Sep. 2004, (<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-20994>, 19.01.2021 tarihinde erişildi).
- Maksudoğlu, Mehmet, “Ahmed Bey”, *DİA*, II, İstanbul 1989, 48-49.
- _____, “Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (1966), Ankara 1967, 189-202.
- _____, “Tunusta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçişi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1 (1967), 173-186.
- _____, “Tunus’un Osmanlı Devletinden Ayrılması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 4 (1986), 137-169.
- Mrını, Najat – İsmail Durmuş, “Riyâhî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, 140-141.
- Özdemir, Mehmet, “Bir “Zırvata” Olayı Tunus’un İşgali”, *Belleten*, LXVII/248 (2003), 119-138.
- Raymond, André, *British Policy Towards Tunis (1830-1881)*, St. Antony’s College, Basılmamış Doktora Tezi, Oxford 1953.
- Rossi, Ettore, *Lîbyâ, Munzu’l-Fethi’l-Arabî Hattâ Sene 1911*, Arapçaya çev. Halife Muhamed el-Tuleysi, Dâru’l-Arabiyye Li’l-Kitâb, 1991.
- Skander, May, *Tunus’ta Bir Osmanlı Yapısı: Sidi İbrahim Riyahi Zaviyesi*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Stiti, Mustapha, *Tunus’un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Târîh-i Lütîfî*, Nâşiri Abdurrahman Şeref, VIII, Dersââdet 1328.
- Taş, Abdullah Erdem, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

- Toprak, Seydi Vakkas, “Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları”, *Türkiyat Mecmuası*, XXII/1 (2012), 223-236.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Tunus’un 1881’de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyinî Ailesi”, *Bellekten*, XVIII/72 (1954), 545-580.
- Wilson, David, *List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860*, [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf), (19.01.2021 tarihinde erişildi).
- http://www2.culture.gouv.fr/LH/LH094/PG/FRDAFAN83_OL1448069V001.htm (20.01.2021 tarihinde erişildi).
- https://www.senat.fr/senateur-2nd-empire/hugon_gaud_amable0146e2.html (19.01.2020 tarihinde erişildi).

İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında Çerkezlere Yönelik İlgileri: John Longworth Örneği

Interest of the English Toward the Circassians Within the Context of Caucasian Politics: The Sample of John Longworth

Ayşegül Kuş*

*Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun, Türkiye

ORCID: A.K. 0000-0002-8051-6001

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ayşegül Kuş,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Samsun, Türkiye

E-posta/E-mail: aysegulkus@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 06.01.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.04.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.04.2021

Kabul/Accepted: 30.04.2021

Atıf/Citation:

Kuş, Ayşegül. "İngilizlerin Kafkasya politikaları bağlamında Çerkezlere yönelik ilgileri: John Longworth örneği." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 163-189.
<https://doi.org/10.26650/iutd.854999>

ÖZ

Kafkasya sahip olduğu jeo-stratejik konum nedeniyle, tarih boyunca pek çok devletin hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir yer olmuştur. 19. yüzyılda Rusya'nın, bölgede İngiltere'nin Doğu'daki çıkarlarını tehdit ederek yayılması, rahatsızlığa neden olmuştur. Bu nedenle İngiltere, Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Çerkezlerle iş birliği yaparak Rusya'nın bölgede ilerleyişinin önüne bir set çekmek istemiş ve Kafkasya'ya bazı ajanlar göndermiştir. Bunlardan birisi de gazeteci John Longworth'tür. Bu çalışmanın amacı, Longworth'ün eserinden yola çıkarak, İngilizlerin Çerkez topluluklarına yönelik ilgilerinin nedenlerini ve Çerkezlerin, İngiltere'nin kendilerini himaye etmesi yönündeki beklentilerini ele alarak değerlendirmektir.

Anahtar sözcükler: Kafkasya, İngiltere, Çerkezler, Seyyah, Longworth

ABSTRACT

Given the geostrategically important location of Caucasia, many states aimed to establish their domination in the region. In fact, Russia's expansion in the region threatened the interests of England in the East in the 19th century and caused great distress. Therefore, England aimed to put a barrier against the progress of Russia by collaborating with the Circassians and sending agents to the region. One such agent was the journalist John Longworth. Referring to the work of Longworth, this study aims to evaluate the reasons behind the interest of the English toward the Circassians and the expectations of the Circassians from England as a follower.

Keywords: Caucasia, England, Circassians, Traveler, Longworth

Extended Abstract

Caucasia is geographically located on routes stretching across Russia, Persia, and Turkistan. Therefore, the geostrategic location of the region has led to its hosting of several civilizations through the course of time. Some modern studies have unearthed rich cultural materials from different civilizations. Given Caucasia's state as the natural extension of Turkey, it was named together with Anatolia, which is also known as Asia Minor. Aside from its geostrategic location, Caucasia's underground and surface treasures made it an attractive spot for great powers aiming to establish their domination in the region. As in the past, Caucasia also became a subject of interest in modern times. Therefore, Caucasia was frequently mentioned in the legends and myths authored by Greek writers. Following ancient times, the interest in the region did not wane; on the contrary, the interest in it continued, even attracting great powers at present. Especially in the 19th century, the military, political, and economic developments in Caucasia caught the attention of Western powers. One reason for this attraction was the aggressive and expansionist policies of Russia. The English and French seemed disturbed by the policy put into effect by Russia in terms of their military and economic interests. Therefore, some Western countries sent many travelers and researchers to Caucasia to gather information concerning the region's indigenous tribes with the hope of finding partners that could collaborate with them and to closely watch the politics of Russia. In this manner, England and France, in particular, aimed to put a barrier against the progress of Russia, which was not aligned with their general interests in the East.

As a result of the imperialist and expansionist politics of Russia in the first half of the 19th century, Persia had to cede the lands in the north of the Aras River, including Erivan, under the treaties of Gülistan and Türkmençay in 1813 and 1828, respectively. When the Ottoman Empire was defeated in 1828–1829, Persia signed the Treaty of Edirne on September 14, 1829, and the nominal sovereignty was transferred from the Ottoman sultan to the emperor of Russia. Russia attempted to occupy Circassia, thereby causing the Circassians to react unfavorably. Such development upset England the most because she was concerned that the aggressive and expansionist policies adopted by Russia would threaten their Indian trade routes. Therefore, securing such routes in Caucasia was very crucial for England. Moreover, the politics of Russia to go down the warmer seas posed a threat to the political and economic interests of England in the Mediterranean. Hence, in the 19th century, Caucasia became a place of competition between England and Russia. England started to show interest in the tribes who were enemies of Russia to a large extent because of the expansionist politics of Russia. The independence war waged by Caucasian tribes from the end of the 18th century to the 19th century drew the attention of not only England but also other Western countries. England apparently sent several travelers and researchers to the region, and they included Cook, Peter Henry Bruce, Robert Ker Porter, Robert Lyall, J. Stanislaus Bell, Edmund

Spencer, Arthur Thurlow Cunynghame, James Bryce, John Abercromby, Douglas Freshfield, and George Lighton Ditson. These personalities made observations concerning the political, economic, ethnic, religious, and folkloric structure of Caucasia. Their observations related to the region were published as books and enabled Westerners to increase their knowledge about the region and its people about whom they knew very little.

One of the English travelers who visited Caucasia in the second quarter of the 19th century was John Longworth, who worked as a journalist for *Thames* in İstanbul. He stayed in Caucasia for nearly a year. During his stay, he sent letters to London, detailing his observations in the region. While in Caucasia, he also met James S. Bell and another English individual, Nadir Bey. Even though Longworth emphasized the fact that he and the others did not have official ties with the English government, his work and accounts reflected his unofficial ties with some authorities. Clearly, his travel arrangements were made by the English embassy in İstanbul, and he was sent to the region. However, England tried to obtain information about the developments in the region indirectly through the Circassians, that is, England hesitated to give direct support to the Circassians against Russia as she did not trust other Western countries. Therefore, through agents such as Longworth, England tried to motivate the Circassians and organize them to stand against Russia so as to stop the expansionist politics in the region. In this way, England aimed to set a barrier against Russia using the Circassians. However, one should note that as the Ottoman Empire lost power and sovereignty in Caucasia, Circassians appeared hopeful about finding a new power that can provide them with protection against Russia.

This study is based on the travel accounts of John Longworth titled “A Year Among the Circassians (1837–1838)” and published in London in 1840 in two volumes. The study aims to evaluate such travel notes detailing the political and economic activities of the English that were geared toward collecting intelligence concerning the activities of Russia in the region. These references also reflected the indirect support of England to the independence war of the Circassians against Russia, effects of the English interest on the Circassians, and other important topics. Such body of work clearly placed the English politics in the region under scrutiny.

Giriş

Kafkasya, coğrafi olarak Asya ile Avrupa arasındaki göç yolları üzerinde bulunduğundan, çok sayıda etnik gruba mensup toplulukların birbirine karıştığı bir yer olmuştur. Ayrıca Kafkasya'nın Asya, Avrupa ve Afrika ile kolaylıkla irtibat kurulabilecek bir noktada bulunması, bölgenin jeo-politik olarak önemini arttırmıştır. Bölge, eski dünyanın üç kıtası arasında sosyo-ekonomik bakımdan bir köprü işlevi görmüş olmasına rağmen, otantik kimliğini ve kültürel değerlerini korumayı başarmıştır¹. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin ve İskitlerin bölge üzerinde nüfuz elde etmek için yaptıkları mücadeleye orta çağda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar da eklenmiştir. Daha sonra bu mücadelelere İslam devletleri katılmıştır. Ancak Moğolların ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya üzerinde kurdukları hâkimiyetin, bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik hayatında daha etkili olduğu söylenebilir. Söz gelimi, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelenlerin yönettikleri Altınordu Devleti, Kafkasya tarihinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Çünkü sonraki süreçte bu devlet, güneye incek Rusların toparlanıp güç kazanmalarının önünde bir engel teşkil etmiş olmakla beraber onların üzerinde hâkimiyet kurmayı da başarmıştır. Ancak Timur'un Altınordu Hanı Toktamış'ı yenilgiye uğratması ve hemen ardından Altınordu Devleti'nde ortaya çıkan siyasi kargaşalıklar neticesinde bazı hanlıklara bölünmesi, bölgedeki siyasi konjonktürü Rusların lehine çevirmiş, bundan sonra Ruslar toparlanarak bölgede güç kazanmaya başlamışlar ve böylece Türk saldırılarına karşı koyabilmişlerdir².

1547'de Çar olan IV. İvan (Korkunç İvan), Türk hanlıklarının içinde bulunduğu bölünmüşlükten faydalanmaya çalışmıştır. Süren siyasi iç mücadelelerin yanı sıra, Kazan'ın coğrafi konumu sebebiyle, Rus hücumlarına kolay bir şekilde maruz kalması ve diğer Türk devletlerinden yardım alamamasından dolayı Kazan, Rusların Kafkasya'ya yönelik yayılışının ilk kurbanı olmuş ve İvan, yaptığı dördüncü sefer sonucunda 1552 yılında burayı ele geçirmiştir. Kazan'ı kurtarmaya çalışan Kırım Hanı Devlet Giray'ın gayretleri de herhangi sonuç vermemiş ve Astarhan Hanlığı da 1556 yılında Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Böylece Rusya tarihinde yeni bir dönem başlamıştır³. Güney Kafkasya üzerinde birbirleri ile mücadele halinde olan Osmanlı Devleti ile Safeviler, başlangıçta Rus tehlikesini fazla dikkate almamışlardı. Oysa uzun yıllar Rusya'nın Volga boyunca Hazar Denizi'ne, Kafkasya'ya ve Karadeniz'e inmesini engelleyen Kazan'ın Rus hâkimiyetine girişi, bu bölgelerin kapılarını Ruslara açmıştır. Ardından Astarhan'ın da ele geçirilmesiyle Hazar

- 1 Mahmut Bi, *Kafkasya Tarihi*, Berkan Yay., Ankara 2011, s. 66; Muhammed Kemaloğlu, "Kafkasya Tarihi, Geçmişi Etnik ve Dini Yapısı, Terekeme (Karapapah) Türkleri", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 32 (2012), s. 3-4; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, 1958, s. 11.
- 2 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1971, s. 164-166; Abdullah Saydam, "Rusların Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V (1990), s. 245; Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander, Trabzon 2019, s. 13-15.
- 3 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK, Ankara 1993, s. 152-154; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yolları kontrol altına alınmıştır. Böylece bölgedeki Türk varlığının arasına sokulan Rusya, Hazar kıyılarına ulaşarak yavaş yavaş Ortadoğu'da da siyasi etkinliğini hissettirmeye başlamıştır⁴. Gammer, Rusların Kafkasya ile olan irtibatlarının aslında Kiev prensliği dönemlerine değin gittiğini söyler ve özellikle Rus İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Rusların, özellikle Dağıstanlı ve Çeçen topluluklarla kurdukları ilişkinin iki farklı kanaldan gerçekleştiğini belirtir. Ona göre bunlardan biri, Kozakların bölgede bağımsız etkinlikleri neticesinde Rusya'nın Kafkasya'nın güneyine doğru yayılmasıdır. Diğerisi ise Rusların Gürcistan ile iletişime geçmeleri ile olmuştur. Nitekim etrafı Müslüman topluluklar ile çevrilmiş olan Hristiyan Ortodoks Gürcü kralları kuzeyde gittikçe yükselen kendileri gibi Ortodoks olan bu siyasi güce yakınlık göstermeye başlamışlardır. Bu durum, zaten bölgeyi ele geçirmek isteyen Ruslar için bir fırsat yaratmıştır⁵.

18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti ile İran'ın Güney Kafkasya üzerinde mücadele ettikleri sırada Rus Çarı I. Petro'nun yaptığı reformlarla her bakımdan daha da güçlenen Rusya, bölgeye müdahale etmeye başlamıştır. Bu bağlamda, Rus Çarının İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak; ekonomik bakımdan gelişmek; ipek, bakır, pamuk gibi bazı hammadde kaynaklarına ulaşmak ve seyrek nüfuslu toprakları kolonileştirmek gibi bazı siyasi planlarının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Transkafkasya bölgesinin sahip olduğu geçitlerin jeo-stratejik konumu, Rusya için daha önemliydi. Böylece Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girdiği ve İran'ın da siyasi iç karışıklıklar içerisinde bulunduğu sırada, Rusya'nın siyasi gücü Transkafkasya üzerinde kuvvetli bir şekilde hissedilmeye başladı. Fakat 1769-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, Rusya ekonomisi için hayati öneme sahip olan Karadeniz'de hem serbestçe dolaşım hakkı elde etmişler hem de İngiltere ve Fransa gibi kimi ülkelere verilen imtiyazları kazanarak Osmanlı Devleti'nin karşısında bölgede önemli bir güç olarak ortaya çıkmışlardır⁶. Ayrıca Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım Hanlığının bağımsızlığını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirerek, Kırım'ın Rusya'ya ilhakının ilk adımını atmış oldu⁷. İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin, Rus Çarı olan Büyük Petro döneminde daha belirgin hale geldiği söylenebilir⁸. Zira iki ülke arasındaki bu rekabet, Rusya'nın İngiltere'nin kontrolü altında olan Hindistan'ı işgal etme yönündeki arzusundan kaynaklanmaktaydı. Ancak 19. yüzyılın hemen başında

4 Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, çev. Akın Kösetorunu, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985, s. 3.

5 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tzar, Shamil and the conquest of Chechnia and Daghestan*, Frank Cass, Great Britain 2004, s. 1.

6 Rifat Uçarol, "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XI, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 181; Roderic H. Davison, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", çev. Erol Aköğretmen, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-1980), s. 344-368; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, XXVI, 524-527.

7 Sinan Yüksel, *Rusların Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 57-58; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979, s. 18-19.

8 Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1983-84), s. 400.

Napoleon Bonaparte'nin Batıda tehlike olarak belirmesi üzerine, Rusya dikkatini Doğu'dan Batı'ya doğru çevirmek zorunda kalmıştır⁹. Kafkasya bölgesi, Hindistan ticaret yolunun güvence altına alınması ve Rusların buraya inmesinin önünde doğal bir set oluşturması sebebiyle İngiltere için oldukça önemli bir yere sahipti¹⁰.

19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın bölge üzerinde izlemiş olduğu emperyalist ve yayılcı politikalar neticesinde İran, Gülistan (1813) ve Türkmençay Antlaşmaları (1828) ile Erivan'ının da dâhil olduğu Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları, Rusya'ya vermek zorunda kaldı. Ardından 1828-1829 savaşını kaybeden Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1829 tarihinde imzaladığı Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiş oldu. Hatta Ruslar resmen daha antlaşma imzalanmadan, Çerkezistan'ı işgale kalkıştılar. Bu durum, Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde yaşayan ve bölgenin otokton topluluklarından biri olan Çerkezlerin ciddi tepkisine neden oldu¹¹. Bölgede ortaya çıkan bu siyasi gelişmelerden en çok rahatsız olan ülke ise, Rusların bölgede izlemiş olduğu yayılcı politikaların Hindistan ticaret yolunu tehlikeye sokmasından endişe duyan İngiltere'di. Nitekim İngilizlerin Hindistan ticaret yolunu güvence altında tutmak için en çok ihtiyaç duydukları yerlerden biri Kafkasya'dı. Bu bağlamda Rusların Doğu'ya doğru izlemiş oldukları yayılcı politikalar, İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarına zarar verdiği için, Kafkasya'da yaşayan halklarla siyasi ve ekonomik ilişki kurmak önemli olmuştur. Yine Rusya'nın sıcak denizlere inme siyaseti¹², İngilizlerin Akdeniz havzasına yönelik siyasi ve ekonomik çıkarlarına tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenlerden ötürü, Kafkasya özellikle 19. yüzyılda iki tarafın mücadele sahası haline geldi¹³. Ayrıca Karadeniz'de her geçen gün kendi aleyhine olacak şekilde

9 Halil Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Bilig*, sayı 15 (2000), s. 3; Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, II, W. H. Allen&Co., London 1879, s. 339; Ayşe Gül Kuş, "The Projections of the English Politics in the Caucasia /Central Asia and the Black Sea Against the Russian Expansionism in the 19th Century in the Works of Edmund Spencer", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XIII/26 (2019), s. 415-438.

10 Paul Henze, "Russia and the Cuacasia", *Perception*, (June-August) 1996, s. 53; Kuş, *a.g.e.*, s. 418.

11 Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 36 Erzurum 2008, s. 187-199; Haydar Efe, "Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın 'Sıcak Denizlere İnme Politikası' Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IX/17 (2018), s. 297-334.

12 Rus Çarlığı, coğrafi konumu gereği önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek sonra da batıda Boğazlara ve Balkanlara, doğuda Kafkaslara hâkim olarak güneye inmek siyasetini takip etmiştir. Jeopolitik konumu itibarıyla Kırım, Rus topraklarının Karadeniz ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yoludur. Bu gerçeği gören Rusya, özellikle 18. yüzyıldan beri Kırım, Karadeniz-İstanbul ve buna eşdeğer Tuna nehir yolu ile Gürcistan-Tiflis ve Fırat vadisi-Suriye yolunu ele geçirmeye çalışacaktır. Ancak Kafkasya, Rusya'nın Anadolu, İran, Irak ve Suriye'ye inişini engelleyen tabii bir settir. Kafkaslar, bu özellikleri ile Ruslar için askerî ve ticarî bir öneme sahiptir. Bu nedenle Rus çarlarının büyük bir kısmı, bu geniş verimli sahayı Ruslaştırmayı ve halkını kendine bağlamayı ilke edinmiştir. Bununla birlikte, Kafkasların kuzeyindeki Türk-Rus mücadelesi Rusların güneye inmek siyasetlerini hayata geçirmelerini geciktirmiştir. Bkz. Nedim İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, XX (1997), s. 273-313.

13 Mustafa Öztürk, "Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikası Üzerindeki Etkileri (19. Yüzyıl)", *Türk Dış Politikası*, II, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu, İstanbul 2008, s. 359.

ilerleyen Rusya'nın, Türkiye'nin bölgede yeniden güç kazanması için desteklenmesi veya İngiltere'nin bayrağının, nüfuzunun ve denetiminin Karadeniz'de kendini güçlü bir şekilde hissettirmesi gibi izlenecek kimi politikalarla geri adım atabileceği düşünülmektedir¹⁴.

Bu bağlamda İngiltere, Rus karşıtı olan farklı etnik grup ve inançlara sahip halkları daha yakından tanımak için Kafkasya'ya yakın bir ilgi göstermeye başladı. Zira Kafkas halklarının, 18. yüzyılın sonunda başlayan ve 19. yüzyılda devam eden Rus yayılcılığına karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesi, yalnızca İngiltere'nin değil aynı zamanda diğer Batılı devletlerin de tüm dikkatini ve ilgisini bölgeye çekmeyi başardı¹⁵. Bu kapsamda, Kafkasya'ya John Cook, Peter Henry Bruce, Robert Ker Porter, Robert Lyall, J. Stanislaus Bell, Edmund Spencer, Arthur Thurlow Cunynghame, James Bryce, John Abercromby, Douglas Freshfield, George Lighton Ditson gibi kimi İngiliz seyyah ve araştırmacılar gelmiş ve bölgenin siyasi, ekonomik, etnik, dinsel ve folklorik yapısına dair bazı gözlem ve incelemeler yapmışlardır. Onların bölgeye dair tuttukları kayıtlar kitap olarak yayımlanmış ve böylece Batıda buralara dair önemli bir bilgi birikimi oluşmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'nın Karadeniz sahillerini ziyaret eden ve Çerkezlerle irtibata geçen bir diğer İngiliz seyyah ve gazeteci ise John Longworth'tür. Longworth, 1837-1838 yılında Çerkezlerin yaşadığı bölgede bir yıl kadar kalmış ve Çerkez toplulukları ile ilgili ayrıntılı gözlem ve incelemeler yapmıştır. Onun Çerkeztan bölgesinde kaldığı süre zarfında tuttuğu gezi notları, "A Year among the Circassians (1837-1838)" adı ile iki cilt olarak Londra'da 1840 yılında yayımlanmıştır¹⁶.

Bu çalışmanın amacı, anılan eserden yola çıkarak, bölgede kendini güçlü bir şekilde hissettiren Rus yayılcılığı karşısında, İngilizlerin Çerkezlerle ilişki kurmak ve istihbarat toplamak için bölgede yürüttükleri kimi siyasi ve ekonomik faaliyetleri analiz etmek; Çerkez topluluklarının Ruslar karşısında yürüttükleri bağımsızlık mücadelesine İngiltere'nin verdiği örtülü desteği ortaya koymak; yine İngilizlerin bölgeye gösterdiği yakın ilginin, Çerkez toplulukları üzerinde nasıl bir etki yarattığı sorunsalını ele alıp değerlendirmektir. Böylece İngiltere'nin Çerkezler üzerinden bölgeye yönelik izlediği siyaset gün ışığına çıkarılmış olacaktır. Ayrıca bölge, modern dönemde de jeo-stratejik ve jeo-politik olarak önemini korumayı sürdürdüğü için, güçlü devletler tarafından Kafkasya'da siyasi ve ekonomik nüfuz

14 Ayrıca İngiltere'nin Rusya'ya karşı şiddete başvurmadan sadece vergilerde yapabileceği bazı değişikliklerle bunu başarabileceğinin altı çizilmektedir. *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. II, Ridgway and sons, London 1836, s. 44. Yine İngiliz arşiv belgelerinde, Türkiye'deki İngiliz ticaretine ilişkin ticari düzenlemelerle ilgili İngiliz konsoloslarının raporlarını içeren detaylı bilgiler yer almaktadır. F.O. 424, *Further Papers Respecting the Tariff off 1839 with the Porte*.

15 Mertcan Akan, "Batılı Bir Oryantalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 38 (2013), s. 29-53; İbrahim Telliöğlü, "İngilizlerin Kafkasya ile İlgili İlk Gözlemleri", *Turkish Studies*, X/9 (2015), s. 438; Orhan Doğan - Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgecilğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 2017, s. 839-847.

16 Longworth'ün bu eseri, orijinal başlığından farklı bir isimle "Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı" olarak 1996 yılında Sedat Özden tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir. John A. Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Mücadelesi*, çev. Sedat Özden, Rey Yay., Kayseri 1998.

kazanmaya yönelik yürütülen faaliyetlere de tarihsel bir arka plan sunarak alan literatürüne katkı yapılması amaçlanmaktadır.

1. Longworth'ün Kafkasya'ya Gitme Nedenleri ve İstanbul'dan Bölgeye Hareketi

1 Mayıs 1837 tarihinde Longworth, İstanbul'dan bir gemiye binerek Sinop üzerinden üç hafta süren bir yolculuğun ardından 23 Mayıs günü Çerkezistan kıyılarına ulaşmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, seyyah, bu yolculuğa, İstanbul'da tanıştığı ve Kafkasya'ya gittiğinde kendisine her konuda yardımcı olacak Hacı lakaplı ve İmamıyiko adında iki kişi ve bir Rum hizmetli ile birlikte çıkmıştır. Longworth, yolculukları esnasında Hacı lakaplı kişinin, büyük bir merak içinde onun Çerkezistan kıyılarına gitme nedenlerini sorgulamaya çalıştığını fark ettiğini söyleyerek, okuyucuya onunla yaptığı konuşma üzerinden bölgeyi ziyaret etme nedenlerine dair bilgiler vermiştir. O, Hacı adlı kişiye kimseden saklayacak bir sırrı olmadığını, Kafkasya'ya ne İngiliz hükümeti ne de başka bir hükümet adına gitmediğini ve yalnızca kendi iradesi ile bu seyahati gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Ardından bu seyahati, kısmen meraktan kısmen de Rusların Kafkasya'ya karşı yeniden saldırıya geçtikleri bir dönemde, Çerkezlerle iletişime geçme konusunda dış dünyada kaydedilen gelişmeler ve daha da önemlisi, Rusların bölgede Çerkezlere yönelik uyguladıkları ablukanın kaldırılması yönünde yürütülen kimi faaliyetler konusunda onları bilgilendirmenin motive edici olduğunu düşündüğü için yaptığını belirtmiştir¹⁷. Seyyah ayrıca aldığı bazı haberlere göre, Rusların, Çerkez toplulukları arasına gönderdikleri adamları vasıtasıyla Vixen adlı İngiliz gemisinin¹⁸, Kafkasya kıyılarında ele geçirilmesinin ardından, İngiliz hükümetinin bu onur kırıcı davranış karşısında sessiz kalmayı tercih ettikleri şeklinde propaganda yaptıklarını, ancak bunun asılsız olduğunu söyler. Zira bizzat İngiltere Dışişleri Bakanı tarafından parlamentoda İngiliz bayrağının onurunun, onların kıyılarının bağımsızlığının güvencesi olduğunun altı çizilmiştir.

17 John Longworth, *A Year among the Circassians (1837-1838)*, Henry Colburn, London 1840, s. 10.

18 Kafkasya ile ticaret yapmak isteyen James Stanislaus ve George Bell kardeşler 1836 yılında İngiliz hükümetine Kafkasya kıyılarındaki Rus ablukasını tanıyıp tanımadıklarına dair bir kararın olup olmadığını sormuşlardır. Ancak bu konuda kendilerine kesin bir cevap verilmeyince, George Bell bu sefer bizzat İngiliz Dışişlerinden konu ile ilgili kendilerine kesin bir cevap verilmesini istemiş ve bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, konu ile ilgili yazılara (Gazetta) bakmasını söylemiştir. Yazıları inceleyen Bell, İngilizlerin Karadeniz kıyılarındaki Rus ablukasını tanımadığı sonucuna varmış ve Kafkasya ile ticaret yapmak için gerekli belgeleri almak için İstanbul'a gelmiştir. Burada bazı zorluklarla karşılaşan Bell, Urguhart'ın devreye girmesi ile bu sorunları çözmeyi başarmıştır. Ardından Londra'da kiralanan Vixen adlı gemi ile Ekim 1836'ta Kafkasya'ya doğru yola çıkmıştır. Gemi İstanbul'a vardığında durumdan haberdar olan Rus elçisi geminin yola çıkmasına engel olmaya çalışmış, ancak bunda başarılı olamamıştır. Bu gemi yolculuğunu organize edenlerden birisi olan Urguhart'ın bu konuda iki varsayımı vardı. Bunlardan birincisi, eğer Ruslar gemiye el koyarlarsa Rusya ile İngiltere'nin arası daha da açılacaktı. İkinci olarak, eğer Ruslar gemiye el koymazlarsa bu Rusya'nın Çerkezlere yönelik izlediği politikadan vazgeçtiği anlamına gelecek ve böylece İngiltere Çerkezlere doğrudan yardım edebilecekti. Ancak bu varsayımlardan ilki gerçekleşmiş ve Ruslar, Soğucak'a gelmesinden 36 saat sonra ablukayı ve karantinayı ihlal ettiği ve gümrük olmayan yerde ticaret yaptığı gerekçesi ile gemiye el koydular. Mustafa Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler (1829-1837)", *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), s. 89-90.

Bu nedenle, böyle bir kriz esnasında Çerkezlerin bizzat bir İngiliz'in dilinden İngiltere'nin onları terk etmediklerini duymaları daha önemli idi. Ayrıca Longworth, diğer bir niyetinin de kendisi gibi İngiliz olan ve gemisine Ruslar tarafından el konulan Bay Bell ile görüşerek, ona Ruslara en yakın zamanda bu konuda gerekli dersin verileceğini ve Ruslar tarafından yağmalanan mallarının da en yakın sürede kendisine iade edileceğini söylemek olduğunu aktarır¹⁹. Longworth, tıpkı Hacı gibi, okuyucularının da yanlış anlamalarına sebebiyet vermemek için, bölgeye geliş sebebine dair şu açıklamayı yapar:

Rus ablukasını aşarak ve Avrupalıların neredeyse hakkında hiçbir şey bilmediği bir bölgeye nüfuz ettiğimden, burada birkaç kelime ile bazı açıklamalar yapma özgürlüğüne sahip olduğumu düşünüyorum: İstanbul'da ikamet ettiğim esnada Çerkezistan ile ilgili edindiğim bilgiler biraz belirsiz ve romantik olmasına rağmen, ilgimi çekti ve ardından bu büyük bir merak halini aldı. Diğer Asya ülkeleri gibi, burası da Rus hırsının bölgede ilerleyişini hissetmiş ve eş zamanlı olarak Rus hırsı ve baskısı altında inlemişti. Ancak bu ihtilafın doğası komşularınınkinden farklı bir özellik taşıyordu. Rusya, diğer devletlerle olan ilişkisinde silah kullanmaktan ziyade diplomasiyi kullanarak daha fazla kazanç elde etti. Yahut Ruslar bu ikisini dönüşümlü olarak kullandılar. Ancak Kafkasya gibi gözlerden uzak ve yüzyıllardır bireysel bağımsızlığın köklü bir şekilde yerleştiği bir coğrafyada, yozlaşmış yönetimler üzerinde Rusların kullandığı entrika ve diplomasi herhangi bir sonuç vermedi. Bu nedenle, Rusların bölgede kullanacağı tek şey savaş idi.²⁰

Seyyahın verdiği bilgilere bakılırsa, kendisinin bölgeye geliş amacının İngiltere yahut diğer devletlerle herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır ve o, sadece Çerkezlere duyduğu kişisel merak ile bazı romantik hislerden kaynaklı olarak bu yolculuğa çıkmıştır. Ancak Longworth, anılan yapıtında, herhangi bir ayrıntı vermese de kendisinin bölgeye gitmesine karar verildiğini ve bu seyahat için yapılan hazırlıkların gizli bir şekilde yürütüldüğünü de ifade etmekten geri kalmamıştır. Nitekim, ilişkiye geçmiş olduğu ve kendisine Kafkasya'ya yapacağı seyahatinde eşlik edecek olan kişilerin ziyaretlerinin dikkat çekmemesi için seyyah, Pera (Beyoğlu) yakınlarında ikamet ettiği pansiyondan ayrılarak bir arkadaşının yanına taşındığını yazar. Ona göre Pera, Rus görevlilerle doludur ve burada Rusya'nın her yere ulaşan nüfuzuna karşı düşmanlık besleyen herkes, adeta bir suikastçı beklentisi ile dolaşmaktadır²¹. Yine seyyah, majestelerinin hükümetinde resmi görevi

19 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 11.

20 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 12. Rusların Vixen adlı İngiliz gemisine el koymalarına karşı dönemin İngiltere hükümetine karşı belli suçlamalar yöneltilmiştir. Örneğin, eski bir diplomat tarafından kaleme alınan bir eserde, tüm dünyada İngiltere'nin itibarını zedeleyen Vixen olayının unutulmadığını ve hatta bu davanın tekrar İngiliz mahkemesinde bir jüri karşısında görülmesi gerektiğini belirtir. Zira İngiliz kamuoyu Vixen olayı bağlamında uluslararası deniz hukuku, Çerkezlerin bağımsızlığı, Hindistan'ın güvenliği ve Rusya'nın bölgede izlediği saldırgan politikalar konusunda duyarlılık göstermektedir. *British Diplomacy Illustrated in the Affair of "Vixen"*, Curie and Bowman, New Castle 1839, s. 12. Anılan eserde her ne kadar yazarın adı açık bir şekilde verilmese de ve eserin eski bir diplomat tarafından kaleme alındığı söylene de, Urguhart'ın İngiltere hükümeti adına diplomat olarak çalıştığı düşünülürse, kitabın yazarının büyük bir olasılıkla David Urguhart olması gerektir.

21 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 1.

olan bir kişi tarafından, ülkesinin menfaati adına onurlu bir hizmet yapacağı konusunda yörelelendirilmesinin de Kafkasya'ya yapacağı bu ziyaretin önemli nedenlerinden biri olduğunun altını çizer²². Dolayısıyla bu bilgiler, Longworth'ün bölgeye gitme nedeninin bireysel bir irade ile olmadığını ve seyahatini büyük bir olasılıkla hem İngiltere hem de Osmanlı Devleti'nin bilgisi dâhilinde gerçekleştirdiğini düşündürmektedir. Longworth, özel bir görevle İngiliz hükümeti tarafından 1855 yılında Kafkasya'ya tekrar gönderilmiştir. Seyyahın bölgeye gönderilme amacı, İngiliz hükümetinin hem 1855 yılında bölgenin içinde bulunduğu durum hem de müttefik devletlerin bölgede yaşayan toplulukların sağlayacağı iş birliğine ne kadar güvenebileceklerine dair doğru bilgiler elde etmektir. Bu amaç doğrultusunda, Longworth'ün Kafkas topluluklarının en etkili liderleri ile iletişime geçmesi için, acil bir şekilde Kafkasya kıyılarına gitmesine karar verilmişti. Longworth'ün bölgeye yaptığı ziyaretin asıl amacı, gerekli olması durumunda, Çerkez topluluklarının, İngiliz hükümetinin emrinde Ruslara karşı savaşabilecek ne kadar askeri güçleri olduğuna ilişkin bir araştırma yapmaktır. Böylece, İstanbul'da, Kafkasya'ya götürülmesi için, barut ve birtakım silahlar temin edilerek Longworth'ün seyahati için gerekli tüm hazırlıklar yapıldı. Eğer bu malzemeler İstanbul'dan yeterince temin edilemezse Longworth, bunları doğrudan İngiltere'den isteyebilecekti²³. Longworth'ün bölgeden ayrılmasından sonraki süreçte de Osmanlı Devleti'nin bölgede saldırgan bir tutum izleyerek yayılmaya çalışan Ruslara karşı Çerkezistan'a silah ve mühimmat yardımı yaptığı anlaşılmaktadır. Zira Alman basınında çıkan bazı haberlerde, Petersburg'dan gelen bazı mektuplara göre, Çerkezlere silah ve mühimmat taşıyan bazı Osmanlı bandıralı gemilere Ruslar tarafından el konulduğu ve bu gemilerde ele geçirilen bazı belgelerin de bunu teyit ettiği yönünde bilgiler yer almaktadır. Hatta Rusya, bu durumun Çanakkale antlaşması hükümlerine gönderme yaparak suç olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Osmanlı hükümeti ise Çerkezistan bölgesine gidecek mühimmat ve silah sevkinin bir daha gerçekleşmemesi yönünde önlemler alınacağına dair Ruslara güvence vermiştir²⁴. Bu bilgilerden, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın bölgedeki güçlü siyasi ve ekonomik nüfuzu karşısında doğrudan bir tavır sergileyecek güçte olmasa da Kafkasya'da Ruslara karşı verilen direniş mücadelesini dolaylı olarak desteklediği ve Rusya'nın bölgedeki yayılcı politikalarından tıpkı İngiltere gibi rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.

Longworth, Rusların Karadeniz'de izledikleri saldırgan ve yayılcı politikalarından rahatsız olan İngiliz hükümeti tarafından bölgeye gönderilen ilk kişi değildi. Söz gelimi, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Longworth örneğinde olduğu gibi, 1833 yılında İstanbul'da İngiliz büyükelçiliğinde kâtip olarak görev yapan David Uguhart'ın ve bazı ajanların tüccar kimliği altında bölgeye gönderilmesine karar verdi ve bu yönde yapılacak faaliyetler, bizzat İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan Ponsonby tarafından organize

22 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 16.

23 Musa Şaşmaz, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM*, 10 (1999), s. 225-226.

24 *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. III, James Ridgway and sons, London 1844, s. 177.

edildi. Yine 1834 yılında Rusların bölgede Çerkez topluluklarına karşı saldırıları artınca, Şapsığ ve Natukhaçların önde gelen liderleri, bu durum hakkında bir değerlendirme yapmak için Adegum nehri yakınlarında bir araya gelerek bir toplantı yapmışlar ve İngiliz Yüzbaşı Lions bu toplantıya bizzat katılmıştır. Lions beraberinde Çerkezlerin önde gelen önemli kişilerinden birisi olan Sefer Bey'den²⁵ Ruslarla barış yapmak yerine, onlara karşı direnmeleri yönünde çağrı yapan bir mektup da getirmiş ve ilkbahar yahut yaz aylarında Türklerden ve İngilizlerden yardım alacaklarına dair onlara bazı teminatlar vermiştir²⁶. Lions'un toplantıda vermiş olduğu bu bilgi, Türkiye'den yeni dönen elçilik heyeti tarafından da teyit edilince, Ruslarla barış yapmaktan vazgeçilerek, düşmana karşı hep birlikte mücadele edilmesine karar verilmiştir²⁷. İngiltere'nin Kafkasya'ya yönelik izlediği politika bağlamında Ponsonby, 1836 yılında da Morning Post muhabiri J. A. Stewart'ın²⁸ bölgeye göndermiştir²⁹. Buna ek olarak, aynı yıl Ponsonby ve Urguhart'ın öncülüğünde, Karadeniz kıyılarında istihbarat çalışmaları ve ticaret yapmak amacıyla James Stanislaus ve George Bell kardeşler ikna

25 Bazı kaynaklarda, Sefer Zaniko'nun Anapa civarında geniş topraklara sahip olan Zaniko ailesine mensup olduğu yer almaktadır. Kimi Rus kaynaklarında ise ondan knez (prens) olarak söz edildiği görülmektedir. Zaniko ailesi geçmişte Çerkezlerin Rusya'ya karşı ortaya koydukları politikaların belirlenmesinde önemli ve etkin bir rol oynamıştır. Sefer Zaniko ya da diğer adıyla Zanzade Sefer, 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra gelişen olayların hem çok içinde hem çok dışında kalan, ancak Çerkezlerin Rusya ile mücadelesinde etkin bir rol oynayan kişilerden birisidir. Onun siyasi görüşleri Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin Kuzey Kafkasya'ya yönelik politikaları bağlamında şekillenmiştir. Osmanlı kaynaklarında Çerkez ileri gelenlerinden ve Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan birisi, İngiliz kaynaklarında Çerkezlerin bağımsızlığı için mücadele veren bir kahraman, Rus kaynaklarında ise bir Osmanlı ajanı olduğundan söz edilir. Çerkezler Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilgisinin kalmadığını öğrendiklerinde, tam bir hayal kırıklığı yaşamışlar ve Osmanlı Devleti'nin Çerkezlerden nasıl vazgeçtiğine bir anlam verememişlerdir. Böylece, bir durum değerlendirmesi yaparak ne yapacaklarına karar vermek üzere toplanmışlardır. Hemen hemen bütün Çerkez ileri gelenlerinin katıldığı toplantıda, Sefer Zaniko'nun etkisiyle, Rusya ile mücadeleye devam edilmesi ve bunun için Osmanlı Devleti'nden yardım istenmesi yönünde karar alınmıştır. Ayrıca toplantıda Natuhaç, Şapsığ, Abzeh, Bjeduş, Kemirguey, Hatukay, Mehoş, Besni, Başlıbay, Teberde, Braki ve Karaçay kabilelerinin ileri gelenleri Sefer Zaniko'ya kendilerini temsil etmesi için bir vekâletname vermişlerdir. Bunun üzerine Zaniko, onlara Kur'an üzerine yemin ettirmiş ve dışarıdan bir yardım gelinceye yahut gelecek yardımdan ümitlerini kesinceye kadar savaşa devam edeceklerine ilişkin ona söz veremelerini istemiştir. Bu nedenle Çerkezler, Osmanlı Devleti'nden yardım istemek için, Sefer Zaniko başkanlığında 22 delegeden oluşan bir heyeti İstanbul'a göndermişlerdir. Hatta gönderilen elçilik heyeti, İstanbul'da çok büyük ilgi görmüş ve heyetin üyelerine konum ve sınıflarına göre bazı hediyeler ile para verilmiştir. Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "Kuzey Kafkasya'nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko", *Bilig*, sayı 76 (2016), s. 60-63; Yahya Khoon, "Prince of Circassia": Sefer Bey Zanuko and the Circassian Struggle for Independence", *Kafkasya Çalışmaları*, 1/1 (2015), s. 73-97.

26 Ali Kasımov- Hasan Kasımov, *Çerkes Soykarımı*, çev. Orhan Uravelli, Takav Matbaası, Ankara 1995.

27 Aydın, a.g.m., s. 86-87.

28 Longworth de gezi notlarında, gazeteci Stewart'ın kendilerinden önce bölgeye geldiğini ve yerli halkla ilişkiye geçtiğini söyler. Longworth, *a.g.e.*, I, s. 264.

29 Aydın, a.g.m., s. 88. Portfolio'da 1836 yılında Rusların bölgede yürüttükleri siyasi ve askeri faaliyetlerin İngiltere için rahatsız edici olduğu ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarını tehdit eden bu faaliyetlerin önüne geçmek için acilen tedbir alınması gerektiğinin altı çizilmektedir. Örneğin, Ruslara ait 12.000 kişiden oluşan bir ordu, Çerkesya sahilinde yer alan Anapa ile Gelincik arasında bulunan bir kaleyi ele geçirmiştir ve bu olay, Rus ilerleyişinin önünde önemli bir engel teşkil eden Kafkas haklarının umutlarına ve çabalarına da ciddi bir darbe indirmiştir. *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. I, James Ridgway and sons, London 1836, s. 369.

edilerek bölgeye gönderilmiştir³⁰. İşte Longworth'un yapıtında adından sıkça söz ettiği ve Kafkasya'da bulunduğu esnada bir araya gelerek birlikte birtakım faaliyetlerde bulunduğu kişi, James S. Bell'dir³¹. Yine Urguhart tarafından İngilizce ve Fransızca yayınlanan Portfolio adlı dergide, Rusların Kafkasya'da ilerlemesine bağlı olarak hâkimiyetini arttırması, yorgun düşmüş Osmanlı Devleti'nin bunlar karşısında elinin kolunun bağlı olmasının yarattığı güvensizlik duygusu, Rusların bölgeyi ele geçirmek için yaptıkları entrikalar ve en önemlisi onların bölgeye yönelik hareketlerinin oldukça ciddi bir hal almasının, Ruslara karşı direnmek için Çerkez topluluklarının bir araya gelmekten başka bir seçenekleri olmadığı fikrine sahip olmalarına sebebiyet verdiği belirtilmektedir³². Dolayısıyla, Longworth'un gezi notlarında verdiği bilgilere bakıldığında, tıpkı Urguhart, Yüzbaşı Lions, gazeteci Stewart ve Bell gibi, onun da Kafkasya bölgesi üzerinde kendini güçlü bir şekilde hissettiren Rus etkisini yerinde gözlemlemek ve bölgede yaşayan Çerkez toplulukları ile iletişime geçerek, onları bir araya getirip Ruslara karşı direnmeleri konusunda motive edici çalışmalar yürütmek için İngiliz hükümetinin bilgisi dâhilinde, bu seyahati gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

2. İngilizlerin Çerkez Toplulukları ile İletişime Geçme Çabaları ve Yürütülen Faaliyetler

Bölgede buldukları süre zarfında Longworth ve Bell, Çerkez topluluklarının hem Ruslara karşı vermiş oldukları onurlu mücadelede yalnız olmadıklarını göstermek hem de onların güvenini kazanmak için pek çok kez düzenledikleri Meclis toplantılarına katılmışlar ve böylece onların Ruslar karşısında vermiş oldukları bağımsızlık mücadelesinde motive edici bir rol oynamaya çalışmışlardır. Söz gelimi, bu Meclis toplantılarından birine katılan

30 Ardından Bell, Kafkasya ile ticaret yapabilmek için gerekli belgeleri almak amacıyla İstanbul'a gelmiş, ancak burada bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bell, Urguhart'ın devreye girmesi ile sorunları aşmış ve gerekli izni almayı başarmıştır. Ardından Vixen adlı gemi kiralanarak 9 Ekim 1836 tarihinde Londra'dan Çerkez kıyılarına doğru yola çıkmıştır. Gemiye karantınayı ihlal ve gümrük olmayan yerde ticaret yaptığı gerekçesi ile Ajaks adlı Rus gemisi tarafından el konulmuştur. Norman Luxembourg, *İngilizlerin Rusya'ya İlgisinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998, s. 134, 139, 144; Kasimov, *a.g.e.*, s. 134; Charles Webster, "Urguhart, Ponsonby and Palmerston", *The English Historical Review*, LXII/244, Oxford 1947, s. 342. Bell, eserinde Vixen olayını duymuş olan okuyucularının, onun Kafkasya'ya yaptığı ziyaretinin temel amacının bölge ile ticari ilişkiler kurmak niyeti ile gerçekleştiğini zaten farkında olacaklarından söz eder. Ardından bölgeye yaptığı ikinci ziyaretinin de benzer bir amaç taşıdığını belirtir. O, pek çok kişinin düşündüğü gibi, Vixen gemisine Ruslar tarafından el konulmasından ötürü, İngiliz hükümetinin bir tazminat talep edeceği ve böylece bu toprakların ticarete açılacağını umduğunu söyler. Ona göre bu seyahat, Majestelerinin Dışişleri sekreterinin arzusu ile gerçekleşmiştir (daha doğrusu böyle olduğuna inandırılmıştır) ve bu istek, Bay Strangways kanalı ile İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde görev yapan Urguhart'a iletilmiştir. Urguhart da Bell ile birlikte bu seyahat için gerekli olan tüm hazırlıkları yapmıştır. James S. Bell, *Residence in Circassia During the Years 1837-1838-1839*, I, Bradbury and Edwards, London 1840, s. v.

31 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 93-116.

32 *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. I, James Ridgway and sons, London 1836, s. 238. Anılan eserde, Kafkasya'da yaşayan toplulukların konuştukları dil ve kültürleri, fiziksel özellikleri, kişilikleri ve nüfuslarına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. *Portfolio*, Vol. I, s. 231, 297, 370, 478. Bu bilgilerin, İngilizlerin Çerkezler özelinde Kafkasya'daki Rus yayılmacılığı karşısındaki tedirginliklerini ve buna bağlı olarak onların bölgeye yönelik ilgisini ortaya koyar nitelikte olduğu söylenebilir.

Longworth, bölgede asıl bulunma nedenini ortaya koyan bazı önemli ipuçları verir. O, toplantının Çerkezler arasında önemli ve saygın bir yere sahip olan Mansur Bey tarafından açıldığını ve Çerkez topluluklarının Ruslara karşı vermiş oldukları mücadeleye yönelik İngiltere'nin izlediği politikanın ne olduğuna dair kendisine bazı sorular yöneltildiğini, ancak verdiği cevapların, toplantıya katılanlar için çok tatmin edici olmadığını söyler. Zira Longworth, İngiliz hükümeti ile doğrudan herhangi bir ilişkileri bulunmadığından İngiliz hükümeti adına da fikir beyan etme yetkisi olmadığını ve bu konuda yapacağı açıklamaların da sadece bireysel düşünce ve görüşlerini yansıttığını ileri sürer. Ancak Longworth, ondan beklediği cevapları alamayan ve dışarıdan bekledikleri yardımın da gelmediğini gören bu insanların cesaretlerinin kırılacağını fark ettiği için, onların umutlarını yükseltmenin önemli olduğunu söyler ve onların Ruslara karşı yaptıkları savaflara bizzat gönüllü olarak katılmak istediğini belirtir. Fakat Longworth, İngiliz hükümeti ile herhangi bir resmi bağı olmadığını söylemesine rağmen, toplantıya katılan insanların umutlarını canlı tutmak için İstanbul'daki İngiliz elçisi tarafından Çerkezlere iletmek üzere Bay Bell'e verilen gizli bir mesajdan söz etmenin ve bunun paylaşılmasının etkili olabileceğini düşündüğünü aktarır. Lord Ponsonby mesajında, Bay Bell'den çok kısa bir süre içinde kendisinden bazı önemli haberler alacaklarını Çerkezlere söylemesini istemektedir. Ponsonby ayrıca Bell'e onun bölgeye yapacağı seyahatten haberdar olmadığını ve aslında bu mesajı, Çerkezlere bizzat kendisinin vermek istediğini de söylemiştir. Seyyah, Çerkezlerin elçisi olarak Türkiye'de bulunan Sefer Bey'in adamı Nogay İsmail'in getirdiği mektuplar açılmadığı ve Ponsonby'nin mesajında kast ettiği haberlerin bu mektuplarda olduğuna dair hiç kimsenin herhangi bir şüphesi kalmadığı için, Bay Bell'in onlara getirdiği mesajın doğruluğunun teyit edildiğini belirtir³³. Ardından oldukça cesur ve vatanperver bir kişi olan Mansur'un Meclis'te yaptığı konuşmadan etkilenen Longworth, aslında ticari amaçlar için beraberinde getirdiği ve masrafını Bay Bell ile yarı yarıya karşılamak üzere anlaştıkları iki yahut üç tonluk kurşunu onlara hediye ettiğini söyler ve bu bağışın Çerkezler arasında büyük bir sevinç ve mutluluğa neden olduğunu yazar³⁴. Görüldüğü üzere Longworth ve Bell, doğrudan olmasa da örtük bir şekilde Çerkezlerin Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesini desteklemeye çalışmaktadırlar. Ayrıca hâlihazırda başta İngiltere olmak üzere dış dünyadan bekledikleri yeterli desteği alamayan Çerkez topluluklarının hem umutlarını hem de cesaretlerini arttırmak için ihtiyaç duydukları kurşun ve barut gibi kimi önemli ihtiyaç maddelerini sağlayarak onlara mühimmat desteği sağlamaktadırlar. Longworth, önemli olarak nitelendirdiği bir başka Meclis toplantısına ise, Çerkezlerin, "İngiliz Nadir" koduyla isimlendirdikleri kişi ile birlikte katılır. Longworth yapıtında, bu kişinin yanında kâtipliğini yapan Ömer adında bir Türk ile birlikte Trabzon üzerinden bölgeye geldiği bilgisini verir³⁵. Ancak seyyah, Nadir Bey'in getirdiği haberlerin

33 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 118, 121.

34 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 121, 123.

35 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 179. Longworth ayrıca eserinin giriş kısmında Çerkeziistan'a gelen İngilizlerden söz ederken, bölgeyi ziyaret eden ilk kişinin Bay Urguhart olduğunu ve bu ziyaretin, Çerkezlerin kaderinde önemli

çok iç açıcı olmadığını ve bu haberlerin doğruluğunun kendisine gönderilen mektuplarla da teyit edildiğini söyler. Ona göre, bu haberler içinde en kötüsü İngiltere Kralı olan IV. William'ın öldüğüne dair olan haberdir; çünkü Çerkezler, onun ölümü ile birlikte özgürlük mücadelelerinde çok önemli bir dostlarını kaybetmişlerdir. Kral William, dünyanın büyük bir kısmının Rus hâkimiyeti altına girmemesi konusunda kararlıdır ve gerçekten yabancı bir boyunduruğun altına girmemek için cesur bir şekilde mücadele sürdüren Çerkezlere karşı derin bir sempati beslemektedir. Ayrıca Vixen olayının, İngiltere'nin onuruna yakışmayan bir şekilde sonlandırılması, konunun asılsız temellere dayandırılarak kapatılması, şu ana kadar Çerkezler için yapılmış şeylerin inkâr edilerek farklı bir yola girilmesi, İngiltere'yi şimdiye kadar başa geçmiş en başarılı kralından mahrum eden büyük felaketin sonuçlarıdır³⁶. Longworth, Çerkezler için iç açıcı olmayan bu haberlerin geciktirilmeden onlara iletilmesi gerektiğini ve bu amaçla Nadir Bey ile birlikte bir bildirme kaleme almanın zorunlu olduğunu belirtir. O, katılacakları Meclis için kaleme aldıkları bu bildirme hakkında şunları söyler:

Getiren kişi bakımından oldukça zor bir görev olan bu nahoş haberlerin Çerkezlere iletilmesi gerekiyordu. Ülkenin her tarafından endişe içinde olan çok sayıda insan bir araya geldiği için, bu haberlerin geciktirilmesi mümkün değildi. Bu konuyu tartışmak için çok az bir zaman vardı; çünkü ertesi gün büyük bir Meclis toplanacaktı. Bu nedenle, Mecliste okunması için acil bir şekilde bir bildiri kaleme almaya karar verdik. Bildiriye öncelikle ölümünün Çerkezlerin davası için oldukça şanssız bir durum olduğunu altını çizerek Kral William'ın vefat haberi ile başladık. Ancak hala Avrupa'da onları destekleyen ve onlar için çaba göstermekten imtina etmeyen dostları olduğu konusunda onlara güvence verdik. Ayrıca onlara yönelik bu ilgi ve sempatinin, dostları olan Davut Bey'in çabaları sayesinde olduğunu onlara açıkladık. (David Urganhart). Yine Urganhart ile herhangi bir ilintisi olmamasına rağmen, Nadir Bey'in bölgeye gelmesi ve onlar için beraberinde getirdiği az bir miktarda silahın da İngilizlerin Çerkezlere olan ilgisinin önemli bir göstergesi olduğunu belirttik. Fakat bana gelen mektuplar aracılığı ile onlara ilettiğim gibi, Avrupa'daki dostları, onlara, daha büyük bir ölçekte yardım etmek için hazırlık yapıyorlardı. Böylece, vatanlarını savunma mücadelelerini sürdürmeleri ve bir araya gelerek güçlerini birleştirmeleri konusunda onları teşvik ettik. Fakat hem ülkemizin güvenilirliğine gölge düşürür düşüncesi hem de iki taraf için de daha iyi olacağı için Vixen olayına dair herhangi bir şey söylemedik.³⁷

Longworth devam eden satırlarda, yüksek sesle okunan ve Meclis'in önemine dikkat çeken bu bildirinin, bir araya gelen insanlar tarafından genel olarak olumlu karşılandığını,

---

bir dönüm noktası olmasına rağmen, oldukça kısa sürdüğünü ve Urganhart'ın bölgeye yaptığı bu gezi ile ilgili gözlemlerini dış dünya ile paylaşmadığını söyler. Ardından gazeteci Stewart'ın bölgeyi ziyaret ettiğini ve onun, gezi notlarını gerçeğe sadık ve canlı betimlemelerle kaleme aldığını yazar. Stewart'tan sonra, bölgeye gelen Bay Bell'in ise, ilk ziyaretine dair gözlem ve incelemelerini kayıt altına aldığını ve Bell'in bölgeye ikinci ziyareti esnasında kendisinin de onunla birlikte bir yıl kadar Çerkezistan'da kaldığını ve bu sırada kendilerine Bay Knight adlı bir İngiliz'in katıldığını belirtir. Büyük bir olasılıkla Çerkezlerin Nadir Bey olarak isimlendirdikleri bu kişi, Longworth'ün sözünü ettiği Bay Knight olmalıdır. Bkz. Longworth, *a.g.e.*, I, s. vii.

36 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 180-181.

37 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 181-182.

hatta alkışlandığını ve toplantının oldukça verimli bir havada geçtiğini söyler. O, ayrıca toplantının samimi ve içten bir havada geçmesinde, Nadir Bey'in toplantıya gelirken giymiş olduğu ön yüzünde yeşil ve altın renkte işlemeleri olan geleneksel kırmızı ceketin önemli bir etkisinin olduğunu düşündüğünü kendisine söylediğini yazar. Ancak kendilerini rahatsız eden tek konunun, Nadir Bey'in beraberinde getirdiği ve bu konuda Çerkezlerin asla taviz vermeyecekleri barutun dağıtılması meselesi olduğunu belirtir. Nitekim Nadir Bey, haklı olarak getirmiş olduğu barutu düşmana karşı dilediği gibi kullanma konusunda kendisine izin verilmeyişinden rahatsızdır. Seyyah, Nadir Bey'in bu duruma bir çözüm getirmek amacıyla kendilerine her konuda danışmanlık yapan Mehmet adındaki kişiye danışarak toplam 16 adet olan barut kasalarından dört tanesini kendisi adına sakladığını ve kalan diğer kısmının ise ülkeye dağıtılması için gerekli kişilere verildiğini aktarır³⁸. Seyyahın hem Bay Bell hem de Nadir Bey ile birlikte Çerkezlerin önemli konuları tartıştıkları ve kararlar aldıkları Meclislere bizzat katılmaya çalıştıkları görülmektedir. Onların bu tür önemli toplantılara katılma amaçlarının Çerkezlerin Ruslara karşı verdikleri mücadele sürecinin hem bir parçası olmak hem de onları her konuda desteklediklerini göstererek umutsuzluğa kapılmamaları yönünde motive etmek olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, İngilizlerin, burada barut dağıtma örneğinde olduğu gibi, Çerkezlerin ihtiyaç duydukları kimi ihtiyaç maddelerini temin ederek, bölgede Ruslara karşı verilen mücadeleye cephane desteği de sağladıklarını belirtmek gerekir. Yine Nadir Bey'in Meclise geleneksel giysiler giyerek gitmesini, İngilizlerin hem Çerkez topluluklarının güvenlerini kazanmak hem de bölgede İngilizlere yönelik sempatinin pekiştirilmesi şeklinde yorumlamak mümkündür.

Longworth, Bell ve Nadir Bey'in Rusların bölgede yürüttükleri askeri faaliyetlere dair bilgi almak için Pşat, Abun, Gelincik, Semez, Kuban gibi Çerkez topluluklarının yaşadıkları bölgelere de geziler düzenledikleri görülmektedir. Ancak sey yah, misafir statüsünde oldukları için özgür bir şekilde diledikleri yere gitmelerine izin verilmediğini ve bu durumu ancak bölgede daha güçlü bir otoriteye sahip birisine bağlanarak aşmaya karar verdiklerini aktarır. Ardından bölgede böyle bir güce sahip tek kişinin herkes tarafından saygı gören Mansur Bey olduğu ve bu nedenle ziyaret etmek için ona haber gönderdiklerinden söz eder. Ona göre Mansur Bey, bir sonraki gün onların bu isteğine olumlu cevap vermiş ve bunun üzerine onun yaşadığı yere gitmişlerdir. Ancak Mansur Bey'in yaşadığı ev, bölgede sahip olduğu güç ve otorite ile orantılı değildir. Bütün gücünü ve zamanını halkı ile ilgili işlere vakfettiği için, ailesinden kendisine kalan mal varlığı da artmaktan ziyade azalmış ve bundan geriye Kuban düzlüklerinde otlayan bir kısırak sürüsünden başka bir şey kalmamıştır. Mansur bizzat düşman topraklarına yapılan saldırılara liderlik yapsa da bunlardan elde edilen ganimetten çok az bir pay almaktadır. Ancak halk onunla ilgilenmekte ve ihtiyaçlarının karşılanması yönünde her şeyi yapmaktadır. Örneğin, halkın gönüllü olarak verdikleri büyük baş hayvanlarla ağılları

38 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 189-191.

boş kalmamaktadır. Yine ziyaretleri esnasında Mansur'un arkadaşlarından olan biri ona 50 tane koyun hediye etmiştir. Mansur'un ikamet ettiği yapı her türlü ihtişam ve debdebeden uzak olmasına rağmen onun insanlar üzerinde güçlü bir nüfuzu vardır; çünkü kamu işleri ile ilgili ona danışmak için gelen saygın yaşlıların ve Kuban'ın ötesine yapılacak akınlarda Mansur'un kendilerine komuta etmesini isteyen delikanlıların sayısı o kadar fazladır ki; ne çevrede bulunan ağaçların sayısı, ziyarete gelenlerin atlarının bağlanması için yeterlidir; ne de konuk evinin duvarları ziyaretçilerin silahlarını almaktadır³⁹. Longworth, ziyaretleri esnasında Mansur Bey'e dair izlenimlerini şu şekilde aktarır:

Ziyaret için gelen bu kalabalığın arasından geçtik ve kapıda bizzat ev sahibimizin beklediği eve doğru yürüdük. Yataktan henüz kalkmış olan Mansur, ancak bir koltuk değneğinden destek alarak ayakta durabiliyordu. Acı çekiyor olmasına rağmen tavırları neşeli ve nazikti. Onu ilk kez görme fırsatı elde eden Nadir, yiğitliği ve samimiyetinden etkilendiği kadar, onun nezaketinden de etkilendi. Biz, tüm misafirler evden ayrılınca, onunla özel bir görüşme yapma isteğimizi ilettik. Konuşmamızın ana konusu, bizim bu topraklardaki anormal durumumuz ile gerçekte bizim kim olduğumuz yönünde, insanları ikna etmekte zorluk çekiyor olmamızdı. Bazen insanların gözünde şüpheli bir duruma düşerken, bazen de gereğinden fazla saygı görüyorduk. Oysa bizim tek istediğimiz şey, zamanımızı istediğimiz gibi özgür bir şekilde geçirebilmektir. Bunun üzerine, Mansur şikâyet ettiğimiz bu durumdan ötürü, üzüntü duyduğunu ve bunun, insanların kötü niyetinden ziyade, cahilliklerinden kaynaklandığını belirtti. Mansur'a göre, hem bu insanların içinde buldukları güçlükler, hem de bu topraklarda Avrupalıların varlığına pek alışık olmamaları, bölgeye yapılan ziyaretlerin amacı konusunda onların kandırılmalarına yol açmaktadır. Fakat Mansur'un açık bir şekilde gördüğü şeyi, onlar anlayamıyordu. Ona göre, tüm uluslararası ilişkiler için bir başlangıç olmalıdır ve bu topraklarda herhangi bir çıkarı olmayan, anneleri ve babaları bu topraklarda yaşamayan ve büyük güçlükler altında Çerkezya'yı ziyaret eden bu insanları, diğerlerinin de izleyeceğini ve ancak bu şekilde, İngilizlerle Çerkezler arasında güçlü bir bağ kurmak mümkün olacaktır. Ancak kurulan bu güçlü ilişkiden faydalı sonuçlar elde edilebilecektir.⁴⁰

Longworth ayrıca Mansur'un sözlerindeki samimiyet ve içtenliği açık bir şekilde gözlemlediklerini ve bundan etkilenen Nadir Bey'in de hemen söz alarak buradan dönüşünde, bütün eyaletlerin temsilcilerinden oluşan bir temsilci heyetini kendisi ile birlikte İngiltere'ye götürebileceğini Mansur'a söylediğini aktarır. Zira böyle bir girişim, İngiltere ile Çerkezistan arasında ilişki kurulmasını sağlayacaktır. Buna ek olarak Longworth, Nadir Bey'in böyle bir misyonun başarılı olması için yapılacak tek şeyin, düşmana karşı kararlı bir eylem yaparak bir kale ele geçirmek olduğunu Mansur Bey'e söylediğini belirtir. Ancak Mansur Bey, ayağındaki yaradan dolayı, böyle bir akını hemen komuta edemeyeceğini ve ancak birkaç gün sonra bunu yapabilmesinin mümkün olacağını söyler. Bunun yanı sıra Mansur Bey, bu birkaç günü, Çerkezlerin lideri olmayı arzu eden kişiler için vazgeçilmez bir unsur

39 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 227-228.

40 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 229-230.

olan teveccühlerini kazanmak adına kullanabilecekleri yönünde onlara tavsiyede bulunur. Hatta o, ırkdaşlarının güçlü, kuvvetli ve dik başlı olduklarından, bir paşanın yahut soylu bir prensin kaş çatmasını bile dikkate almadıklarını, fakat tatlı dilin her kapıyı açtığını ve hatta kendisinin de bu kadar sevilmesinin sırrının kullandığı tatlı dil olduğunu vurgular⁴¹. Görüldüğü üzere Longworth, Bell ve Nadir Bey hem bölgede daha rahat ve özgür hareket edebilmek hem de üzerlerinde hissettikleri şüpheleri ortadan kaldırmak için, çevrede saygın ve nüfuzlu bir isim olan Mansur Bey ile görüşmüşlerdir. Ayrıca Nadir Bey örneğinde olduğu gibi, bölgeye İngiltere'nin dikkatini çekmek için Ruslara karşı etkili eylemlerde bulunmaları hususunda Çerkezleri ikna etmeye yönelik politika izlediklerini de belirtmek gerekir. Nitekim Longworth eserinde, Semez'de uzun süre ikamet etmelerinin asıl nedeninin, bazı Çerkez liderlerinin İngilizlerin bölgedeki varlığının halkı daha da cesaretlendirdiği ve bazı konularda onların tavsiyelerine ihtiyaç duydukları yönündeki görüşleri olduğunu vurgular. Ancak seyyahın aradan zaman geçtikçe Çerkezlerin Ruslara karşı pek harekete geçmeye niyetlerinin olmadığı ve bazı konuları da ağırdan almaya çalıştıklarını fark ettiklerinden ötürü daha iç bölgelere doğru gitmeye karar verdikleri şeklinde aktardığı bilgi, bunu teyit eder niteliktedir⁴².

Longworth ve beraberindekilerin Mansur'dan başka görüştükları bir diğerk lider ise, bölgede saygın ve nüfuzlu birisi olan Bjeğuğ prensi Pşıkuy Bey'dir. Bjeğuğ bölgesi İngilizlerin ikamet ettiği bölge ile sınırdır ve bu nedenle seyyah geldikleri ilk andan itibaren bölgenin en önde gelen kişisi olan Pşıkuy Bey ile irtibata geçtiklerini yazar. Hatta kendilerine verilen tavsiye üzerine bu kişiye bazı hediyeler ile bir haberci de göndermişlerdir. Ona göre, Pşıkuy Bey şartlar gerektirdiği için Ruslarla anlaşmış gibi gözüken bir politika izlemektedir. Ancak o, bu şekilde Ruslardan elde ettiği bazı bilgileri soydaşlarına ileterek onların mücadelesine elinden geldiğince yardım etmeye çalışmaktadır. Hatta bazen maske takarak Şapsığların Rus bölgelerine yaptıkları baskınlara bile katılmaktadır. Pşıkuy Bey, Longworth ve diğerk İngilizler ile görüşerek onların bölgeye geliş sebeplerini ve planlarını öğrenmek istemiştir. O, Rus generalden bu görüşme iznini kendilerine her şeyi anlatmak şartı ile zorlanmadan almıştır; çünkü Ruslar da tıpkı Çerkezler gibi Longworth, Bell ve Nadir Bey'in İngiliz hükümetinin temsilcisi olduklarına inandıkları için onlarla ilgili bilgi edinmeye can atmaktadırlar. Longworth, PşıkuyBey ile yaptıkları özel görüşmeye dair şu bilgileri verir:

Pşıkuy Bey, Rusların nihai emellerinin tüm ülkeyi ele geçirmek olduğunu en iyi bilen kişinin kendisi olduğu konusunda bizi temin etti. O, aynı zamanda kendi kabilesinin insanların Rus ilerleyişi karşısında hem Şapsığları hem de Natuhaçları en içten duyguları ile desteklediklerini, ancak tüm topraklarının Rus saldırılarına maruz kaldığından, komşularına karşı yürütölen acımasız saldırılara sessiz kalmaktan başka bir seçenekleri olmadığını da biliyordu. Ancak ihtiyaç halinde Abzeh dağlarına çekilmelerine izin verildiği

41 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 230-231.

42 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 107-108.

takdirde, hemen onlarla birlikte mücadeleye katılacaklarını ve asla Ruslarla bir anlaşma yapmayacaklarını belirtti. O, Abzehlerin onlara bir yer vermeleri konusunda umutsuz değildi. Ardından Pşıkuy Bey, bize burada insanlar üzerinden kurduğumuz otoritenin ve sahip olduğumuz prestijin benzerini, Abzeh bölgesindeki insanlar üzerinde de kurulmasının hem kendilerine Abzeh topraklarında bir yer sağlama hem de Çerkez kabileleri arasında mevcut olan bazı kan davaları ile anlaşmazlıkların çözümüne de yardımcı olacağına altını çizdi.⁴³

Longworth'un aktardığı bilgilerden, İngilizlerin Çerkez topluluklarını Ruslara karşı harekete geçirmek için Çerkez kabilelerinin önde gelen kişilerini ziyaret ederek bazı görüşmeler yaptıkları ve bu şekilde onlara hem psikolojik bir destek sağladıkları hem de Ruslara karşı onları daha etkin bir mücadeleye yöneltme hususunda bazı faaliyetler gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Fakat burada Pşıkuy Bey örneğinde olduğu gibi, Çerkez topluluklarının da onların bölgedeki varlığından istifade ederek kimi sosyal ve siyasi sorunlarına çözüm getirmeye çalıştıkları dikkat çekmektedir.

3. Çerkezlerin İngilizlere Yönelik İlgi, Beklenti ve Umutları

Longworth, Çerkez topluluklarının Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesine İngiliz hükümetinin vereceği desteğe ilişkin beklenti ve umutlarına yapıtında geniş yer ayırır. O ilk olarak, katıldıkları Milli Meclislerden birinde bölgenin önemli isimlerinden olan Mansur Bey'in yaptığı bir konuşmada topraklarını işgal etmek üzere harekete geçen ve onları dize getirmek için elinden geleni yapan Ruslara karşı, İngiltere'nin müdahale edip etmeyeceğini ve bu konuda İngiltere'nin onlara nasıl bir umut vereceğini kendilerine sorduğunu söyler. Ardından seyyah, İngiliz hükümetinin Vixen olayına dair takındığı tutumun hem Rus ablukasının kalkması hem de onların bağımsızlığının tanınacağına yol açacağına güçlü bir şekilde inandıklarına vurgu yapar. Ancak bu yorumların sadece kişisel görüşleri olduğu ve Kafkasya'ya sadece kendi özel ilgi ve merakından dolayı geldiğini yineler. Fakat onun bu konuda Çerkezlere verdiği cevap çok tatmin edici bulunmamıştır. Zira onların etraflarını saran tehlike çok yakındadır ve kurtuluş ümidi ise belirsiz ve uzaktır. Bu nedenle Longworth'un bunu yapacak güç ve yetkisi olduğuna inandıkları için ondan kendileri ile daha açık bir şekilde konuşmasını istemişlerdir. Mansur Bey, Çerkezlerin bu beklenti ve umutlarına dair şunları söyler:

Davud Bey'in (David Urguhart) gelişinden sonra, tüm umutlarımız tamamen İngiltere üzerine odaklandı. Yakıp yıkmalar, akan kanlar ve öldürmelerle dolu tam olarak üç yıl geçti. Ancak tüm bu çekilen acılara ve ıstıraplar karşısındaki en büyük desteğimiz, onun varlığının yüreklerimizde yakmış olduğu umuttur. Elbette bize sözler vermedi. Ancak bazı tavsiye ve teşvikleri ile bizleri harekete geçirdi. Buradan ayrılırken, karşı karşıya kaldığımız bu haksızlık ve zulüm ve umutlarımızın açıkça ifade edildiği ve Çerkeziistan'ın kabile şefleri tarafından imzalanan bir mektubu da beraberinde götürdü. Bu mektubu bizzat İngiltere

43 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 137.

Kralı'na ulaştırma işini üstlendi. Kralınızın gücünü, büyüklüğünü ve alicenaplığını ve yine benzer koşullar altındaki kardeşlerimiz olan Mısır Memlûklarına göndermiş olduğu yardımları bildiğimizden, sonuçtan yahut bize gönderilen silahların bu kadar kısa süreli ve zayıf olacağından şüphe duyabilir miydik? Hayır! Ne gökyüzünden gelen bir haberci, Davut Bey'in gelişinin bize verdiği heyecanı verebilirdi, ne de herhangi biri, arkasında şu an ve gelecek için kalplerimizi cesaretlendirebilirdi. Şimdiye kadar çektiğimiz acılara rağmen, o güven tıpkı bir dolunay gibi açık, berrak ve güçlü bir şekilde azalmadan varlığını devam ettirmektedir. Ne bu toplantıya katılanlar arasında ne de Adıgey'de alacağımızdan emin olduğumuz bu yardımlar için minnettarlığımızı ifade ederek her türlü fedakârlığı yapmaktan çekinecek tek bir kişi bile yoktur. Atlarımız, silahlarımız, kölelerimiz, kendimiz ve hatta ailelerimiz onun emrindedir. Padişah'inkendisi bile bu topraklarda onun kadar saygı ile anılmıyor. Kendi öz çocuklarımız bile dualarında onun adını telaffuz etmeyi öğrendiler. O zaman sen de aynı samimi ruhla bize neler umut edeceğimizi söyle. Her ne kadar uzakta da olsa, burada huzurlu olacağımız ve güven içinde hayvanlarımızı otlatacağımız ve bize, tarlalarımızı süreceğimiz, evlerimizin yakılıp yıkılmayacağı ve çocuklarımızın kılıçtan geçirilmediği bir tarih ver.⁴⁴

Longworth'un de belirttiği gibi, İngilizlerin Rusların bölgede izledikleri yayılcı politikalara karşı Kafkasya'ya gösterdiği yakın ilgi, Çerkezistan'da olumlu bir etki yaratmış ve Çerkez topluluklarının Rus baskı ve tahakkümünden kurtulacakları yönünde bazı ümitler beslemelerine yol açmıştır. Buna ek olarak, İngiltere 19. yüzyılın hemen başında, yani 1807 yılında Kafkasya bölgesine ilgi göstermeye başlamış, ancak daha sonra ortaya çıkan kimi gelişmelerden ötürü bu yakın ilgiyi kesmek zorunda kalmıştır. Fakat Rusların bölgede izlediği yayılcı ve saldırgan politikalara bağlı olarak, ilgisini tekrar buraya yöneltmek zorunda kalmıştır. Böylece 1834 yılından itibaren İngiltere, İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisi Ponsonby tarafından yürütülen bazı faaliyetler üzerinden Çerkezistan bölgesinde Kafkas toplulukları ile Rusya arasında süren savaş ve mücadelelere özel bir ilgi göstermeye başlamıştır⁴⁵. Ayrıca Çerkez topluluklarına karşı derin bir ilgi ve sempati besleyen ve onların bağımsızlıklarını kazanmaları yönünde bazı kamuoyu çalışmaları yapan Urguhart, Çerkezistan bölgesinin tarihte daha önce hiç olmadığı kadar batı için önemli bir yer haline geldiğini ve burada yaşayan toplulukların, yabancı bir gücün siyasi ve askeri desteği olmadan bağımsızlığını elde edemeyeceğini söyler. Zira bu toplulukların, oldukça zalim yöntemler kullanan Rus gemileri tarafından diğer ülkelerle bağlantı kurmaları ve tuz gibi temel besin maddelerine ulaşmaları bile engellenmektedir. Ancak savaş, kıtlık ve fakirliğe rağmen, bu kahraman ve cesur topluluklar yine de zalim olan işgalci Ruslara karşı eşit olmayan şartlar altında, Rus steplerinde çarın düzenli ordularını perişan ederek mücadele etmeye devam etmektedirler⁴⁶.

44 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 119-120.

45 Berkok, *a.g.e.*, s. 428.

46 *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. VI, James Ridgway and sons, London 1837, s. 308-309.

Longworth'un bölgede ikameti esnasında tanıştığı bir diğer kişi, gerçek bir soylu olarak nitelendirdiği ve İngilizcede "Kurt" anlamına gelen Tongouse adındaki bir Çerkez olmuştur. Seyyah adı geçen bu Çerkez soylusu örneği üzerinden, Çerkezlerin topraklarını ziyaret eden İngilizlere karşı nasıl özel bir yakınlık ve bağlılık hissettiklerine ilişkin bazı önemli bilgiler verir. Çünkü kendilerinden önce bölgeye gelen Bay Stewart, savaş alanında tehlikeli bir şekilde yaralanan ve yaşayacağına dair pek umut olmayan bu kişiyi, bir sedye ile yanına getirterek onun sağlık durumu ile bizzat ilgilenmiştir. Bu nedenle Longworth, Tongouse'un Bay Bell ile kendisine karşı gösterdiği bağlılığın da en az o kadar güçlü olduğunu belirtir⁴⁷. Ona göre, Çerkezlerin gerek İngilizlere yönelik ilgisi gerekse İngiltere'nin bölgeye yapacağı müdahaleye yönelik taşıdıkları umutlar, onları oldukça popüler hale getirmiştir ve böyle cesur ve yiğit birisinin de doğal olarak kendileri gibi saygın ve seçkin insanlara karşı böyle bağlılık hissetmesi doğaldır. Tongouse'un kendilerine karşı göstermiş olduğu ilginin diğer bir nedeni ise, daha önce Rus dostları ile onun birtakım ilişkilere girmiş olmasının yarattığı güvensizliği, İngilizlerle kuracağı yakın ilişki sayesinde ortadan kaldıracığına inanmasıdır⁴⁸. Seyyahın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, İngiltere'nin güçlü bir devlet olmasından kaynaklı olsa gerek, Çerkezler, Ruslara karşı verdikleri mücadelede, İngiltere'nin onları destekleyeceğine ve kendilerine her türlü yardımı yapacaklarına dair güçlü bir inanç taşımaktadırlar. Ayrıca İngilizlerle yakın ilişki kurmanın Çerkezler arasında adeta bir prestij olarak algılandığı ve bu nedenle İngiltere gibi güçlü ve saygın bir devlete ve onun mensubu olarak Çerkez topraklarına ziyaret eden İngilizlere yönelik özel bir yakınlık ve bağlılık duyulduğu dikkat çekmektedir.

Longworth ayrıca Semez'de geçirdikleri temmuz ayı boyunca Ruslar ve Çerkezler arasında önemli bir olayın meydana gelmediğini, Rusların Pşat'ta kale inşa etme işi ile meşgul olduklarını ve tıpkı Çerkezler gibi pasif durumda olduklarını yazar. Fakat Çerkezlerin hem kendi elçilerinden aldıkları mektuplarla hem de Vixen meselesinin çözümü ile ilgili ortaya çıkan gelişmelerin etkisi ile dışarıdan bir yardım geleceğine dair umutlarının güçlenmesi ile birlikte, enerjilerini kendi iç işleri ile ilgili yapmaları zorunlu olan işlere yöneltmediklerini ve bu konuda isteksiz davrandıklarını belirtir⁴⁹. Verilen bu bilgilerden Çerkezlerin tüm beklenti ve umutlarını yabancı bir müdahaleye bağladıkları ve yapmaları zorunlu olan kimi iç meselelerine dahi odaklanmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Longworth, yetki ile donatılmış daimi bir meclisin kurulması ve küçük de olsa düzenli bir askeri gücün oluşturulmasının yapılması zorunlu şeyler arasında yer aldığı ve bunun Çerkez toplulukları açısından oldukça önemli olduğuna vurgu yapar. Yine Türklerin Çerkezleri koruma ve himaye etme görevinden çekilmesini bazı reform destekçileri, Çerkezlerin asiliklerinden kaynaklandığı şeklinde yorumlamışlar ve bunu kendi faydalarına olacak şekilde iyileştirmenin tek yolunun ise,

47 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 264.

48 Longworth, *a.g.e.*, I, s. 264-265.

49 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 27-28.

İngiltere'nin desteğini elde etmenin yanı sıra yapmaları gereken ancak inatçı bir şekilde reddettikleri zorunlu şeyleri yapmayı kabul etmek olduğunu fark etmişlerdir⁵⁰. Anlaşılan o ki; Çerkezler, bölgede Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesi ile birlikte kendilerini Ruslara karşı himaye edecek güçlü bir devlet arayışı içine girmişler ve 19. yüzyılda tüm dünyada emperyal bir güç haline gelen İngiltere'nin desteğini kazanmanın kendileri açısından önemli bir kazanım olacağını düşünmüşlerdir. Bu bağlamda Longworth, bu toprakların tarihinde her daim hatırlanacak ve tarihsel bir dönüm noktası olan olayın 1834 yılında David Urguhart'ın bölgeye gelmesi ile ortaya çıktığının altını çizer. O, Urguhart'ın bölgeye gelişinin Çerkezler üzerinde yarattığı etkinin yanı sıra onlarda doğurduğu beklenti ve umutlara dair şu saptamalarda bulunur:

İşte bu tarihte, onları ziyaret eden ilk İngiliz olan Bay Urguhart, tıpkı beklenmedik bir zamanda Hızır gibi, Turquoise adlı filikadan karaya inerek Anapa düzlüklerinde toplanmış olan kalabalığa bir konuşma yaptı. Urguhart bu kalabalığa İngiltere'nin onlara vereceği destekle ilgili elinden gelen her şeyi yapacağına dair söz verdi. Ancak bunun sağlanması için, pek çok Çerkez kabilesi ile kabileler arasında süren kan davaları ile yağmacılık hareketlerinden uzak durulması gereklidir. Aynı zamanda Ruslar onlara saldırmayı devam ettikçe, onlarla başlatılan ticari faaliyetlere bir son verilmesi gerekmektedir. Zira bu tür ticari faaliyetlerin, Çerkezler için atılan bir yem olduğu ve kötü niyetler taşıdığı çok açıktır. Bu konuşmanın halk üzerinde yarattığı etki, Urguhart'ın beklediğinden daha çabuk ve etkili oldu. Aceleci bir el tarafından etrafa serpiştirilen tohumlar, tarihte başka bir örneği olmayacak şekilde hızlı bir şekilde büyüyerek verimli bir hasadın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Rus ajan ve casusları ile ülkenin dolup taşmasına neden olan Anapa ile olan ticarete hemen bir son verildi. Ruslarla kurulacak her türlü ilişki ağır cezalar getirilerek yasaklandı. Fakat sadece bu tedbirler alınmadı, aynı zamanda kendilerine tavsiye edildiği gibi, ülkede daha iyi bir düzen tesis etmek için bütün halkın yemin etmesi için de kolları sıvadılar.⁵¹

Görüldüğü gibi Urguhart'ın bölgeye gelişi, Çerkezler arasında büyük bir heyecan ve beklenenden daha çabuk ve güçlü bir etki yaratmıştır. Ayrıca bu ziyaretle birlikte, Çerkezlerin İngilizlerden alacakları destek ve yardıma dair umutları daha da artmıştır. Urguhart'ın aslında başka önemli özellikleri de vardı. Söz gelimi o, kuzeybatı Kafkasya'da Dağlı topluluklarla uzun süreli yakın ilişkiler kurmayı başaran Avrupalılardan birisi idi. Buna ek olarak, seyyahın da belirttiği gibi bölgeye gelen ilk İngiliz olduğu için Dağlı topluluklar tarafından, saygı ve itibar görmüştür. 1834 yılında Kafkasya'nın kuzeybatısına, özellikle de Karadeniz kıyılarına gelen Urguhart, bu ziyaretini aslında kendi başına gerçekleştirmişti ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kendisine henüz resmi bir görev verilmemişti⁵². Ancak

50 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 252.

51 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 253-254.

52 Ancak başka bir kaynaktan, Çerkezlerin Davud olarak isimlendirdiği David Urguhart'ın, 1834 yılında İngiliz gizli servisi tarafından özel bir görevle Kafkasya'ya gönderildiği belirtilmektedir. Hatta Urguhart, Amerikan Devrimi'nin hemen ardından, yeni oluşturulan İngiliz gizli servisinin kurucusu olan Jeremy Bentham'ın himayesi altındadır. Bu nedenle Urguhart, 1833 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş ve buradan

birkaç günden fazla sürmeyen bu gezi, Dağlı topluluklarla Batılılar arasında, tüm Kafkas savaşları boyunca en ünlü karşılaşma olarak varlığını sürdürecektir⁵³. Yine bölgeye daha sonra gelen ve tıpkı Urguhart gibi Çerkezlere sempati duyan seyyahların gezi notlarında, Urguhart'ın bölge halkı üzerinde bıraktığı derin etkiyi iki açıdan gözlemlemek mümkündür. İlk olarak Urguhart, Batı dünyası ile Kafkas toplulukları arasında bir iletişim kanalı açmayı başarmıştır. Urguhart ile Dağlı kabile liderleri arasında kurulmuş bu yakın ilişki, sonraki yıllarda da devam etmiştir. Kafkas topluluklarının Rusya karşısında cesurca sürdürdükleri mücadeleye sempati duyan diğer İngilizler de burada Longworth ve Bell örneğinde olduğu gibi, tüm Kuzey Kafkasya'da silah desteğinin yanı sıra manevi ve siyasi destek sağlayarak, Urguhart'ın ayak izlerini takip etmişlerdir. İkinci olarak o, bölgede Kafkas topluluklarının siyasi ve askeri güçlerini bir araya getirerek düşmana karşı birleşmelerini sağlamıştır. Onun bu başarısının Kırım Savaşı sonrasına kadar Rusların kuzeybatı Kafkasya'yı işgal etmesini geciktirdiğini söylemek mümkündür⁵⁴.

Longworth eserinde, Ruslara karşı yardım alabileceklerini düşündükleri İngilizlere Çerkezlerin gösterdikleri yakın ilgi ile buna bağlı olarak, diğer yabancı ülkelere nazaran İngiltere'nin Çerkezt toplulukları üzerinde sahip olduğu nüfuzu anlamamıza yardımcı olabilecek bazı önemli bilgiler de verir. Ona göre, Ruslara karşı yapılacak akınların ertelenmemesi için bölgedeki savaşçılar, nüfuzlarını kullanarak kabile reisleri ile görüşmeleri yönünde onlardan talepte bulunurlar. Ancak konu liderlerle görüşülmesine rağmen, kabile liderleri tıpkı bir önceki yıl izledikleri politika gibi, Ruslara karşı herhangi bir saldırıda bulunmamak ve savunmada kalmak yönünde bir yol izlemeye kararlıdırlar. Nitekim Çerkezler ancak böyle bir yöntem ile hem dostlarına hem de düşmanlarına saldırgan olmadıklarını göstermek istemektedirler. Seyyah, Çerkezlerin böyle davranmalarının asıl nedeninin ise, onların elçisi olan Sefer Bey aracılığı ile İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Ponsonby'den gönderilen mektup

---

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'nun yanı sıra İngiliz Kralı'nın özel sekreteri olan Sir Herbert Taylor'a düzenli olarak raporlar göndermiştir. Aynı zamanda Urguhart'ın Türkiye'ye yaptığı bu ilk ziyaret, 1833 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve Rusya'nın stratejik olarak Çanakkale Boğazı'nın kontrolünü eline geçirdiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Joseph Brewda - Linda de Hoyos, "The History of Britain's 'Great Game' in Caucasus, Central Asia", *Executive Intelligence Review*, XXVI/36 (1999), s. 24. David Urguhart'ın İstanbul'a özel bir görevle gelmesi ve burada yürüttüğü bazı faaliyetlere dair bkz. Nazan Çiçek, "Hayal Edilmiş Bir Coğrafyada Ezber Bozan Bir Oryantalist", *Toplum ve Bilim*, sayı 130 (2014), s. 115.

- 53 Charles King, "Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism", *The Russian Review*, 66 (2007), s. 2-19. King ayrıca Urguhart'ın bölgeye ilk ayak basan İngiliz olduğu şeklinde öne sürülen iddianın büyük bir olasılıkla yanlış olduğunu ve bunun sadece Urguhart'ın Çerkezler arasında gördüğü saygı ve itibarı örneklemek için ortaya atıldığını öne sürmektedir. King, a.g.m., s. 12.
- 54 King, a.g.m., s. 12-13. 1837 yılında bölgeden gönderilen bir raporda, Çerkezlerin kendilerine gerekli miktarda silah ve mühimmat yardımı yapılması durumunda, herhangi bir askeri destek olmadan Sohumkale ve diğer kaleleri hiç zorlanmadan Ruslardan geri alabilecekleri belirtilmektedir. Buna ek olarak, raporda, Çerkezlerin İngiltere'den talep ettikleri bu şeyin, onların aslında Ruslara karşı ne kadar ciddi bir direniş gösterdiklerinin önemli bir işareti olduğunun ve Ruslara karşı direnen Çerkezlerin bölgede oldukça yeterli sayıda bulduklarının ve kabile reislerinin Ruslara karşı direnmek için birleştiklerinin altı çizilmektedir. *The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. V, James Ridgway and sons, London 1837, s. 24.

olduğunun altını çizer. Longworth, Ponsonby'nin mektubunda Çerkezlere Rus generali ile barış yapmak için bazı girişimlerde bulunmalarının ve Rusların Kuban'ın gerisine çekildikleri takdirde hiçbir şekilde Ruslara karşı saldırıda bulunmayacakları yönünde söz vermelerinin tavsiye edildiğini yazar. Devam eden satırlarda, bu mektupla birlikte gerçekten İngiltere'nin himayesi altında olduklarına inanmaya başlayan Çerkezlerin verilen bu talimat ve tavsiyeleri büyük bir ciddiyetle yerine getirmeye çalıştıklarını ve böylece Ruslara karşı her türlü baskın hareketinden de vazgeçtiklerini belirtir. Longworth, İngiltere'nin etkisi ile Çerkezler tarafından benimsenen bu yönteme dair şu çarpıcı bilgileri verir:

Tüm bunlar karşısında, bizim hem bir İngiliz hem de bir Çerkez dostu olarak içinde bulunduğumuz durum gerçekten zordur. Çünkü eğer mektupta sözü edilen şey doğru çıkar ve bu İngiliz hükümeti tarafından resmi olarak benimsenirse, Çerkezlerin izlediği yol gerçekten akıllıca ve diplomatik olacaktır. Ancak tüm bunlar gerçek değilse, Çerkezler istismar edilmiş olacaklar ve izlemiş oldukları bu yolun acısını çekeceklerdi. Şu an İngiltere'den gelen resmi bilgiler, bizi ikincisinin gerçekleşeceğini düşündürtirse de, Lord Ponsonby'den gelen mektuba güvensizlik duyduğumuzu açıklamak ciddi sorunlar doğurabilirdi. Yine eğer bu İngiliz hükümeti tarafından resmi olarak onaylanmamışsa, böylesi rezil manevraları Lord Ponsonby'e atfederek, sadece Doğudaki son İngiliz nüfuzunun etkilerini tamamen ortadan kaldıracığı gibi, aynı zamanda birtakım yanlış bahaneler altında tüm sene düşmana karşı hiçbir saldırıda bulunmamak neticesinde Rusların ilerlemelerinin önünü açtığını da kabul etmek anlamına gelecekti.⁵⁵

Longworth'ün verdiği bilgilere bakılırsa İngiltere, Çerkezleri Rusya'ya karşı herhangi bir yağma ve akın yapmaktan alıkoymaya çalışan bir politika izlemeye başlamıştır. Bu durum, aslında İngiltere'nin Rusya'ya karşı daha etkin bir politika izlemesini isteyen ve bu yönde Çerkez topluluklarının İngiliz hükümeti tarafından desteklenerek Ruslarla mücadele edilmesini arzulayan Longworth'ü rahatsız etmiş gibi gözükmektedir. Ancak seyyah, birtakım ciddi sorunlara yol açacağını düşündüğü için bunu açıkça ifade edememiştir. Gerçekten de daha önce sözü edilen Vixen olayına bağlı olarak İngiltere ve Rusya arasında artan siyasi gerilim, her iki ülkeyi savaşın eşiğine getirirse de İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın kendisine vereceği desteğe dair bazı kuşkları olması nedeni ile Rusya ile bir savaşa girmeyi göze alamamıştır. Zira Avusturya başbakanı Metternich, daha sonra İngiltere'den yana olan tavrını değiştirmiş, adı geçen Vixen olayında Rusların haklı olduğunu söyleyerek ortaya çıkan siyasi gerginliğin, Urguhart ile İngiliz büyükelçisi olan Ponsonby'den kaynaklandığını belirtmiştir. Değişen siyasi duruma bağlı olarak Palmerston, 23 Mayıs 1837 tarihinde İngiltere'nin Moskova elçisi olan Durham'a gönderdiği yazıda, Vixen gemisine el konulan limanın Edirne antlaşması ile Ruslara geçtiği ve bu limanın bir Rus kalesi ile içindeki garnizon tarafından kontrol edildiği göz önüne alındığında, İngiliz gemisine Ruslar tarafından el konulmasına dair Rusları suçlayacak ellerinde yeterli bir delil bulunmadığını belirtmiştir. İngiltere'nin Rusların bölgedeki siyasi hâkimiyetini tanımaları, birtakım kayıplarının Ruslar tarafından karşılanması

55 Longworth, *a.g.e.*, II, s. 298-299.

ile olmuştur. Söz gelimi Rusya, daha önce el koyduğu Lord Charles Spencer gemisi için 100 İngiliz Sterlini tazminat ödemeyi kabul ederken Vixen gemisi ile birlikte gelenlerin suçlu, İngiltere Devleti'nin ise suçsuz olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Rusya İngiltere'ye gümrük vergilerinde indirim yaparak taviz vermek zorunda kalmıştır⁵⁶. Dolayısıyla İngiltere ilk olarak Urguhart, Lions, Stewart, Bell ve Longworth gibi kimi İngilizleri bölgeye göndererek Çerkez toplulukları ile irtibata geçmelerini sağlamış ve böylece Rusların bölgede izledikleri saldırgan ve yayılcı politikalarını, Çerkez topluluklarını Ruslara karşı örgütleyerek ve savaşa teşvik ederek etkisiz hale getirmek yönünde bir politika izlemiştir. Ancak Avrupa devletlerinden gerekli desteği alamayınca izlemiş olduğu politikayı değiştirmek zorunda kalmış, karşılıklı tavizler vererek Ruslarla anlaşma yapmayı tercih etmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki eski siyasi gücünü kaybetmesi ile birlikte, Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesinde İngiltere'nin kendilerini himaye edeceği yönünde umut ve beklenti içinde olan Çerkez topluluklarında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Ancak Çerkezler bölgede Ruslara karşı vermiş oldukları bağımsızlık savaşını, 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından esir edilmesine kadar sürdürme kararlılığından vazgeçmemişlerdir.

Sonuç

İngiliz gazeteci Longworth, 1837-1838 yılları arasında Çerkezler arasında bir yıl yaşamış ve bu ikameti esnasındaki gözlem ve incelemelerini ayrıntılı bir şekilde kayıt altına almıştır. Seyyahın bölgeyi ziyareti sırasında, Çerkezlerin Yakup adını verdikleri kendisi gibi İngiliz olan tuz tüccarı Bay Bell ile yine Çerkezlerin İngiliz Nadir diye isimlendirdikleri kişi de bölgede bulunmaktadır. Longworth, adı geçen kişiler ile birlikte Çerkezler arasında yürüttükleri faaliyetlere dair yapıtında oldukça geniş bilgilere yer verir. Bu bilgilerden, İngilizlerin Rusların güneye inme politikaları kapsamında bölgede yürüttükleri saldırgan ve yayılcı politikalarından oldukça rahatsız oldukları ve bu nedenle Longworth ve Bell üzerinden Çerkez topluluklarının önde gelen kişileri ile irtibata geçerek, onları Ruslara karşı örgütledikleri ve onlara bu konuda her türlü desteği vermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak Longworth ve beraberindeki İngilizlerin, bu desteği herhangi bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermemek için dolaylı ve diplomatik bir şekilde yaptıkları dikkat çekmektedir. Bu yüzden Çerkezlere bölgeyi ziyaretlerinin herhangi bir resmi kanalla gerçekleşmediğini söylemektedirler. Longworth, her ne kadar bölgedeki varlıklarının tamamen bireysel ve Çerkezlerin haklı mücadelesine destek vermek için gönüllü olduğunun altını çizse de onların, İngiliz hükümetinin bilgisi dâhilinde bölgeye geldikleri ve hem Rusların bölgedeki siyasi konumuna dair bilgi elde etmeye hem de Çerkez topluluklarının güçlerini Ruslara karşı birleştirmelerini sağlayarak onları organize etmeye çalıştıkları açıktır. Ayrıca İngilizlerin bölgeye gelirken yanlarında Çerkezlerin ihtiyaç duydukları barut ve silah gibi şeyleri getirmeleri ve bunu hediye adı altında onlara

56 Kasimov, *a.g.e.*, s. 136-138; Luxembourg, *a.g.e.*, s. 161-162.

dağıtmaları oldukça ilgi çekicidir. Yine Çerkezlerin 1834 yılında bölgeyi ziyaret eden ve sadece birkaç gün kalan Urguhart'ın ziyaretine büyük önem atfettikleri ve bu bağlamda ondan sonra gelenlere de büyük bir ilgi, alaka ve saygı gösterdikleri dikkat çekmektedir. Bu sebeple Çerkezlerin İngiltere'den alacakları destek ve yardımı elde etmek için gönderilen mesajlarda kendilerinden yapılması istenen şeyleri sorgulamadan, harfiyen yerine getirmeye çalıştıkları gözlenmektedir. Daha da önemlisi, Çerkezler İngiltere'nin vereceği destek ve yardıma o kadar inanmışlardır ki; her ne kadar Longworth, bunun doğru bir karar olmadığını düşünse de Ponsonby'nin Ruslara karşı saldırmaktan vazgeçerek pasif duruma geçmeleri yönündeki tavsiyelerine uymuşlar ve onlarla barış yapmanın yollarını aramışlardır. Ancak daha sonra İngiltere Batı'dan istediği desteği göremeyince, Rusya'ya karşı izlediği politikada değişikliğe gitmiş ve karşılıklı bazı tavizler verilmesi yolu ile Rusya ile anlaşma yolunu seçmiş ve bu durum, Çerkezleri hayal kırıklığına uğratmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akan, Mertcan, "Batılı Bir Oryantalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 38 (2013), s. 29-53.
- Aydın, Mustafa, "Çerkes Kıyılarında İngilizler 1829-1837)", *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), s. 79-100.
- Bell James S., *Residence in Circassia During the Years 1837-1838-1839*, I, Bradbury and Edwards, London 1840.
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, 1958.
- Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, XXVI, 524-527.
- Boulger, Charles, *England and Russia in Central Asia*, II, W. H. Allen&Co., London 1879.
- Brewda, Joseph - Linda de Hoyos, "The History of Britain's 'Great Game' in Caucasus, Central Asia", *Executive Intelligence Review*, XXVI/36 (1999), 24-27.
- British Diplomacy Illustrated in the Affair of "Vixen"*, Curie and Bowman, New Castle 1839.
- Çetin, Halil, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Bilig*, XV (2000), 1-14.
- Çiçek, Nazan, "Hayal Edilmiş Bir Coğrafyada Ezber Bozan Bir Oryantalist", *Toplum ve Bilim*, 130 (2014), 110-136.
- Doğan, Orhan - Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 2017, 839-847.

- Efe, Haydar, “Osmanlı’nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya’nın ‘Sıcak Denizlere İnme Politikası’ Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, IX/17 (2018), 297-334.
- Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tzar, Shamil and the conquest of Chechnia and Daghestan*, Frank Cass, Great Britain 2004.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979.
- Henze, Paul, “Russia and the Caucasasia”, *Perception*, (June-August) 1996, 53-71.
- Henze, Paul, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, çev. Akın Kösetorunu, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1985.
- İpek, Nedim, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, XX (1997), 273-313.
- Kasımov, Ali - Hasan Kasımov, *Çerkes Soykırımı*, çev. Orhan Uravelli, Takav Matbaası, Ankara 1995.
- Kemaloğlu, Muhammed, “Kafkasya Tarihi, Geçmiş Etnik ve Dini Yapısı, Terekeme (Karapapah) Türkleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 32 (2012), 1-17.
- Khoon, Yahya, “Prince of Circassia”: Sefer Bey Zauko and the Circassian Struggle for Independence”, *Kafkasya Çalışmaları*, I/1 (2015), 73-97.
- King, Charles, “Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism”, *The Russian Review*, 66 (2007), 2-19.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, TTK, Ankara 1993.
- Kuş, Ayşegül, “The Projections of the English Politics in the Caucasasia /Central Asia and the Black Sea Against the Russian Expansionism in the 19th Century in the Works of Edmund Spencer”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XIII/26 (2019), 415-438.
- Kuş, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander, Trabzon 2019.
- Longworth, John A., *A Year among the Circassians (1837-1838)*, Henry Colburn, London 1840; aynı eser, *Kafkas Halklarının Özgürlük Mücadelesi*, çev. Sedat Özden, Rey Yay., Kayseri 1996.
- Luxembourg, Norman, *İngilizlerin Rusya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayhan Yayınları, İstanbul 1998.
- Mahmut Bi, *Kafkasya Tarihi*, Berkan Yay., Ankara 2011.
- Öztürk, Mustafa, “Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikası Üzerindeki Etkileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Dış Politikası*, II, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu, İstanbul 2008, s. 348-381.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. I, James Ridgway and sons, London 1836.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. II, Ridgway and sons, London 1836.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. III, James Ridgway and sons, London 1844.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. IV, James Ridgway and sons, London 1836.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. V, James Ridgway and sons, London 1837.
- The Portfolio: A Collection of State Papers*, Vol. VI, James Ridgway and sons, London 1837.
- Saray, Mehmet, “Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1983-84), 397-417.
- Saydam, Abdullah, “Rusların Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V (1990), 240-257.

- Şaşmaz, Musa, “Longworth’s Mission to Circassia in 1855”, *OTAM*, sayı 10 (1999), 219-241.
- Tellioglu, İbrahim, “İngilizlerin Kafkasya ile İlgili İlk Gözlemleri”, *Turkish Studies*, X/9 (2015), 445-456.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1971.
- Uçarol, Rıfat, “Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XI, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 180-428.
- Webster, Charles, “Urquhart, Ponsonby and Palmerston”, *The English Historical Review*, LXII/244 (1947), 327-351.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, “Kuzey Kafkasya’nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko”, *Bilig*, sayı 76 (2016), s. 59-85.
- Yakubovsky, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
- Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 36 (2008), 187-199.
- Yüksel, Sinan, *Rusların Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.
- F.O. 424, *Further Papers Respecting the Tariff of 1839 with the Porte*.

Birinci Dünya Savaşı'nda U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı ve Beyrut Limanı'ndaki Faaliyetleri*

Operations of the U-21 Submarine at the Dardanelles and Beirut Ports during the First World War

Ozan Tuna**

*Bu makale Alman *Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)* isimli 2020 yılında tamamladığımız doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

**Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

ORCID: O.T. 0000-0003-4762-4286

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ozan Tuna,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

E-posta/E-mail: ozan.tuna@omu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 02.11.2020

Kabul/Accepted: 05.03.2021

Atıf/Citation:

Tuna, Ozan. "Birinci Dünya Savaşı'nda U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı ve Beyrut Limanı'ndaki Faaliyetleri." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 74 (2021): 191-211.
<https://doi.org/10.26650/iutd.820148>

ÖZ

Denizaltılar, Birinci Dünya Savaşı'nın stratejik silahlarından birisi olmakla birlikte Osmanlı donanması için de oldukça önem arz etmiş, Alman Kuzey Denizi filosunda görev yapan U-21 denizaltısı ise Çanakkale Boğazı ve Beyrut limanında faaliyet göstermiştir. Çalışmamızda Alman kaynakları temelinde incelediğimiz U-21 denizaltısı, Çanakkale Boğazı'nda İngiliz donanmasına ait *Triumph* ve *Majestic* savaş gemileri ile Beyrut limanında Fransız donanmasına ait *Admiral Charner* savaş gemisini batırmakla savaşın gidişatında önemli bir etki meydana getirmiş, böylece Osmanlı-Alman donanmasının Birinci Dünya Savaşı'ndaki en önemli askeri iş birliğini oluşturmuştur.

Anahtar sözcükler: Otto Hersing, Çanakkale Boğazı, Beyrut Limanı

ABSTRACT

Submarines were strategic objects in the First World War and played a crucial role in the Ottoman Navy. The U-21 submarine, a member of the German North Sea Fleet, operated at the Dardanelles and Beirut ports. In this study, the sinking of the *Triumph* and *Majestic* battleships of the British Navy and of the *Admiral Charner* of the French Navy by U-21 submarines have been examined in the light of German sources. These operations had a profound impact on the war and constituted the most important cooperation of the Ottoman and German navies in the First World War.

Keywords: Otto Hersing, Dardanelles, Port of Beirut

Extended Abstract

Although submarines were used by many states as a strategic weapon for their navies during the First World War, the lack of a submarine fleet in the Ottoman Navy posed a great disadvantage to the Ottoman Empire, especially in the defense of the Dardanelles Strait. Although having a submarine fleet under the conditions of the First World War did provide navies with great self-confidence, in order to use the submarine effectively, equipped technical personnel, technical infrastructure, and submarine bases on open seas were needed. In the first parts of our study, the necessity of submarines for modern naval wars, their tactical and strategic advantages and their importance in terms of military deterrence are briefly examined.

The lack of a submarine fleet in the Ottoman Navy and the lack of a certain accumulation of measures that are taken in modern submarine wars had a significant impact on the British and French Navies starting submarine wars in the Dardanelles Strait, and the Allies began submarine wars in order to sink Ottoman warships, destroy transport ships, and end the war in the region in a short time. Although the Ottoman naval command took some precautions such as closing the Dardanelles Strait with net barriers to prevent the activities of Allied submarines in the region, conducting reconnaissance and surveillance activities with maritime aircraft, and protecting shipping crafts with escort ships, the effect of these activities was limited. In the first part of our study, these measures are briefly mentioned, and the arrival process of the U-21 submarine in the Dardanelles Strait is attributed to the insufficiency of the measures taken by the Ottoman Navy.

In the second part of our study, we discuss the first activities of the U-21 submarine in the German Navy and its successes against the British Navy in the North Sea. In this section, it is also noted that the Ottoman Navy primarily requested submarines from the Austro-Hungarian Empire, but failed in this regard. It should also be noted here that although the Ottoman Navy primarily requested submarines from the Austro-Hungarian Empire Navy, it was soon understood that both the number and combat capacity of submarines to be supplied from this Navy would be insufficient at the point of combat with the Allied Navy in the Dardanelles, and it was decided that modern submarines provided by the German Navy would be more effective in this regard. In our study, it is emphasized that the achievements of the U-21 submarine, especially in the North Sea, were followed by the Ottoman naval command, and the Navy command expressed its opinion that the first submarine to come to the Dardanelles was the U-21 submarine. Although Allied submarines damaged the Ottoman Navy, especially in the Sea of Marmara, the Navy command's priority here was to attack the Allied warships, who put intense pressure on the Dardanelles, from the Western wing, and thus reduce the bombardment of the Ottoman Army at Gallipoli.

Within the framework of this mission, on April 25, 1915, the U-21 submarine departed from Wilhelmshaven in Germany and entered the port of Cattaro of the Austro-Hungarian Empire in the Adriatic Sea through the Strait of Gibraltar. The U-21, which entered the Aegean Sea after a short supply stop in this port, was not detected by the Allied Navy thanks to the coordinates given to it by the Ottoman naval command, and reached the Dardanelles on May 25, 1915. The U-21 submarine, which sank the *Triumph* warship on May 25, 1915 and the *Majestic* warship on May 27, 1915, then reached the submarine base on the island of Bodrum-Orak, owned by the Ottoman naval command. After completing its supply stop here, the U-21 submarine, which went back to the Dardanelles and Limnos island, was unable to attack any target belonging to the Allied Navy, but reached Istanbul through the Dardanelles Strait. The sinking of the British naval warships *Triumph* and *Majestic* by the U-21 submarine in the Dardanelles dealt a great blow to the Allies, and the Allies had to retreat to the sheltered harbor of the island of Limnos to prevent further losses. The fact that the U-21 submarine moved from the Port of Wilhelmshaven to reach the Dardanelles without damage and detection by the Allied Navy, and was able to sink two important British Navy warships, shows not only that the Ottoman-German Navy planned the operation flawlessly, but also that the commander and personnel of the U-21 submarine performed the operation perfectly. This success of the U-21 submarine gave great motivation to the Ottoman Navy, and proved that the submarines, one of the most strategic weapons of the period, were now included in the usable inventory of the Ottoman Navy.

In the fourth part of our study, we examine the operation of the U-21 submarine in the Eastern Mediterranean. The U-21, which left Istanbul after its success in the Dardanelles in 1915 and reached the Port of Pola in the Austro-Hungarian Empire, was not used in active duty until January 1916. At that time, it was decided to organize an operation against the French Navy, which kept the Syrian coast under blockade before the Second Canal Operation organized by the Ottoman Army against Egypt. At the same time, attack on the Allied transport convoys on the Malta-Alexandria line was planned, and the U-21 submarine was assigned for both operations due to its success in the Dardanelles Strait.

Leaving the Port of Pola on January 22, 1916, the U-21 submarine reached the Port of Beirut on February 8, 1916, and sank the *Admiral Charner* warship of the French Navy. After this success, the U-21 reached the submarine base of the Ottoman Navy in Fethiye via the island of Cyprus and anchored in Cattaro Port belonging to the Austro-Hungarian Empire after a short time. We examined the achievements of the U-21 submarine in the Ottoman region in detail using Turkish and German archive sources in our study, and we also investigated the operation to this Port of Beirut using the German logbook of this submarine.

Giriş

Denizaltılar, 20. yüzyıl donanma gücünün en önemli savaş ekipmanlarından birisi olup hem su altında hem de sath-ı bahirde (su üstü) faaliyet göstererek keşif ve doğrudan saldırı görevlerini layıkıyla yerine getirmişlerdir¹. Baskı silindiri ve hava tanklarından meydana gelen denizaltılar, bu tanklara su dolup tanklardan su boşaltılması ile dalış ve su yüzeyine çıkış gerçekleştirerek periskopları ile de hedef tespiti yapabilmekte, özellikle tecrübeli bir komutan ve yetenekli personellerin idaresinde oldukça öldürücü bir silah haline dönüşebilmekteydiler². Bu açılarından bakıldığında yirminci yüzyılın başlarından itibaren donanmasında denizaltı bulunduran her ülke düşman devletler nazarında oldukça caydırıcı bir güce sahip olmakla birlikte aynı zamanda düşman donanmasının hareketlerini takip etmek ve limanlarını abluka altına almak gibi avantajlara da sahip bulunmakta idi.

Çalışmamıza konu olan U-21 denizaltısı, Alman donanmasının en modern denizaltılarından birisi olup su üstünde dizel motorla su altında ise akülerle hareket ederek 17 mil sürat yapabilme kapasitesi ile birlikte dört adet torpidosu ve güvertesinde iki adet 8,8 cm'lik topu haricinde 14 adet de dalış tankına sahip bulunmaktaydı³. U-21 denizaltısının faaliyet yürüttüğü deniz alanına sahip olan Osmanlı Devleti ise II. Abdülhamit döneminde İngiliz *Nordenfolt* şirketine inşa ettirdiği *Abdülhamit* ve *Abdülmecit* isimli denizaltılar ile Cemal Paşa'nın bahriye nazırlığı döneminde Fransa'ya sipariş ettiği iki adet denizaltıyı da aktif görevlerde kullanamamış, Birinci Dünya Savaşı'na donanmasında bir denizaltı olmadan girmek zorunda kalmıştır⁴. Osmanlı donanması, Birinci Dünya Savaşı öncesinde hem aktif bir denizaltı filosuna hem de tecrübeli denizaltı personellerine sahip olmamasına rağmen dünya savaşının başlamasından kısa bir süre sonra Alman donanmasından da sağladığı destekler ile birlikte bu açığını kapatarak Alman denizaltılarının bu bölgede daha aktif faaliyet yürütmesini sağlamıştır.

1. Çanakkale Boğazı'nda Müttefik Donanmasının İlk Denizaltı Faaliyetleri ve Alınan Önlemler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Çanakkale cephesinin açılması ile birlikte müttefikler (İngiltere, Fransa ve Avustralya) bölgede Osmanlı donanmasına karşı etkili bir denizaltı savaşı başlatmış, Çanakkale Boğazı'nı Marmara Denizi üzerinden destekleyen

1 IMMA, *Kaiserliche Marine (91)*; U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044), "Wie Formidable Unterging", t.y.

2 IMMA, *Kaiserliche Marine (91)*; U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044), "Das Grauen von U-3", t.y.

3 Otto Hersing, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, çev. Bülent Erdemoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 14-17.

4 Nevzat Artaç, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Arttırma ve Denizaltı Subay-Er Yetiştirme Çabaları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/2 (Aralık 2008), 159; Ali Fuat Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 160; Evren Mercan, "Birinci Dünya Savaşı'nın Stratejik Silahı: Denizaltı ve Çanakkale Cephesindeki Rolü", *Türkiye Günlüğü*, sayı 113 (Kış 2013), s. 41.

Osmanlı donanmasına mensup nakliye gemilerini ve Çanakkale Boğazı'nı indirekt atışlarla destekleyen Mesudiye, Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis zırhlıları ile Osmanlı donanmasının en önemli savaş gücü olan Yavuz muharebe kruvazörünü hedef haline getirmişlerdir⁵. Bu amaçlar dahilinde önemli başarılar elde eden müttefik denizaltıları, Çanakkale Boğazı'ndaki orduyu destekleyen Türk nakliye gemilerinin haricinde bölgeyi top atışına tutan Mesudiye ve Barbaros Hayrettin zırhlısını da batırmayı başarmışlardır⁶.

Osmanlı donanma komutanlığı müttefik donanmasının oluşturduğu bu denizaltı tehdidini bertaraf edebilmek amacıyla ilk önce uhdesindeki torpidobot ve gambotların önemli bir kısmını Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nde görevlendirerek hem nakliye gemilerine koruma sağlayıp hem de müttefik denizaltılarını tarassut altında tutmayı amaçlamıştır⁷. Gelibolu'daki önemli indirme noktaları olan Tekirdağ ve Şarköy gibi limanları gambot ve uzun menzilli toplarla tahkim edilerek bölgede bir denizaltı taarruzunun önüne geçilmeye çalışılırken aynı zamanda bu limanlarda karartma yapıp müttefik denizaltıların hedef tespit etmeleri engellenmiştir⁸. Osmanlı donanması, elinde bir denizaltı olmamasından ötürü boğaz önündeki müttefik savaş gemileri ile müttefiklerin yığınak yaptıkları Limni adası ve Bozcaada'ya bir saldırı gerçekleştiremese de savaşın ilerleyen safhalarında müttefik denizaltılarının geçişini engellemek için boğazın belirli noktalarına ağ engelleri yerleştirerek müttefik denizaltılarının Çanakkale Boğazı'ndan geçişlerini önemli ölçüde baskılamayı başarmıştır⁹. Osmanlı donanma komutanlığı, aldığı bu önlemlerin haricinde

-
- 5 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 3, 5 Mayıs 1915; ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 36, Dosya No: 531, Fihrist No:002-02, 17 Ocak 1915; Klasör No: 1563, Dosya No: 16, Fihrist No: 1-41, 5 Eylül 1915 (Çanakkale Boğazı'nı geçmek üzere iken yakalanan E-7 denizaltısı komutanının ifadesidir); Gökhan Atmaca, "Birinci Dünya Savaşı'nda Barbaros Hayrettin Zırhlısının İngiliz Denizaltısı E-11 Tarafından Batırılışı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 20 (Ağustos 2012), s. 60.
- 6 ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 002-03, 17 Aralık 1915; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 002, 15 Aralık 1914; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 001-01, 14 Aralık 1914; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 001-02, 14 Aralık 1914; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 001, 14 Aralık 1914; DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 346, Sayfa No: 12362, Lef: 2, t.y.
- 7 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 49, 12 Haziran 1915; ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 87, Dosya No: 911, Fihrist No: 55, 22 Ağustos 1914; Klasör No: 36, Dosya No: 531, Fihrist No: 002-11, 24 Aralık 1914; Klasör No: 96, Dosya No: 531, Fihrist No: 006, 1 Ocak 1915; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 009-02, 5 Ocak 1915; Klasör No: 36, Dosya No: 531, Fihrist No: 002-12, 26 Mart 1915; Klasör No: 14, Dosya No: 38, Fihrist No: 006-01, t.y.; Klasör No: 14, Dosya No: 38, Fihrist No: 006-03, t.y.; Klasör No: 14, Dosya No: 38, Fihrist No: 006-01, t.y.; Evren Mercan, "The Impact of Allied Submarine Operations on Ottoman Decision-Making During the Gallipoli Campaign", *Journal for Maritime Research*, XIX/1 (2017), 67.
- 8 ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 90, Dosya No: 872, Fihrist No: 037, 31 Ekim 1914; Klasör No: 90, Dosya No: 872, Fihrist No: 037, 3 Kasım 1914; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 010, 19 Ocak 1915; Klasör No: 96, Dosya No: 513, Fihrist No: 052, 6 Mayıs 1915.
- 9 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 4, 5 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 57, 18 Haziran 1915; Figen Atabey, Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 149; Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi", *Belleten*, LXXX/289 (2016), 904-905.

müttefik donanmasıyla daha etkili mücadele edebilmek ve Marmara Denizi'ndeki müttefik denizaltı tehdidini tamamen ortadan kaldırmak amacıyla filosunda modern bir denizaltı bulundurmak için de yoğun çaba sarf etmiştir.

2. U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı'na Geliş Süreci

Osmanlı donanma komutanlığı, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'ndeki müttefik denizaltılarına karşı daha etkili mücadele edebilmek ve özellikle de Çanakkale Boğazı'ndaki Türk tahkimatlarını bombalayan müttefik savaş gemilerini batırmak amacıyla öncelikle Osmanlı Devleti ile müttefik durumda olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasından denizaltı talebinde bulunurken Enver Paşa ve diğer Osmanlı Devleti yetkilileri de bu talebi desteklemişlerdir¹⁰. Osmanlı donanma komutanı *Amiral Souchon* ve Çanakkale Boğazı Umum Komutanı *Amiral Von Usedom* raporlarında bölgede bombardıman gerçekleştiren İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin arkalarından gerçekleştirilecek bir denizaltı saldırısına karşı savunmasız oldukları ve dikkatsiz davrandıklarını belirtirlerken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasından gelecek bir denizaltı için bu savaş gemilerinin kolay hedef olabileceğini ifade etmişlerdir¹¹. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu talebine rağmen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanma komutanı *Amiral Anton Haus*, filosunda sadece dört adet denizaltı bulunduğunu, bu denizaltılara da Fransız ve özellikle İtalyan donanmasının saldırısından korunmak amacıyla Adriyatik Denizi'nin kuzeyinde ihtiyacı olduğunu ifade ederek Osmanlı Devleti'nin talebini kabul etmemiştir¹².

Osmanlı donanması bunun üzerine elinde 127 adetten müteşekkil (28 tanesi aktif, 99 tanesi inşa halinde) muazzam bir denizaltı filosuna sahip olan Almanya'dan U sınıfı bir denizaltıyı Çanakkale Boğazı'na göndermesini istemiş, Almanya da bu talebi olumlu karşılamıştır¹³. Almanya'nın bu olumlu cevabı vermesinde Çanakkale Boğazı'ndaki savaşın kendileri açısından oldukça önemli olması da etkilidir. Gelen bu olumlu cevap üzerine Osmanlı donanma komutanlığı Almanya'dan denizaltı hususunda uzman personel getirtmekle birlikte gelecek olan Alman denizaltısının ikmal yapması için de Batı Anadolu kıyısında Bodrum'da

10 DTA, *Bahriye Nezaeti Kataloğu*, Dosya No: 102, Sayfa No: 2276, 15 Ocak 1915 (Viyana Sefareti'ne Gönderilen Yazı); Hersing, s. 17.

11 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-12, Sayfa No: 9, 18 Aralık 1914; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 18, 17 Mayıs 1915.

12 Lawrence Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary 1867-1918: Navalism, Industrial Development and the Policy of Dualism*, Purdue University Press, USA 1989, s. 266; Poul G. Halpern, *A Naval History of World War I*, Naval Institute Press, UK 1995, s. 116.

13 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-3, Sayfa No: 6, 24 Eylül 1914; DTA, *Defterler Bölümü: Birinci Daire Müsveddeliği Berlin Ateşnavali Dosyası*, Dosya No: 7704, Sayfa No: 346-347, t.y.; Gary E. Weil, *Building the Kaiser's Navy: The Imperial Navy Office and German Industry in the Von Tirpitz Era: 1890-1919*, Naval Institute Press, UK 1992, s. 133; Hannes Ewerth-Peter Neumann, *Deutsche Marine*, Verlag E.S. Mittler-Sohn GmbH, Hamburg 2006, s. 32; Christian Jentsch-Jann M. Witt, *Der Seekrieg 1914-1918: Die Kaiserliche Marine im Ersten Weltkrieg*, Konrad Thesis Verlag, Darmstadt 2016, s. 74.

bir üs tesis etmiştir¹⁴. Kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin ilk önce Almanya'dan değil de neden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan denizaltı istediği hususunda bir bilgi bulunmasa da Osmanlı donanma komutanlığı durumun aciliyetini göz önüne alarak bir Alman denizaltısının Kuzey Denizi'nden Çanakkale Boğazı'na gelmesinin uzun zaman alacağı fakat Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Çanakkale Boğazı'na görece yakınlığı ve özellikle *Cattaro* limanından harekete geçecek bir denizaltının kısa sürede Çanakkale Boğazı'na ulaşacağını planlamış olmalıdır. Fakat Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait denizaltıların askeri modernizasyon anlamında Çanakkale Boğazı önündeki İngiliz ve Fransız savaş gemilerine saldırma hususunda çok da yeterli olmadıkları düşünülürse Osmanlı askeri planlamacılarının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasına ait bir denizaltıda ısrar etmek yerine Almanya'ya yönelmelerinin isabetli bir karar olduğu düşünülebilir.

Varılan uzlaşma neticesinde Alman donanması tarafından Çanakkale Boğazı'nda görevlendirilen U-21 denizaltısı, 22 Ekim 1913 tarihinde *Danzig* limanında inşa edilmiş olup yeni nesil dizel motorlarla birlikte dört subay, üç güverte subayı, on ast subay, on dokuz tayfa ve ateşçi olmak üzere toplam yirmi yedi mürettebat kapasiteliydi¹⁵. Birinci Dünya Savaşı'nın başında İngiltere'nin Almanya'ya karşı uygulamaya koyduğu deniz ablukasını kırmak amacıyla Kuzey Denizi'nde faaliyetlere başlayan U-21, 5 Eylül 1914 tarihinde İngiliz donanmasına ait *Pathfinder* isimli savaş gemisini batırdıktan sonra Ekim 1914'te Manş Denizi, Ocak 1915'te de İngiliz Kanalı ve İrlanda Denizi'ne saldırılar düzenlemiştir¹⁶. Wilhelmshaven'dan Çanakkale Boğazı'na gerçekleştirilecek uzun seyir ve Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz ve Fransız savaş gemilerine icra edilecek taarruzun zorluğu göz önüne alındığında askeri tecrübesi sınırlı bir denizaltı yerine İngiliz donanmasına karşı başarılar elde etmiş bir denizaltı olan U-21'in Çanakkale Boğazı'nda görevlendirilmesi, askeri açıdan Osmanlı ve Alman donanması için oldukça uygun bir planlama olmuştur.

14 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-13, Sayfa No: 3, 4 Mart 1915; Dosya No: 156-13, Sayfa No: 61-63, 25-26 Nisan 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 27, 23 Mayıs 1915; Kemal Koç, *I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 167; Denizaltı koruma noktaları Batı Anadolu kıyılarında Bodrum, İzmir, Söke, Sığarcık, Kuşadası ve Fethiye gibi noktalarda bulunmakta idi. Hersing, s. 12.

16 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U-Boote/ U-Bootkrieg (7044); "U-21 Vernichtet Englische Dampfer"*, 31 Ocak 1915; IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U-Boote/ U-Bootkrieg (7044); "Der Französische Kriegbericht"*, 4 Şubat 1915; Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-15, Sayfa No: 73, 5 Eylül 1915; Victor Rudenno, *Gelibolu: Denizden Saldırı*, çev. Dilek Cenkçiler, Odtü Yayıncılık, Ankara 2008, s. 145; Jentsch-Witt, *a.g.e.*, s. 75; *The Neue Zeitung*, "Untergang des Pathfinder", s. 1, 24 Eylül 1914.

Çizim 1: U-21 Denizaltısının İrlanda Denizi'nde İngiliz Ticaret Gemisini Batırması
(*Das Interessante Blatt*, "Die Blockade Englands", s. 3, 11 Şubat 1915)

3. U-21 Denizaltısının Çanakkale Boğazı'nda İngiliz Donanmasına Ait Triumph ve Majestic Savaş Gemilerini Batırması

Alman donanma komutanlığı tarafından Çanakkale Boğazı'na gitmesi hususunda izin verilmesi üzerine 25 Nisan 1915 tarihinde *Wilhelmshaven* limanından harekete geçen U-21 denizaltısı, mayın ve ağ engelleri nedeniyle İskoçya'nın kuzeyinden dolaşarak Atlantik sularına girmiş, denizaltı komutanı *Otto Hersing* U-21'in teknik bir arıza ile karşılaşması durumunda İspanya limanlarını kullanmayı uygun görmüştür¹⁷. Mayıs ayının başları itibarıyla Cebelitarık'ı geçen denizaltı, seyri esnasında hem Alman donanma komutanlığı hem de Osmanlı donanma komutanlığı tarafından Çanakkale Boğazı önündeki müttefik savaş gemilerinin mevcudiyeti ve konumu hususunda sürekli bilgiler almakla birlikte saldırıdan önce son ikmalini yapmak üzere 13 Mayıs 1915 tarihinde Adyriyatik Denizi'nde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait *Cattaro* limanına ulaşmıştır¹⁸. *Cattaro* limanından ayrıldıktan sonra Ege Denizi'ne doğru ilerleyen denizaltı komutanı *Otto Hersing*'e Osmanlı donanma komutanlığı tarafından son olarak müttefik savaş gemilerinin *Goliath* zırhlısının batırılmasının ardından korunaklı Limni adasına çekilmelerine rağmen hali hazırda

17 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 3, 5 Mayıs 1915; Halpern, *a.g.e.*, s. 108; Rudenno, *a.g.e.*, s. 146.

18 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 8, 7 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 18, 16 Mayıs 1915; Ozan Tuna, *Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2020, s. 168; Poul G. Halpern, *a.g.e.*, s. 108; Rudenno, *a.g.e.*, s. 146-149; Cemal Güven, "Çanakkale Muharebelerinde İki İngiliz Zırhlısının Sonu: Triumph ve Majestic", *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, s. 289-290.

Çanakkale Boğazı'nın görüş açısında buldukları fakat torpido ağları ile de sıkı bir şekilde koruma altına alındıkları bilgisi verilmiştir¹⁹.

Osmanlı donanma komutanlığının verdiği bilgiler ışığında Ege Denizi'ne giriş yapan U-21 denizaltısı, 24 Mayıs 1915 günü bölgeye gelmiş Dedeağaç'ın 5-6 mil açığında Rus donanmasına ait *Askold* isimli kruvazörün yakınından geçerek bir sonraki gün sabahın ilk ışıklarında Gelibolu yarımadası ve İmroz açıklarına ulaşıp saat 12.00 sularında ise İngiliz donanmasına ait *Triumph*²⁰ isimli savaş gemisini tespit etmiştir²¹. Özellikle İngiliz donanması tarafından yakalanmamak için Dedeağaç istikametinden Çanakkale Boğazı'na yanan Otto Hersing'in 25 Mayıs 1915 günü saat 12.30'da attığı ilk torpido *Triumph* savaş gemisinin torpido koruma ağlarını da delip geçerek gemiye isabet etmiş ve geminin dokuz dakika içerisinde batmasını sağlamıştır²². Attığı torpidonun koruma ağlarını kolaylıkla yok ederek hedefine ulaşmasından da cesaret alan Otto Hersing, ilk saldırısının ardından Semendirek adasına doğru giderek dolambaçlı bir yol takip ettikten sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde tekrar bölgeye ulaşmıştır²³. Bu esnada İlyas Burnu'nda çıkarmayı kıyıda 450 m açıktaki destekleyen İngiliz donanmasına ait *Majestic*²⁴ isimli savaş gemisini tespit eden U-21 denizaltısı, müttefik donanmasının önlemleri artırması nedeniyle başlangıçta geminin etrafında çok sayıda devriye gemisi bulunmasından ötürü saldırı düzenleyememiş olsa da en nihayetinde saat 05.30'da 120 derecelik açıdan gemiyi vurarak geminin üç dakika içerisinde batmasını sağlamış, geminin batışı Seddülbahir'in kuzeyindeki Soğandere'de bulunan Türk birlikleri tarafından izlenmiştir²⁵.

U-21 denizaltısının, *Triumph* ve *Majestic* savaş gemilerini batırması üzerine Çanakkale Boğazı ve Arıburnu bölgesindeki müttefik savaş gemileri Limni adasına çekilerek muhrip

- 19 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 18, 16 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 20, 18 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 23, 20 Mayıs 1915.
- 20 *Triumph* zırhlısı, 1903 yılında İngiltere'de kızağa konulmuştu. 12.000 ton ağırlığında ve 700 adet personelden oluşmaktaydı. 19 deniz mili süratine sahip olan savaş gemisinde dört adet 25,4 cm'lik ve on dört adet de 19 cm'lik top bulunmakta olup zırh bakımından da oldukça modern bir savaş gemisi potansiyeline sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, "Das Englische Schlachtschiff Triumph im Gulf von Saros Versenkt", s. 4, 26 Mayıs 1915.
- 21 Rudenno, a.g.e., s. 150; Güven, a.g.m., s. 290; Tuna, a.g.t., s. 168-169.
- 22 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 33, 26 Mayıs 1915; *Die Neue Zeitung*, "Verluste beim Untergang des Triumph", s. 1, 31 Mayıs 1915; *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, "Das Englische Schlachtschiff Triumph im Gulf von Saros Versenkt", s. 4, 26 Mayıs 1915; Rudenno, a.g.e., s. 150; Güven, a.g.m., s. 290.
- 23 Güven, a.g.m., s. 290.
- 24 İngiliz donanmasına ait *Mejestic* zırhlısı, 1895 yılında inşa edilmiştir. 15.000 ton ağırlığa sahip gemide on iki tane 15 cm'lik top bulunmakla birlikte 757 adet de denizci görev yapmakta idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, "Versenkung des Linienschiffs Majestic", s. 1, 27 Mayıs 1915.
- 25 IMMA, *Kaiserliche Marine (91)- U Boote / U Bootkrieg (7044); Mitteilungen des Unterseeboots Kameradschaft*, Mayıs 1929; Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 37, 28 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 36, 27 Mayıs 1915; *Die Neue Zeitung*, "Die Turkei im Weltkriege: Der Kampf die Dardanellen", s. 3, 30 Mayıs 1915.

ve torpidobotlar ile denizaltı koruma kordonuna alınmış, bu durum müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı'ndaki askeri harekatı desteklemesini engellese de U-21 denizaltısının da daha fazla savaş gemisi batırmasının önüne geçmiştir²⁶. Müttefikler nezdinde büyük bir korku meydana getiren U-21, Semendirek, İmroz ve Yunanistan kıyılarında tarassut faaliyetleri icra etse de herhangi bir hedef tespit edememiş, ardından ikmal yapmak üzere Bodrum'da bulunan denizaltı üssüne demirlemiştir²⁷. Üste ikmalini tamamlayıp 3 Haziran 1915 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan geçerek iki gün sonra da İstanbul'daki Haliç tersanesine ulaşan U-21 denizaltı, elde ettiği başarıdan ötürü 21 subay, 2 güverte subayı, 1 mühendis ve 1 doktordan oluşan personeliyle Osmanlı Devleti tarafından madalya ile ödüllendirilmiştir²⁸.

Fotoğraf 1: U-21 Denizaltı Personeli

(*Der Welt Spiegel*, "Offiziere und Mannschaft des von Seiner Grossen, Erfolgreichen Fahrt Zurückgekehrten Unterseebootes U-21", s. 1, 15 Mart 1917)

U-21 denizaltısının İngiliz donanmasına ait *Triumph* ve *Majestic* isimli savaş gemilerini batırması, Çanakkale Muharebeleri'ndeki en önemli askeri harekatlardan birisidir. Harekatın başarılı bir şekilde neticelenmesinde denizaltı komutanı Otto Hersing'in askeri planlamasının haricinde müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı önündeki faaliyetlerini gözlemleyen ve

- 26 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 37, 28 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 38, 29 Mayıs 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 40, 1 Haziran 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No 42, 5 Haziran 1915.
- 27 ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 1563, Dosya No: 16, Fihrist No: 1-60, 2 Haziran 1915; Klasör No: 1563, Dosya No: 16, Fihrist No: 1-63, 10 Haziran 1915; *Die Neue Zeitung*, "Das Fiasko an den Dardanellen: Der Schrecken Deuchen U-Boote", Sayfa No: 4, 18 Haziran 1915; Rudenno, *a.g.e.*, s. 156; Wester Wemyss, *The Navy in the Dardanelles Campaign*, Hadler and Stughton, UK, s. 134; Abdullah Burak Kandeş, Çanakkale Savaşları'nda İtilaf Donanmasına Vurulan Büyük Darbe (Mayıs 1915 Harekâtı), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2015, s. 131-132.
- 28 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-14, Sayfa No: 42, 3 Haziran 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 42-43, 5 Haziran 1915; Dosya No: 156-14, Sayfa No: 71, 2 Temmuz 1915; Halpern, *a.g.e.*, s. 116. Çanakkale Boğazı Umum Komutanı Amiral Von Usedom, Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevkii Komutanlığına Alman denizaltılarının Çanakkale Boğazı'ndan girişleri esnasında mayın hatlarından geçiş ve koruma hususunda kendilerine yardımcı olmalarını istemiştir. ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 1563, Dosya No: 16, Fihrist No: 1-59, 1 Haziran 1915.

belirli periyotlarla da bu donanmanın konumlarını U-21 denizaltısına ileten Osmanlı donanma komutanlığı ve Çanakkale Boğazı Umum Komutanlığı'nın da önemli katkısı olmuştur.

Otto Hersing, U-21 denizaltısının Haliç tersanesinde bakımının yapıldığı süre zarfında Çanakkale Boğazı Umum Komutanı Amiral Von Usedom'dan Semendirek adası üzerinden yaklaşan müttefik gemilerini tespit etmek ve faaliyetleri esnasında bölgede ikmal gerçekleştirebilmek amacıyla Saroz Körfezi'nde bir denizaltı üssü kurulmasını istemiş, kurulan üsse ise kendi adına atfen *Hersingstand* ismi verilmiştir²⁹. Kaynaklarda U-21 denizaltısının bu üssü aktif bir şekilde kullandığına dair bir bilgi bulunmamasına rağmen *Hersingstand*, hem keşif-gözetleme hem de denizaltı ikmali hususunda modern anlamda bir denizaltı üssü olma özelliğine sahiptir. İstanbul'da gerekli bakım ve onarımın yapılmasının ardından ikinci bir misyon için 3 Temmuz 1915 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan Ege Denizi'ne açılan U-21 denizaltısı, bir gün sonra Gelibolu'nun güney batı açığında Fransız donanmasına ait buharlı nakliye gemisi *Carthage*'ı batırarak, geri dönüş yolunda boğazda müttefiklere ait bir mayına temas ederek beş adet su tankını kaybetmesine rağmen 11 Temmuz 1915 tarihinde Haliç'e ulaşmayı başarmıştır³⁰. Alman askeri kaynakları U-21 denizaltısının Çanakkale Boğazı'ndaki müttefik mayınına teması sonrasında batmamayı başarmasını Otto Hersing'in kişisel yeteneğine bağlamış olsalar da bu batma tehlikesi Otto Hersing'e faaliyetlerini bir süreliğine durdurma gereksesi vermiştir.

Osmanlı donanmasının himayesinde elde ettiği başarıların ardından Akdeniz'de faaliyet yürütmek ve bakım-onarımını daha sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmek üzere İstanbul'dan ayrılan U-21 denizaltısı, sonbaharda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait *Pola* limanına gitmiştir³¹. Alman donanmasının en önemli denizaltılarından birisi olan U-21 denizaltısının Çanakkale Boğazı'nda müttefik donanmasına karşı elde ettiği başarılar savaşın gidişatında önemli bir kırılmaya neden olmasına ve hatta bu denizaltıya Karadeniz'de de ihtiyaç bulunmasına rağmen, Osmanlı donanma komutanlığının UB sınıfı denizaltılarla Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nde faaliyet yürütmek istemesi ile Alman donanmasının U-21 denizaltısını Akdeniz'e çağırması, Otto Hersing'in Çanakkale Boğazı'ndaki görev süresinin az olmasına ve bölgeden ayrılmasına sebebiyet vermiştir.

4. U-21 Denizaltısının Beyrut Limanı Harekâtı ve Admiral Charner Savaş Gemisini Batırması

23 Mayıs 1915 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İtalya'ya savaş ilan etmesi üzerine Alman donanmasına mensup bazı denizaltılar, İtalyan donanmasına karşı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanması ile birlikte Adriyatik Denizi ve Orta Akdeniz'de faaliyet

29 Hersing, s. 56-59.

30 Bundesarchiv, Militararchiv; Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası, Dosya No: 156-15, Sayfa No: 3, 5 Temmuz 1915; Dosya No: 156-15, Sayfa No: 9-10, 10-11 Temmuz 1915.

31 Hersing, s. 64-65.

yürütmeye başlamış, 1915 yılı sonlarında bu denizaltı filosuna U-21 de dahil olmuştur. Alman donanmasının bu yeni askeri misyonu çerçevesinde 1916 yılı başlarında U-21 denizaltısına Brindisi-Taranto hattı ile Malta-İskenderiye hattında müttefik donanmalarına ait (İngiltere, Fransa ve İtalya) ticaret ve nakliye gemilerine saldırma ve ardından da Doğu Akdeniz'de Beyrut limanına gitme görevi verilmiştir³². Osmanlı Devleti'nin Mısır'a gerçekleştireceği İkinci Kanal Harekatı (23 Nisan 1916-5 Ağustos 1916) öncesinde Suriye kıyılarındaki Fransız donanmasının etkinliğini kırmak ve bu donanmanın Türk hatlarını bombalamasını engellemek isteyen Alman askeri planlamacıları, Osmanlı donanma komutanlığı ile de koordineli bir şekilde U-21 denizaltısını Doğu Akdeniz'e sevk etmiştir³³. Osmanlı donanmasının himayesindeki UB ve UC sınıfı denizaltıların Karadeniz'de görevli olmaları ve bu denizaltıların Çanakkale Boğazı'ndan harekete geçmelerinin müttefikler tarafından tespit edilme ihtimalini göz önünde bulunduran Almanlar, böyle bir hareket için Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun faaliyet alanını kullanmayı uygun bularak daha önceden elde ettiği başarılarından dolayı da Otto Hersing'i harekate komutan olarak getirmişlerdir.

Kendisine vazife verilmesi ile Pola'daki atış ve seyir denemelerinin ardından 22 Ocak 1916'da harekete geçen U-21 denizaltısı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasına ait torpidobotların himayesinde 9 deniz mili süratle Adriyatik Denizi'nin güneyine doğru ilerlemeye başlamıştır³⁴. Öncelikle İtalya ile Arnavutluk arasındaki askeri sevkiyatların yoğunluğunu göz önüne alan U-21, Brindisi limanına yönelmiş olsa da bölgede İtalyan muhriplerinin yoğunluğundan ötürü bu limana saldırı düzenleyememiş, Otranto Boğazı'nı geçerek güneye doğru seyrine devam etmiştir³⁵. Fransız donanmasına ait *Fource* sınıfı muhriplerin baskısı nedeniyle İyon Denizi ve Malta-İskenderiye hattında da çok fazla kalamayan U-21 denizaltısı, buna rağmen 1 Şubat 1916 tarihinde Fransız *Belle of France* isimli ticaret gemisini batırmayı başarmıştır³⁶. Pola'da kendisine verilen talimat gereği öncelikle Orta Akdeniz'de faaliyetlerine başlayan U-21 denizaltısı gerek Fransız donanmasının baskısı gerekse hedef olarak tespit ettiği gemilerin 10 ve 12 cm'lik toplarla teçhiz edilmeleri ve denizaltının süratinin (12 mil) bu gemileri yakalamaya yetmemesinden ötürü kendisinden beklenen başarıyı elde edememiş, bu süreçte sadece Fransız donanmasına ait *Belle of France* isimli gemiyi batırmakla yetinmiştir.

32 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası*, Sayfa No: 1, 21-22 Ocak 1916.

33 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-17, Sayfa No: 32, 2 Ocak 1916; IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 9, 1 Şubat 1916; Von Kress, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 224.

34 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası*, Sayfa No: 1, 17 Ocak 1916; Sayfa No: 1, 22 Ocak 1916.

35 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası*, Sayfa No: 1, 23 Ocak 1916.

36 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg Klasörü (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası*, Sayfa No: 2-8, 25-27 Ocak 1916-1 Şubat 1916.

Kendisine verilen ilk misyonu layıkıyla yerine getiremeyen U-21 denizaltısı planlanandan erken bir şekilde Doğu Akdeniz'deki Suriye kıyılarına hareket etme kararı vermiş, bu karar neticesinde de 4 Şubat 1916 saat 16.00'da Suriye kıyılarına ulaşmayı başarmıştır³⁷. U-21 denizaltısının Doğu Akdeniz'de faaliyet yürüteceği Beyrut limanı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde oldukça işlek bir liman olma özelliği barındırıp hem Osmanlı hem de Fransız ve İtalyan savaş gemileri tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır³⁸. Fakat Bağdat demiryollarının da geçtiği liman Trablusgarp Savaşı'nda İtalyan donanması tarafından bombalanmasının ardından Osmanlı donanması tarafından aktif bir şekilde kullanılamamış sadece Balkan Savaşları'nda Hamidiye kruvazörü tarafından ziyaret edilmiştir³⁹. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Mısır'a gerçekleştireceği saldırı için önemli bir mevki haline gelen Beyrut limanına müttefik donanmasının olası bir çıkarma hareketini engellemek amacıyla 1915 yılının sonu ve 1916 yılının başları itibariyle 10 ve 12 cm'lik ilave toplar yerleştirilmiş, liman girişi de yoğun bir şekilde mayınlandıktan sonra müttefik donanmasının ablukasının kırılması amacıyla da Alman donanmasından bir denizaltı talebinde bulunulmuştur⁴⁰. Osmanlı donanma komutanlığının talebi üzerine Beyrut limanında görevlendirilen Otto Hersing'in Suriye kıyılarına hangi tarihte ulaştığına dair Osmanlı askeri planlamacılarının elinde bir bilgisi bulunmamasına rağmen özellikle U-21 denizaltısının Çanakkale Boğazı'nda gerçekleştirdiği başarılı saldırıdan ötürü hareketin sevk ve idaresinin büyük oranda Otto Hersing'e bırakıldığı görülmüştür.

37 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 9-10, 1-4 Şubat 1916.

38 DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 212, Sayfa No: 5539, 18 Nisan 1907; Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 101.

39 Bundesarchiv, Militärarchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-1, Sayfa No: 6-7, 1 Aralık 1913; ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 215, Dosya No: 102, Fihrist No: 001-15, 18 Ocak 1913; Ömer Osman Umar, "Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya'nın Beyrut'u Bombardmanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/51 (2018), 730-737; İsmet Üzen, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri (1915-1916)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 210-297; Kerim Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2007), s. 173-189.

40 Üzen, *a.g.t.*, s. 210-297; Sarıçelik, *a.g.m.*, s. 173-189.

Fotoğraf 2: Beyrut Limanı

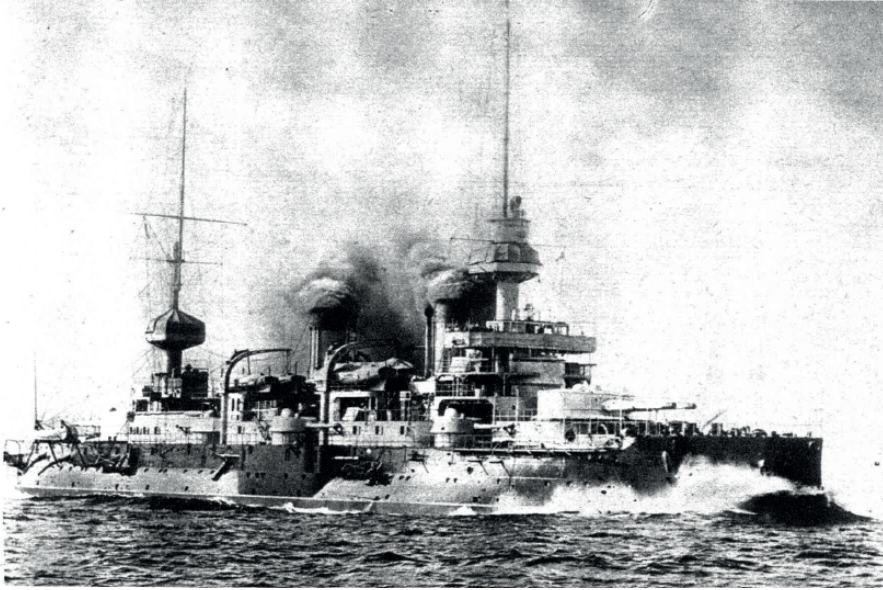
(Wiener Bilder, “Beirut an der Syrischen Küste...”, nr. 9, s. 8, 3 Mart 1912)

Otto Hersing, bölgeye ulaştığında Beyrut limanına doğrudan yönelmek yerine müttefik donanmasının askeri yoğunluğunu tespit edebilmek amacıyla kuzeyde Tartus (Arvad adası) ve Trablusşam limanı ile güneyde Hayfa limanı hattında keşif faaliyetleri gerçekleştirmiş, bu süreçte sadece *Jules Fernn* sınıfından bir Fransız kruvazörü tespit etse de bu gemiye saldırı düzenlememiştir⁴¹. Otto Hersing, uzun süre Doğu Akdeniz’de müttefik donanmasının telsiz telgraf iletimini takip ederek en nihayetinde 8 Şubat 1916 günü sabah saat 05:00’te Beyrut limanının 20 mil güneyinde Fransız donanmasına ait bölgede devriye faaliyetleri gerçekleştiren *Admiral Charner*⁴² isimli savaş gemisini görmüş ve ardından kendisi denizaltı periskopu ile Fransız savaş gemisinin muhrip veya torpidobotlar ile bir denizaltı saldırısına karşı koruma altına alınmadığını fark ettikten sonra doğrudan savaş gemisinin üzerine seyir

41 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No 10-11, 5-7 Şubat 1916; U-21 denizaltısının Suriye kıyılarındaki hareketi Osmanlı donanma komutanlığı tarafından takip edilmekte olsa da nokta tespit hususunda U-21 denizaltısının nerede olduğu Osmanlı donanma komutanlığı tarafından o esnada bilinmemekte idi. Bundesarchiv Militararchiv; *Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-17, Sayfa No: 66, 12 Şubat 1916; Dosya No: 156-17, Sayfa No: 70, 14 Şubat 1916.

42 Fransa’nın Akdeniz filosuna ait ve bölgede tarassut gerçekleştirmekle görevli Admiral Charner savaş gemisi, 1893 yılında suya indirilmiştir. 4.800 ton ağırlığı ve güvertesindeki on iki adet 19,4 cm’lik, altı adet de 14 cm’lik topları ile zayıf bir savaş gücü görünümüne sahip bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, “Admiral Charner oder Suffren”, s. 1, 14 Şubat 1916.

gerçekleştirmeyi daha uygun bulmuştur⁴³. İlerleyen dakikalarda Fransız savaş gemisi U-21 denizaltısını tespit edip güneye doğru manevra yapmasına rağmen Otto Hersing bu gemiyi 1500 m mesafeden köprüsü ve ön bacası arasından torpido ile vurarak geminin saat 05.50’de tamamen suya gömülmesini sağlamıştır⁴⁴. Alman askeri raporlarında gemiden hiçbir askerin sağ kurtulmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hareketin planlaması ve elde edilen başarı tamamen Otto Hersing’e atfedilerek kendisinin Malta-İskenderiye ve Malta-Selanik hattındaki ticaret ve nakliye gemileri ile çok fazla vakit kaybetmeden Suriye kıyılarına yöneldiği ve telsiz dinlemeleri ile de Fransız savaş gemisinin yerini tespit ettikten sonra bu gemiye başarılı bir saldırı gerçekleştirdiği üzerinde durulmuştur⁴⁵. U-21 denizaltı komutanı Otto Hersing, bir yıl önce Çanakkale Boğazı’nda gerçekleştirdiği başarılı hareketin aksine Beyrut limanında gerçekleştirdiği faaliyeti esnasında Osmanlı donanma komutanlığı ya da Beyrut limanında görevli Osmanlı ve Alman kıyı gözetleme birimlerinden de herhangi bir yardım almamıştır.

Fotoğraf 3: Admiral Charner Savaş Gemisi

(*Wiener Bilder*, “Das Französische Kriegsschiff Suffren (Admiral Charner) am 8 Februar von Einem Deutschen U-Boote an der Syrischen Küste (Südlich von Beirut) Versenkt”, nr. 8, s. 12, 20 Şubat 1916)

- 43 IMMA, *Kaiserliche Marine (7044); U Boote/ U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No 12, 8 Şubat 1916; Bundesarchiv, Militararchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-17, Sayfa No: 70, 14 Şubat 1916; *Die Neue Zeitung*, “Der Panzerkreuzer Admiral Charner Vermisst”, s. 3-4, 15 Şubat 1916.
- 44 IMMA, *Kaiserliche Marine (7044); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No:12, 8 Şubat 1916; Bundesarchiv, Militararchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-17, Sayfa No: 70, 14 Şubat 1916; *Berliner Tageblatt und Handels Zeitung*, “Die Versenkung des Kreuzers Admiral Charner”, s. 3, 16 Şubat 1916.
- 45 Bundesarchiv, Militararchiv; *Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası*, Dosya No: 156-17, Sayfa No: 66, 12 Şubat 1916.

Admiral Charner savaş gemisini batırdıktan sonra Beyrut'tan ayrılan Otto Hersing, denizaltının sancak kısmındaki sızıntıdan ötürü muazzam derecede yakıt tüketmesi nedeniyle bu şekilde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun *Cattaro* limanına gidemeyeceğini göz önünde bulundurarak Batı Anadolu'da Fethiye'deki Osmanlı donanmasına ait denizaltı üssüne gitmeye karar vermiştir⁴⁶. Kıbrıs adası üzerinden 9 deniz mili süratle seyrine devam eden U-21 denizaltısı, Anadolu kıyılarını takip ederek 11 Şubat 1916 tarihinde Fethiye'deki denizaltı üssüne ulaşmıştır⁴⁷. Denizaltı üssü komutanı teğmen *V. Mellentin* ile gerçekleştirdiği görüşmenin ardından bu üste U-21 denizaltısının onarımının yapılması ve denizaltıya yakıt temininin mümkün olmadığı neticesine varan Otto Hersing, üste bulunan telgraf ile Osmanlı ve Alman donanma komutanlıklarına Beyrut'un güneyinde Fransız donanmasına ait *Admiral Charner* savaş gemisini batırdığını bildirdikten sonra bu komutanlıklardan *Hersingstand* denizaltı üssünde gerekli yakıtın olup olmadığı ve Ege Denizi'ndeki müttefik savaş gemilerinin durumu hakkında bilgi istemiştir⁴⁸. U-21 denizaltısının seyir defterinde telgrafa Osmanlı ve Alman donanma komutanlıkları tarafından ne cevabın geldiği hususunda bir bilgi bulunmamakla birlikte Otto Hersing, 12 Şubat 1916 günü sabaha karşı 04.00'te Fethiye'deki denizaltı üssünden hareket ederek Mora yarımadası ve İyon Denizi üzerinden Adriyatik Denizi'ne sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasına ait iki torpidobotun himayesinde *Cattaro*'ya ulaşarak limana demir atmıştır⁴⁹. Doğu Akdeniz'e gerçekleştirdiği bu hareketin ardından 1917 yılı başlarına kadar Akdeniz'de faaliyetlerine devam eden U-21 denizaltısı, Alman donanması tarafından geri çağırılması üzerine Cebelitarık ve Manş Denizi üzerinden 1917 yılında sorunsuz bir şekilde Wilhelmshaven'a ulaşmıştır⁵⁰.

Sonuç

Denizaltılar, Birinci Dünya Savaşı'nda denizlerde savaşın gidişatını belirleyen önemli bir silahtır. Alman donanmasına ait U-21 denizaltısının ve bu denizaltının komutanı Otto Hersing'in Osmanlı coğrafyasında elde ettiği başarılar ise Osmanlı-Alman ittifakının bir simgesi haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı şartlarında denizaltının bir savaş gemisini batırabilmesi için kapsamlı bir planlamaya, deneyimli bir komutan ve uzman personele, modern silahlara, düşman donanması hakkındaki güncel bilgilere ve harekât sahasına yakın bir mevkiide denizaltının ikmal yapabileceği bir üsse ihtiyaç vardır. U-21 denizaltısının elde ettiği başarılar göz önüne alındığında bu sıraladığımız şartlar içerisinde en ön plana

46 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 12, 9 Şubat 1916.

47 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 12-13, 9-11 Şubat 1916.

48 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 13, 11 Şubat 1916.

49 IMMA, *Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044); Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21*, Sayfa No: 14-15, 12-17 Şubat 1916.

50 Hersing, s. 70-97, 100-101.

çıkan husus, Alman kaynaklarında da önemle vurgulandığı üzere Otto Hersing'in kişisel yeteneğidir. Özellikle Admiral Charner savaş gemisini vurmak için uzun süre telsiz-telgraf iletimini dinleyerek geminin yerini belirlemesi, hava araçları tarafından da tespit edilmemek için kıyının oldukça açığında ve gece karanlığında saldırıya geçmesi askeri açıdan kusursuz bir hareket planlaması olmuştur.

U-21 denizaltısının elde ettiği başarıların Osmanlı açısından en önemli faydası ise, Alman donanmasından Osmanlı donanmasına denizaltı harbine yönelik aktarılan modern teknolojik bilgiler olmuştur. Osmanlı donanmasının Birinci Dünya Savaşı'ndaki kapasitesinin sınırlı olduğu, askeri yeterliliğinin ise özellikle İngiliz donanmasına karşı mücadele edebilecek düzeyde olmadığı bir hakikat olmasına rağmen Osmanlı donanması Almanya ile gerçekleştirilen ittifak sayesinde belirli alanlarda bu boşluğunu kapatmayı başarabilmiştir. Geleneksel askeri disiplinden tamamen farklı olarak planlanan ve uygulanan denizaltı harbinde Birinci Dünya Savaşı'ndaki en başarılı devletlerden birisi olan Almanya, Kuzey Denizi'nde İngiliz donanmasına karşı elde ettiği başarılar ile de belirli tecrübeler kazanarak bu deneyimlerini Osmanlı donanmasına yoğun bir şekilde aktarmıştır. Savaşın başladığında denizaltı harbinde oldukça etkisiz olan Osmanlı donanması, U-21 denizaltısının Çanakkale Boğazı'na ulaştığı 25 Mayıs 1915 tarihi itibarıyla Almanya'dan sağlanan birikimin de sayesinde belirli bir seviyeye ulaşmış, U-21 denizaltısının Çanakkale Boğazı ve Beyrut limanında elde ettiği başarılarla Osmanlı donanmasının Almanya'dan sağladığı denizaltı harbine mahsus bilgiler önemli derecede etki göstermiştir. Bu bağlamda U-21 denizaltısının 25 Mayıs 1915 tarihinde *Triumph*, 27 Mayıs 1915 tarihinde *Majestic* ve 8 Şubat 1916 tarihinde *Admiral Charner* savaş gemilerini batırmasında teknik unsurların haricinde Osmanlı ve Alman donanmasının tam uyumu da söz konusudur. Bu sayede U-21 denizaltısı hedeflerini herhangi bir zayıflığa uğramadan batırmayı başarabilmiştir.

Sonuç olarak Çanakkale Boğazı ve Beyrut limanı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti için oldukça stratejik mevkiilerdir. U-21 denizaltısının bu bölgelerde elde ettiği başarılar ise o günün şartlarında modern anlamda denizaltı harbinin nasıl planlanıp uygulanabildiğini göstermesi açısından güzel birer örnek olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Bundesarchiv, Militärarchiv (BA, MA)

Nachlasse und Sammlungen; Admiral Wilhelm Souchon Dosyası

Dosya No: 156-1; 156-3; 156-12; 156-13; 156-14; 156-15; 156-17.

Internationales Maritime Museum Archive (IMMA)

Kaiserliche Marine (91); U Boote/ U Bootkrieg (7044)

Kaiserliche Marine (91); U Boote / U Bootkrieg (7044), Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

BDH Kataloğu, Klasör No: 14, Dosya No: 88; Klasör No: 87, Dosya No: 911; Klasör No: 90, Dosya No: 872; Klasör No: 96, Dosya No: 513; Klasör No: 36, Dosya No: 531; Klasör No: 215, Dosya No: 102; Klasör No: 1563, Dosya No: 16.

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti Kataloğu, Dosya No: 102; 212; 346,

Defterler Bölümü: Birinci Daire Müsveddeliği Berlin Ateşnavalı Dosyası, Dosya No: 7704.

Kaynak Eserler

Alkan, Necmettin, “Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi”, *Belleten*, LXXX/ 289 (2016), 899-938.

Artuç, Nevzat, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Arttırma ve Denizaltı Subay-Er Yetiştirme Çabaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/2 (Aralık 2008), 157-174.

Atabey, Figen, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Atmaca, Gökhan, “Birinci Dünya Savaşı'nda Barbaros Hayrettin Zırhlısının İngiliz Denizaltısı E-11 Tarafından Batırılışı”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 20 (Ağustos 2012), s. 55-70.

Ewerth, Hannes- Peter Neumann, *Deutsche Marine*, Verlag E.S. Mittler-Sohn GmbH, Hamburg 2006.

Güven, Cemal, “Çanakkale Muharebelerinde İki İngiliz Zırhlısının Sonu: Triumph ve Majestik”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, s. 287-299.

Halpern, Poul G., *A Naval History of World War I*, Naval Institute Press, UK 1995.

Hersing, Otto, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, çev. Bülent Erdemoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Jentsch, Christian - Jann M. Witt, *Der Seekrieg 1914-1918: Die Kaiserliche Marine im Ersten Weltkrieg*, Konrad Verlag, Darmstadt 2016.

- Kandef, Abdullah Burak, *Çanakkale Savaşları'nda İtilaf Donanmasına Vurulan Büyük Darbe (Mayıs 1915 Harekatı)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2015.
- Koç, Kemal, *I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı ve Marmara'da Denizaltı Muharebeleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Korkmaz, Mehmet, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Mercan, Evren, “Birinci Dünya Savaşı'nın Stratejik Silahı: Denizaltı ve Çanakkale Cephesindeki Rolü”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 113 (Kış 2013), s. 39-44.
- _____, “The Impact of Allied Submarine Operations on Ottoman Decision-Making During the Gallipoli Campaign”, *Journal for Maritime Research*, XIX/1 (2017), s. 63-75.
- Örenç, Ali Fuat, “Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii”, *Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 121-163.
- Rudenno, Victor, *Gelibolu: Denizden Saldırı*, çev. Dilek Cenkçiler, Odtü Yayıncılık, Ankara 2008.
- Sarıçelik, Kerim, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2007), s. 173-189.
- Sondhaus, Lawrence, *The Naval Policy of Austria-Hungary 1867-1918: Navalism, Industrial Development and the Policy of Dualism*, Purdue University Press, USA 1989.
- Tuna, Ozan, *Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2020.
- Umar, Osman Ömer, “Trablusgarp Savaşı Sırasında İtalya'nın Beyrut'u Bombardımanı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/51 (2018), 727-784.
- Üzen, İsmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferi (1915-1916)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Von Kress, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Weil, E. Garry, *Building the Kaiser's Navy: The Imperial Navy Office and German Industrial in the Von Tirpitz Era 1890-1919*, Naval Office Press, UK 1992.
- Wemyss, Wester, *The Navy in the Dardanelles Campaign*, Hadler and Stughton, UK.

Sürelî Yayınlar

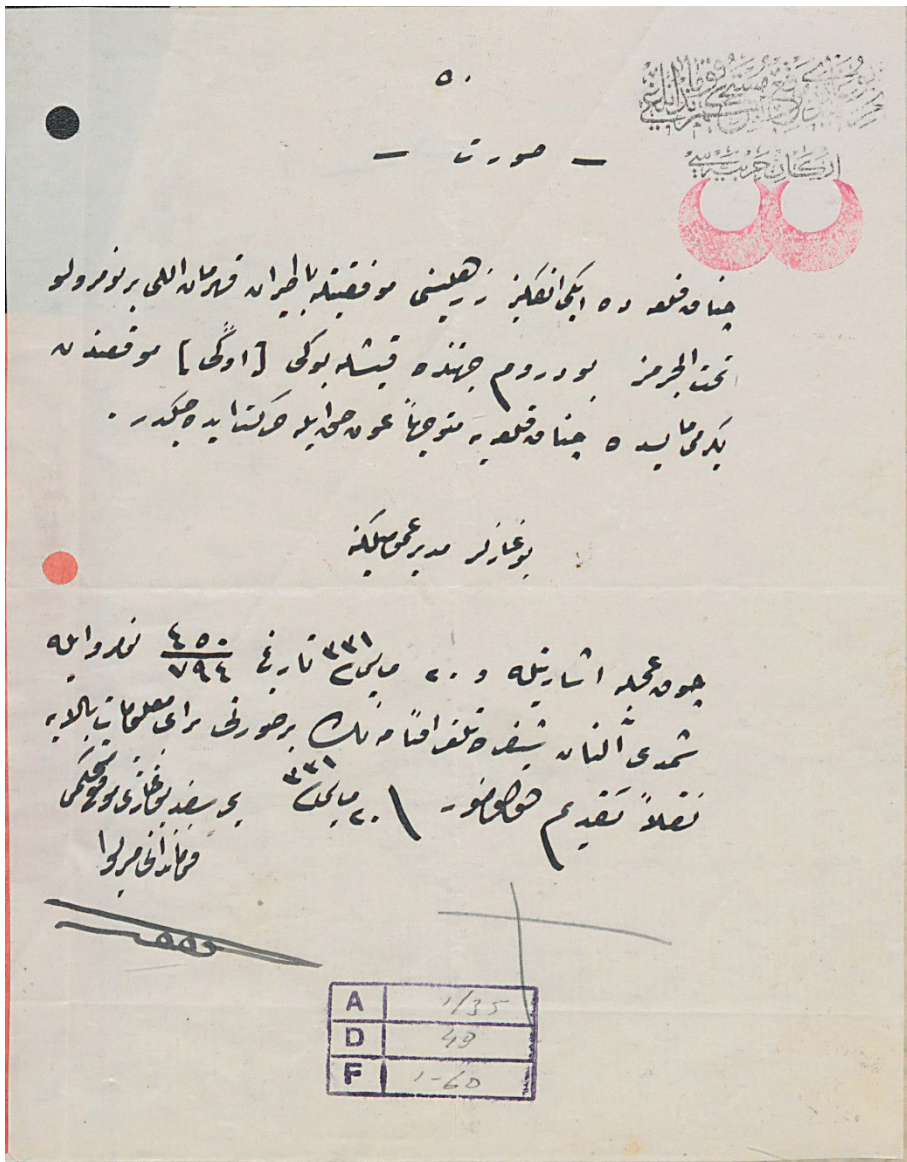
The Neue Zeitung

Das Interessante Blatt

Berliner Tageblatt und Handels Zeitung

Der Welt Spiegel

Wiener Bilder

Ek 1: U-21 Denizaltısının Majestic savaş gemisini batırmasının ardından Bodrum'daki denizaltı üssüne gitmesi ve oradan tekrar Çanakkale Boğazı'na yöneleceğini gösteren belge.
(ATASE, BDH Kataloğu, Klasör No: 1563, Dosya No: 16, Fihrist No: 1-60, 2 Haziran 1915)

Ek 2: U-21 Denizaltısının Doğu Akdeniz Harekatı Esnasındaki Güzergahını Gösteren Harita (IMMA, Kaiserliche Marine (91); U-Boote / U Bootkrieg Klasörü: Kriegstagebuch des Kommandos S.M. Unterseeboot U-21 Dosyası, Ek)

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Şubat, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere, yılda üç sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlayarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir. Dergi, yayın politikası gereği lisansüstü eğitim sürecindeki öğrencilerin yazılarını değerlendirme ve yayın sürecine almaz.

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayın için son kararı verir.

Makale yayınlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Açık Erişim İlkesi

Tarih Dergisi'nin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Tarih Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar, Tarih Dergisi'nde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/ bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu'nu** ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1.000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özeti altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıkları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetle ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlar atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:**Kitap:**

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, *Hazine-i Hassa*).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârîh*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Mücteba İlgürel, “Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Câmî-i Şerîf ve Dârü'l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Daha sonraki kullanımlarda:
M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 160 ya da B. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 250.

Tez atflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010. Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygurluğu, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Öz: 100-150 kelime
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published three times a year on February, June and October. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Open Access Statement

Turkish Journal of History is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in Turkish Journal of History are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with Turkish Journal of History (Turk J Hist) retain the copyright to their work, licensing it under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-

decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size. Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: An abstract should be submitted with all research articles. The abstract should be unstructured and a maximum of 80 words in length.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers' comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-

print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should be end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa' deddin Efendi, *Tâcü 't-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemi*”, *DİA*, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygurluğu, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Cāmi‘-i Şerif ve Dârü’l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ Abstract (100-150 words)
  - ✓ Key words: 3-6 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)	

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum
Address	Posta adresi
E-mail	E-posta
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights; to use, free of charge, all parts of this article for the author's future works in books, lectures, classroom teaching or oral presentations, the right to reproduce the article for their own purposes provided the copies are not offered for sale.
All materials related to manuscripts, accepted or rejected, including photographs, original figures etc., will be kept by İSTANBUL UNIVERSITY for one year following the editor's decision. These materials will then be destroyed.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü ücret ödemeksizin kullanma hakkı makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Yayımlanan veya yayıma kabul edilmeyen makalelerle ilgili dokümanlar (fotoğraf, orijinal şekil vb.) karar tarihinden başlamak üzere bir yıl süreyle İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nce saklanır ve bu sürenin sonunda imha edilir.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya yapılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
		...../...../.....